

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YETİŞKİN BİREYLERDE ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Özlem Köftegöl**

**Danışman
Doç.Dr. Nurten Kimter**

Çanakkale 2018

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık”adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını, özgünlüğünü ve bir başka mecraya sunulmadığını, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve yararlandığım kaynak ve verilerde hiçbir çarpıtma yapmadığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

30.05.2018

Adı ve Soyadı

İmza

Örten KÖTEGÖZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Özlem Köftegöl'e ait "Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık" adlı çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Üyeler

İmza

Doç. Dr.
Nurten KIMTER
(Danışman)

Doç.Dr.
Osman DEMİR

Dr. Öğretim Üy.
Zeynep ÖZCAN

Tez No : 10191125

Tez Savunma Tarihi : 04.05.2018

ONAY

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Enstitü Müdürü

30.05.2018

KÜNYE

Tez Adı: Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık

Tez Yazarı: Özlem Köftegöl

Danışman: Doç.Dr.Nurten Kımtır

Tezin Yılı: 2018

Derece: Yüksek Lisans

Üniversite: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Enstitü: Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sayfa Sayısı: 214

Konu: Din Bilimleri, Psikoloji

Dizin: Ölüm, Ölüm Kaygısı, Dindarlık, Yetişkinlik

ÖZET

YETİŞKİN BİREYLERDE ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK

Bu araştırmanın konusu yetişkinlik dönemindeki bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Çalışmanın amacı ise yetişkinlik dönemindeki bireylerde ölüm kaygısıyla dindarlık arasında bir ilişkinin varolup olmadığının, bu iki değişken arasında bir ilişki varsa bunun ne tür bir ilişki olduğunun ortaya koyulmasıdır. Ayrıca araştırmada yetişkinlik döneminde dindarlık ve ölüm kaygısına etki eden başlıca faktörlerin neler olduğunun da ortaya koyulması da amaçlanmaktadır.

Araştırmada hem teorik hem de ampirik veriler ışığında yetişkinlerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişki ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın evrenini İstanbul il merkezinde yaşayan yetişkin bireyler oluşturmaktadır. Örneklemini ise söz konusu evrenden tesâdüfî örnekleme yoluyla seçilen 500 yetişkin birey oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak “Kişisel Bilgi Formu”, “Dini Tutum Ölçeği” ve “Ölüm Kaygısı Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırmanın uygulama sürecinde tüm bu ölçeklerden oluşan bir anket formunun denekler tarafından doldurulması sağlanmıştır.

Araştırmanın teorik kısmında ölüm ve ölüm kaygısı, kavramsal olarak açıklandıktan sonra felsefe, sosyoloji, psikoloji ve dinlerde ölüm olgusu açıklanmıştır. Araştırmanın ampirik kısmında ise gerçekleştirilen anket uygulaması sonucunda toplanan ham veriler bazı istatistikî tekniklerle analiz edilerek bir takım yorum ve değerlendirmelerde bulunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın sonucunda, ölüm kaygısı ile dindarlık ve dindarlığın davranış, duygu ve biliş boyutları arasında pozitif yönde anlamlılık düzeyinde ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda yetişkinlikte ölüm kaygısı düzeyi arttıkça genel dindarlık düzeyinin de arttığı saptanmıştır. Buna karşılık ölüm kaygısı ile dinî ilişki boyutu arasında anlamlılık derecesinde herhangi bir ilişki saptanamamıştır.

Anahtar kelimeler: Ölüm, ölüm kaygısı, dindarlık, yetişkinlik.

ABSTRACT

DEATH ANXIETY AND RELIGIOSITY IN ADULTHOOD

This research is to examine empirically the relationship between anxiety and religiosity in adulthood. Therefore, in this study, it is aimed to explain what kind of relationship there is if there is a relationship between anxiety of death and religiosity in adulthood. This study, also focuses on the factors that affect religiosity and the anxiety of death in adulthood.

The research attempted to reveal the relationship between anxiety and religiosity in both theoretical and empirical data. The universe of our research constitutes adult individuals living in the city center of Istanbul. The sample consisted of 500 adults living in Istanbul, selected by random sampling. "Personal Information Form" "Religious Attitude Scale" and "Death Anxiety Scale" were used as data collection tools in our research. In the implementation process of the study, a questionnaire consisting of all these scales was provided by the subjects.

In the theoretical part of the study, death and death anxiety are explained in philosophy, sociology, psychology and religion after conceptual explication. In the empirical part of the study, the raw data collected as a result of the questionnaire survey were analyzed with some statistical techniques. After the analyzes, some comments and evaluations were tried to be made.

As a result of the study, it was determined that there is a positive relationship between the anxiety of death and the behavior, emotion and cognition dimensions of religiosity and general religiosity. As a result of the analyzes made, it was found that as the anxiety level of death increased in adulthood, the level of general religiosity increased. On the other hand, no relation was found between death anxiety and religious dimension.

Keywords: Death, death anxiety, religiosity, adulthood.

ÖNSÖZ

Ölüm bütün insanlar için çaresiz olmayan, önü alınamayan ve hiç kimsenin kendisinden kaçamayacağı bir son demektir. Ölüm, insanların yaşama arzusunun önünde aşamadıkları bir engeldir ve bundan ötürü de insanlarda korku ve endişe uyandırmaktadır. İnsanlar ölümün kaçınılmaz olduğunun bilincindedirler, fakat insanların bilemediği şey ise ölümün nasıl olacağı ve ne zaman geleceğidir sorusudur. Bu yüzden geçmişten günümüze, çok uzun yıllardan beri tüm insanlar ölüme karşı anlam, tutum ve davranışlar geliştirmişlerdir.

Ölüm insan hayatının belki de tek mutlak gerçeği olduğu için ölüm olgusu her zaman felsefe, psikoloji, sosyoloji ve dinler tarihi ile yakından ilişkili olmuştur. Ölüm kaygısı ve korkusu filozofların ve psikologların her zaman ilgilendiği bir konu olmuştur. Fakat günümüzde modernitenin de etkisiyle ölüm kaygısında bir artma yaşandığı gibi ölüm olgusu da daha fazla ilgi ve merak konusu haline gelmiştir. Modern insanın ölüm fenomenini yadsıması ve ölüm düşüncesini zihninden olabildiğince uzaklaştırması hususunda bir artış yaşanırken, psikoloji ve sosyoloji çalışmalarında tam aksine ölüm daha dikkat çekilen bir konu haline gelmiştir.

Yetişkinlik dönemi, insanın yaşamını yeniden değerlendirip yaptıklarını ve yapacaklarını gözden geçirmesi gerektiğine dair kendi kendine sorduğu sorulara cevap vermeye çalıştığı bir dönemdir. Çünkü yetişkinlik döneminde kişi ölüme daha fazla yaklaştığını farketmeye başlar. Ayrıca yetişkinlik döneminde yaşanan ölüm kaygısı, kişinin yaşadığı hayatı değiştirici veya ona yön verici olumlu bir etkiye sahip olabilmektedir. Tabii aynı zamanda ölüm olgusu psikolojik düzlemde daha fazla zihin karıştırıp olumsuz etkilere de neden olabilmektedir.

Tez çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde ölüm ve ölüm kaygısı, kavramsal olarak açıklandıktan sonra felsefe, sosyoloji, psikoloji ve dinlerde ölüm olgusu açıklanmıştır. İkinci bölüm ise yetişkinlik dönemindeki bireylerde ölüm kaygısıyla dindarlık arasında bir ilişkinin varolup olmadığına, bu iki değişken arasında bir ilişki varsa bunun ne tür bir ilişki olduğuna dair ampirik araştırma sonuçlarının bulunduğu uygulama bölümüdür. Akabinde araştırmadan elde edilen bulguların gerek batıda gerekse ülkemizde konu ile ilgili gerçekleştirilen diğer araştırma sonuçları ile mukayese edilerek tartışılmasına,

değerlendirilmesine ve bu bağlamda birtakım sonuç ve önerilerde bulunulmasına yer verilmiştir.

Başta çalışma sırasında ilgi ve yardımını esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Doç.Dr. Nurten Kınter'e, beni bilimsel çalışma için yüreklendiren ve tez çalışmam boyunca desteklerini yanımda hissettiğim babam İbrahim Köftegöl ve annem Emine Köftegöl'e, yardımlarından ötürü arkadaşlarım Pınar İpek, Yusuf Dönmez'e ve bu çalışmada doğrudan ve dolaylı yoldan katkısı olan herkese sonsuz teşekkür ediyorum.

Özlem KÖFTEGÜL

ÇANAKKALE-2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	xii
BİRİNCİ BÖLÜM: ÖLÜMÜN TANIMI, ANLAMI, ÖLÜM KORKUSU VE ÖLÜM KAYGISI	
1.1.Ölümün Tanımı	1
1.2.Ölümün Anlamı	3
1.3.Ölüm Korkusu	6
1.4.Ölüm Kaygısı	9
İKİNCİ BÖLÜM: FELSEFE, SOSYOLOJİ VE PSİKOLOJİDE ÖLÜM	
2.1.Felsefede Ölümün Yeri ve Anlamı	13
2.1.1..Antik Çağ Filozoflarına Göre Ölüm	14
2.1.2..Varoluşçu Filozoflara Göre Ölüm	18
2.1.3.Ölüm ile Felsefe Yapmanın Önemi	26
2.2.Sosyolojide Ölümün Yeri ve Anlamı	28
2.2.1.Modern İnsan ve Ölüm Düşüncesi	32
2.2.2.Modern İnsanın Ölümüne Karşı Sergilediği Tutumlar	35
2.2.3..Modern Toplum ve İntihar	38
2.3.Psikolojide Ölümün Yeri ve Anlamı	43
2.3.1.Psikolojik Açıdan Ölüm Korkusu ve Ölüm Kaygısı	44
2.3.2.Ölüm Karşısındaki Çaresizlik.....	47
2.3.3.Ölüme Yakın Deneyimler.....	58
2.3.4.Ölüme Karşı Tutumlar.....	61
2.3.4.1.Ölümü Kabul Etmeme	62
2.3.4.2.Ölüme Meydan Okuma	63
2.3.4.3.Ölümü İsteme	63

2.3.4.4.Ölümü Kabullenme	64
2.3.4.5.Yas Tutma	64
2.3.4.6.Ölümsüzlük Arzusu	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DİN VE ÖLÜM

3.1.Din ve Ölüm İlişkisine Genel Bir Bakış	66
3.2.Dini İnanç Kaynağı Olarak Ölüm	69
3.3.Ölüm ile İlgili Kaygılar ve Dini Yöneliş	73
3.4.Dinlerde Ölüm ve Anlamı	77
3.4.1.Budizmde Ölümün Anlamı	78
3.4.2.Hinduizmde Ölümün Anlamı.....	80
3.4.3.Yahudilikte Ölümün Anlamı	81
3.4.4. Hıristiyanlıkta Ölümün Anlamı.....	84
3.4.5.İslamiyette Ölümün Anlamı	86
3.5.Tasavvuf'ta Ölüm ve Anlamı	89

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: YAŞ DÖNEMLERİNE GÖRE ÖLÜM DÜŞÜNCESİ VE DİNİ GELİŞİM

4.1.Yaş Dönemlerine Göre Ölüm Düşüncesi	94
4.1.1. Çocukluk Döneminde Ölüm.....	94
4.1.2. Ergenlik Döneminde Ölüm	95
4.1.3.Yetişkinlik Döneminde Ölüm	97
4.1.4.Yaşlılık Döneminde Ölüm.....	101
4.2.Yaş Dönemlerine Göre Dinî Gelişim Özellikleri	102
4.2.1.Çocukluk Döneminde Dinî Gelişim	102
4.2.2.Ergenlik Döneminde Dinî Gelişim	103
4.2.3.Yetişkinlik Döneminde Dinî Gelişim	103
4.2.4.Yaşlılık Döneminde Dinî Gelişim.....	106

BEŞİNCİ BÖLÜM: ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

5.1.Araştırmanın Konusu	107
5.2.Araştırmanın Amacı	108
5.3.Araştırmanın Önemi	109
5.4.Araştırmanın Hipotezleri	110
5.5.Araştırmanın Sayıltıları	110
5.6.Araştırmanın Sınırları	110

5.7.Araştırmanın Evreni ve Örnekleme	111
5.8.Araştırmanın Yöntemi ve Yürütülmesi	111
5.9.Araştırmanın Veri Toplama Araçları	112
5.9.1.Dini Tutum Ölçeği	112
5.9.2.Ölüm Kaygısı Ölçeği	113
5.10.Araştırmanın Veri Analizinde Kullanılan İstatistiksel İşlemler	113
5.11. Konuyla İlgili Türkiye’de Yapılan Araştırmalar	115
5.12.Konuyla İlgili Yurtdışında Yapılmış Çalışmalar	116

ALTINCI BÖLÜM: BULGULAR

6.1.Araştırmaya Katılanların Sosyo-Kültürel ve Demografik Faktörlere Göre Dağılımına İlişkin Bulgular	118
6.2.OK Dindarlık Ölçeği ve Ölüm Kaygısı Ölçeğine Dair Bulgular	121
6.2.1.OK Dindarlık Ölçeğine Dair Bulgular	121
6.2.2.Ölüm Kaygısı Ölçeğine Dair Bulgular	121
6.3.Dindarlık ile Sosyo-Kültürel ve Demografik Özellikler Arasındaki İlişkiye Dair Bulgular	123
6.4. Dindarlık ile Sosyo-Kültürel ve Demografik Özellikler Arasındaki Farklılıklara Dair Bulgular	126
6.5.Araştırmaya Katılanların Sosyo- Kültürel ve Demografik Faktörlere Göre Ölüm Kaygısı Düzeylerine İlişkin Bulgular	138
6.6.Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklara Dair Bulgular	150

YEDİNCİ BÖLÜM: TARTIŞMA VE YORUM

7.1.Yetişkinlerde Sosyo-Kültürel ve Demografik Değişkenler ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutlarının İlişkilerine Dair Bulguların Değerlendirilmesi	154
7.1.1.Cinsiyet ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar	154
7.1.2.Yaş ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar	159
7.1.3 Eğitim Düzeyi ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar	164
7.1.4.Gelir Düzeyi ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar	168
7.1.5. Meslek Grupları ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki	

Farklılıklar.....	171
7.2. Yetişkinlerde Sosyo-Kültürel ve Demografik Değişkenlerin Ölüm Kaygısı ile İlişkisinin Değerlendirilmesi	174
7.2.1.Cinsiyet ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar.....	174
7.2.2.Yaş ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar.....	176
7.2.3.Eğitim Düzeyi ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar.....	177
7.2.4.Gelir Düzeyi ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar.....	178
7.2.5.Meslek Grupları ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar.....	179
7.3. Ölüm Kaygısının Dindarlık ile Dindarlığın Boyutlarıyla İlişkisinin Değerlendirilmesi	180
SONUÇ VE ÖNERİLER	186
KAYNAKÇA	192
EKLER	208
EK-1-ANKET FORMU.....	208
EK-2-İZİN BELGELERİ.....	212
ÖZGEÇMİŞ.....	214

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 6.1.1 Araştırmaya Katılanların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı.....	118
Tablo 6.1.2 Araştırmaya Katılanların Yaşlarına Göre Dağılımı.....	118
Tablo 6.1.3 Araştırmaya Katılanların Eğitim Düzeylerine Göre Dağılımı.....	119
Tablo 6.1.4 Araştırmaya Katılanların Gelir Düzeylerine Göre Dağılımı.....	119
Tablo 6.1.5 Araştırmaya Katılanların Mesleklere Göre Dağılımı.....	120
Tablo 6.2.1.1 OK-Dindarlık Ölçeğine İlişkin Elde Edilen Bulgular.....	121
Tablo 6.2.2.1 Ölüm Kaygısı Ölçeğine Dair Elde Edilen Bulgular.....	122
Tablo 6.3.1 Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Dindarlığın Boyutları ile Arasındaki Farklılıklara Dair T-Testi Sonuçları	123
Tablo 6.3.2 Katılımcıların Sosyo-Kültürel ve Demografik Özellikleri ile Genel Dindarlık ve Dindarlık Boyutları Arasındaki İlişkiye Dair Korelasyon Analizi	125
Tablo 6.4.1 Katılımcıların Yaşlarına Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	126
Tablo 6.4.2 Katılımcıların Yaşlarına Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	127
Tablo 6.4.3 Katılımcıların Yaşlarına Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	127
Tablo 6.4.4 Katılımcıların Yaşlarına Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	128
Tablo 6.4.5 Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	128
Tablo 6.4.6 Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	129
Tablo 6.4.7 Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	130
Tablo 6.4.8 Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	130
Tablo 6.4.9 Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	131
Tablo 6.4.10 Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	132

Tablo 6.4.11 Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	132
Tablo 6.4.12 Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar Dair Varyans Analizi	133
Tablo 6.4.13 Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	134
Tablo 6.4.14 Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	135
Tablo 6.4.15 Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	136
Tablo 6.4.16 Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	137
Tablo 6.5.1 Araştırmaya Katılanların Ölüm Kaygısı Düzeylerine ilişkin Bulgular	138
Tablo 6.5.2 Araştırmaya Katılanların Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı	138
Tablo 6.5.3 Araştırmaya Katılanların Cinsiyetlerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı	139
Tablo 6.5.4 Araştırmaya Katılanların Yaşlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı	140
Tablo 6.5.5 Araştırmaya Katılanların Eğitim Düzeylerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı	141
Tablo 6.5.6 Araştırmaya Katılanların Gelir Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı	142
Tablo 6.5.7 Araştırmaya Katılanların Mesleklerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı	144
Tablo 6.5.8 Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar ve T testi Sonuçları	146
Tablo 6.5.9 Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	147
Tablo 6.5.10 Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	147
Tablo 6.5.11 Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	148

Tablo 6.5.12 Katılımcıların Mesleklerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	148
Tablo 6.5.13 Sosyo-Kültürel ve Demografik Faktörlerle Örneklemin Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Dair Korelasyon Analizi	149
Tablo 6.6.1 Katılımcıların Dinî Davranışları Yerine Getirme Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	150
Tablo 6.6.2 Katılımcıların Dinî Duygu Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	150
Tablo 6.6.3 Katılımcıların Dinî Biliş Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	151
Tablo 6.6.4 Katılımcıların Dinî İlişki Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklara Dair Varyans Analizi	152
Tablo 6.6.5 Katılımcıların Ölüm Kaygısı Düzeyleri İle Dindarlık Boyutları ve Genel Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Dair Korelasyon Analizi	152
Tablo 6.6.6 Katılımcıların Ölüm Kaygısı Düzeyleri İle Dindarlık Boyutları ve Genel Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Dair Kısmi Korelasyon Analizi	153

KISALTMALAR VE SİMGELER

AİBÜ:	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
ANOVA:	Analysis of Variance
A.Ort:	Aritmetik Ortalama
Çev:	Çeviren
D.E.Ü:	Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA:	Dinler Tarihi Ansiklopedisi
M.Ü:	Marmara Üniversitesi
N:	Toplam
ÖYD:	Ölüme Yakın Deneyimler
P:	Anlamlılık Düzeyi
r:	Korelasyon Katsayısı
SDÜ:	Süleyman Demirel Üniversitesi
SDÜİFD:	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Std. S:	Standart Sapma
Trhsz:	Tarihsiz
Turkey-HSD:	Turkey-Honestly Significantly Difference
U.Ü:	Uludağ Üniversitesi
TDVİA:	Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Vd:	Ve diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖLÜMÜN TANIMI, ANLAMI, ÖLÜM KORKUSU VE ÖLÜM KAYGISI

1.1. Ölümün Tanımı

Kelime olarak bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, aşmak, çözmek, bitmek, tükenmek, hissiz kalmak, deruni uyku, hayvanî kuvvetlerin zevâli manasına gelen ölümün¹ birçok tanımı mevcuttur.

Buna göre ölümü varlıklarda hayati fonksiyonların veya hayatın son bulması ve insanda bilinçli deneyimin tamamen nihayetlenmesi durumu olarak tanımlayanlar olduğu gibi², canlı varlıklardaki yaşamsal görevlerin bir daha yinelenmemek üzere sona ermesi³ ve insan için çaresi olmayan ve önü alınamayan bir son, yaşama arzusunun önüne dikilen, aşılamayan bir engel; korku ve endişe uyandıran bir şeydir⁴ şeklinde tanımlayanlar da olmuştur. Bir başka tanımlamaya göre ölüm, beden ve ruhun, evrenin beden ve ruhuna dönüp intikal etmesi ya da insan koordinatlarından ayrılmasıdır⁵.

Tanımlara baktığımızda ölüm kavramı için şunu diyebiliriz. Ölüm, maddi olarak canlı varlıkların yeni hücreler üretememesi ve kendilerini yenileme özelliklerini kaybetmedisidir. Kalp, beyin ve diğer organların zarar görüp işlevini kaybetmesi sonucu hayatın sona ermesi durumudur. Manevi açıdan ise ölüm, ruhun bedenden ayrılması olarak düşünülmektedir. Dinlere bu şekilde ilham vermiştir.

Geçmişten bu yana Hint, Yunan, Roma ve diğer felsefeler ölüme hayat ötesi bir mana vermişler ve bu manayı gizli anlamlara büründürerek ölüm ötesini mistik ve sır dolu bir problem haline getirmişlerdir. Diğer bir taraftan ise ölüm insanlar için hayatın içinde anlaşılması ve kavranması mümkün bir fenomendir⁶.

¹ Ibn Manzur, *Lisanu'l Arab*, (Çev:Cemaluddin Muhammed), Daru Sadir, Beyrut, cilt:3, 1968, ss.546-548.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 336.

³ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, 1979, İstanbul, s.23.

⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s.97.

⁵ Haluk Nurbaki, *İnsan Bilinmez*, Hilal Yayınları, İstanbul, (trhsz), s.89.

⁶ Bedi Ziya Egemen, "Ölüm Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:11, Sayı:1, 1963, s.31.

Hayatın içinde kavranan ölüm, gelişimsel açıdan insanların ölüm algısının birtakım aşamalardan geçmesiyle tanımlanmaktadır. Bu aşamalar ise şöyledir: Başlangıç olarak ölenin yaşama geri dönemeyeceğinin fark edilmesi, daha sonra ise ölümün bütün canlıların başına geleceğinin, yaşayan her canlının sonunda öleceğinin, ölümün vücudun işlevselliğini yitirmesi olduğunun ve vücudun fonksiyonlarının tamamen yitirilmesinin ölüme neden olduğunun anlaşılmasıdır diyebiliriz⁷. Bu aşamalar kişinin ölüm kavramını ilk olarak hayatının içerisinde anlaması ve kavrayabilmesi için önemlidir.

Kişiler ölümün kaçınılmaz olduğunun bilincindedir. Kişilerin bilemediği şey ise ölümün nasıl olacağı ve ne zaman geleceğidir. Bu nedenle de ölüm, hakkında konuşulmayan ve korku duyulan bir kavramdır. Hayvan ölüme dair gerçek bir bilgiye sahip olmaksızın yaşamaktadır. Fakat insanda durum böyle olmamaktadır. Çünkü insanda ölümün dehşet veren kesinliği zorunlu olarak, sahip olduğu “akıl” ile birlikte ortaya çıkmaktadır. Akıl başta ölümün kesinliğini ortaya koymuş aynı zamanda da bu kesinlik için bir çare ya da telafi edici bir şey olarak insanların metafizik bakış açılarını elde etmesinde yardımcı olmuştur. Bu metafizik bakış açıları, insanları ölüm konusunda teselli etmektedirler. Bununla birlikte tüm dinî ve felsefî sistemler de bu amaca yönelmiş ve kendi metafizik bakış açıları ile ölümün kesinliğine, insanların ölümü soğukkanlılıkla karşılamalarına ve kabullenmelerine yardımcı olmak açısından büyük öneme sahip olmuşlardır⁸.

Sadece din ve felsefe değil aynı zamanda sosyoloji ve psikoloji de ölüm olgusunu incelemiştir. Freud’a göre insan hayatının tüm amacı ölümdür ve insanda yaşam içgüdüğü ile birlikte ölüm içgüdüğü de bulunmaktadır. Yani ileri bir yaş döneminde gerçekleşecek bir kavram olarak düşünülen ölüm, aslında doğduğumuz andan itibaren sürekli insanın yanında diğer bir deyişle derinliklerinde bulunmaktadır⁹.

Biyoloğlara göre ise, insan organizması canlı hücrelerin bir bütünü demektir. Ölen hücrelerle birlikte yeni hücreler doğmakta ve diğerlerinin yerini almaktadır. Belli bir süre sonra hücre yenilenmesi yavaşlamakta ve sonunda da tamamen durmaktadır. Buna göre biyolojik olarak ölüm, aslında yaşam içerisinde aniden oluşan bir olay değil, yavaş yavaş gerçekleşen bir süreçtir denilebilir. Yani biz, bu süreç açısından baktığımız zaman aslında

⁷ Sevgi Sezer ve Pelin Kaya, “Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı:13, 2009, s.154.

⁸ Arthur Schopenhauer, *Ölümün Anlamı*, (Çev. Ahmet Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul, 2013, s.50.

⁹ Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, (Çev. Yasemin Aslay), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007, s.607.

yavaş yavaş öldüğümüzü farkederiz. Buna göre diyebiliriz ki insan doğar doğmaz yaşlanmaya ve ölmeye başlamaktadır¹⁰.

1.2. Ölümün Anlamı

İnsanlar, ilkçağlardan beri hayatlarında yaşadıkları olağanüstü durumlara her zaman bir anlam yüklemiştir. Başlarda doğal afetler görünmeyen varlıklarla ilişkilendirilmiş ve bu varlıkların insan hayatının her alanına müdahale ettiğine inanmışlardır. Ölüm fenomeni de benzer şekilde insanların bu dünyadan çekilmeleri, bir nevi görünmez olmalarını temsil ettiğinden bu görünmeyen alan ve varlıklarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle ölüm, ilk insan topluluklarında gizemli ve mistik olarak görülmüş ve insanlar onun etkilerinden kaçınmaya çalışmışlardır¹¹.

Geçmişe dönüp baktığımızda ve eski kültürlerle halkları incelediğimizde, karşımıza ilk çıkan her zaman ölümün insana kötü geldiği izlenimidir. Bunun belki de en iyi açıklaması, bilinçdışında ölümün asla insanın kendisi için olası kabul edilmemesidir. Bilinçdışı için bu dünyadaki yaşantının fiilen sona ermesi tasavvur edilemez bir şeydir ve eğer yaşam sona ermek zorundaysa, bu son her zaman dışarıdan gelen kötü niyetli bir müdahaleye atfedilir. Başka bir deyişle, zihnimizin bilinçdışı parçasına göre insan yalnızca öldürülebilir. Bunun sonucu olarak ise ölüm, kötü bir davranış, korkutucu bir olay ve cezalandırmayı gerektiren bir durumla ilişkilendirilmiştir¹².

Evrensel bir gerçek olan ölüm olgusu, kendisiyle hayatın hem davranış hem de düşünce alanında karşılaşan her insanda belli bir tepkiyi açığa çıkarmaktadır. İlk olarak ölüm insana tabii bir olay olarak görünse de, insan böyle bir gerçek karşısında kendisini kolayca boyun eğmeye, bu gerçeği kabullenmeye hazır hissetmemektedir. Bunun nedenlerinden biri ise her insanda içgüdüsel olarak varolan “hayatını koruma” ve “sonsuz kadar yaşama” isteği ve arzudur. Bu, bir taraftan ölüme karşı gösterilen tepkilerin ilk ve derin kaynağını oluşturmaktadır. Bu durum, karşımıza psikolojik bir çelişki çıkarmaktadır. İnsan hem ölümü kabullenmekte hem de ondan kurtulmak istemektedir¹³.

¹⁰ Louis Vincent Thomas, *Ölüm*, (Çev:İşın Gürbüz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.19.

¹¹ Adem Sağır, “Modern Dünya ve Ölüm: Batılının Ölüm Karşısındaki Tavrı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2/4, 2013, s.213.

¹² Elizabeth Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, (Çev. Banu Büyükkal), Boyner Holding Yayınları, İstanbul, 1997, ss.24-25.

¹³ Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul, 2008, ss.22-23.

İnsan hem hatıralarıyla geçmişle bağ kurup onu şimdide yaşatma hem de geleceğine şekil ve yön verebilme gibi birbirine paralel olarak ilerleyen iki ayrı özelliğe sahiptir. Geçmişinde ölüm ile ilgili yaşadıkları ya da gözlemledikleri insanın ölüm kavramını düşünmesine ve onu değerlendirmesine, şimdiki hayatı üzerinde ölüme karşı bir vaziyet almasına yardımcı olur. Gelecekte onu bekleyen ölümü için hazırlık yapar ve birtakım inançlara sahip olur. Kısacası geçmiş ve gelecek ile ilgili bu iki özelliği sayesinde insan hayatını, ölümü dikkate alarak değerlendirmeye, ona anlam vermeye başlar¹⁴. Ölüme ilişkin sorgulama, yaşamın anlamlandırılması konusunda çağlar boyunca çok önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden ölüm üzerine düşünülmesi ve bu konuda araştırmalar yapılması, ölümün anlamının kavranılması, manevi değerlerin oluşturulmasında, hayata farklı açılardan bakılmasında oldukça etkili olmaktadır.

Ölümün anlamıyla ilgili olarak bir başka önemli konu ise hayatın, ölüm ile ilişkisi içinde kazandığı anlamdır. Yani ölüm ile hayat arasındaki karşılıklı ve dengeli bir ilişki, yaşamın içinde hayata anlam kazandırmaktadır. Heidegger'e göre ölüm, insan varoluşunun zamansallığını ortaya çıkarması yönüyle çok önemlidir. Çünkü insanın bu zamansallığı ve ölümü arasındaki ilişki sayesinde sahici bir varoluş imkanı ortaya çıkmaktadır. İnsanın başka bir insanın yerine ölememesi, ölümün paylaşılabilmesi, insana sonluluğu, biricikliği üzerinde yoğunlaşma imkanı verecektir. Bu şekilde ölüm, sahici, özgür ve bütünlüklü bir hayatın temeli olacaktır¹⁵.

Ölüm ve yaşam birbirinden farklı kavramlar olarak görünürken bir taraftan da ölüm ve yaşam bir bütün oluşturmakta ve birbirini tamamlamaktadır. Carl Jung'a göre insanlar ölümü, anlamdan yoksun olarak değil, onu yaşamın anlamının tamamlanması ve gerçek amacı olarak görmelidirler. Çünkü ölüme bu açıdan bakılması insanlığın ruhuna daha uygundur¹⁶.

Varoluşçu bir bakış açısıyla baktığımızda da hayat ve ölüm birbirlerine bağımlıdır ve aynı anda vardır. Birbiri ardına gelen süreçler olarak ortaya çıkmazlar. Ölüm, yaşamın ardında sürekli olarak sesini duyurmaya çalışmaktadır¹⁷. Bu karşımıza yine psikolojik bir

¹⁴ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s.18.

¹⁵ Ahmet Cevizci, *a.g.e.*, s.336.

¹⁶ Carl Gustav Jung, *Analitik Psikoloji*, (Çev. Ender Gürol), Payel Yayınevi, İstanbul, 2006, s.218.

¹⁷ Hayati Hökelekli, 2008, *a.g.e.*, s.23.

çelişki çıkarmaktadır. Çünkü ölüm bir taraftan yaşamın kurtarıcısı olduğu gibi, diğer bir taraftan da ilk endişe (anksiyete) kaynağı ve bu sıfatla ilk psikopatoloji kaynağı olmuştur¹⁸.

Heidegger'e göre ölüm, varoluşumuzun tüm imkanlarını kuşatır, bu imkanların yaşanmasının önünde bir engel oluşturur ve varoluşu sınırlandırır. Dolayısıyla Heidegger'e göre tüm bu durumdan kurtulmak için insanın öncelikle ölümünün veya ölmüş olmasının ontolojik anlamını kavraması gerekir¹⁹. Çünkü Heidegger, insanın bu şekilde, kendisinin bir gün öleceğinin bilincinde olmasına ya da herhangi bir anda bunun gerçekleşebileceğinin farkında olmasına büyük önem vermektedir. Bunların sonucunda kişinin kendi ölümüne karşı tutumu değişecektir ve kendi ölümüne “yönelik varlık” oluşu, onun tüm yaşamına nüfus edecek ve onu şekillendirecektir. Eğer yaşamın içinde ölüm ihtimali ya da ölüm bilinci bulunmazsa o yaşam sürekli bir ertelemekten başka bir şey olamayacaktır²⁰.

Geleneksel kültürlere baktığımızda ölümün bir son değil, yeni bir hayatın başlangıcı olduğunu görmekteyiz. Onlar hayatı, ölümle birlikte başka bir varoluş biçimiyle yer değiştirecek bir sürecin parçası olarak görmüşlerdir. Bu noktada ölümün anlamı farklılaşmaktadır. Bazıları ölümü bedensel yaşamın sona ermesiyle yeni bir yaşama geçiş olarak görürken bazıları ise daha önceleri ölmüş ve sevilen bir kişiye kavuşma olarak görmüşlerdir. Bu iki anlayış açısından da ölümün daha iyi bir varoluş durumuna geçiş olduğunu anlayabiliriz. Ve bu anlayışlar daha çok dinî inançlara bağlı ya da onlardan çıkmış düşüncelerdir²¹.

Dinsel anlamda ölüme daha detaylı bakarsak onu ilk olarak, ruhun bedenden ayrılması olarak tanımlayabiliriz. Antik Çağ Felsefesine göz attığımızda ölümü ilk olarak Heraklitos'un bir “dönüşme” olarak sezinlediğini görürüz²². İlk Çağ insanları arasında öldükten sonra yaşama inancı yaygındı ve ona uygun ölü gömme yöntemleri vardı. İlk olarak ölümlerin bir vücuda sahip olarak yaşadıkları düşünülmüştür. Ruh kavramının gelişmesiyle birlikte ölümlerin vücut dışı yaşamaya devam ettiklerine inanılmıştır. Eski Mısır'da ölümden sonra yaşamak ilk başlarda sadece Firavunlara özgüydü, daha sonra büyük kişilere de tanındı. Sonunda ise tüm insanlara bu hak verildi. Mumyalama geleneği de bu inançların

¹⁸ Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, (Çev.Zeliha İyidoğan Babayiğit), Kabalcı yayınevi, İstanbul, 1999, s.32.

¹⁹ Talip Karakaya, “Heidegger Felsefesinde Ölüm Problemi”, *U.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl:4, sy.5, 2013/2, ss.25-26.

²⁰ Michael Inwood, *Heidegger*, (Çev. Nursu Öрге), Dost Yayınları, Ankara, 1997, ss.103-104.

²¹ Hayati Hökelekli., 2008, a.g.e., ss.24-25.

²² Orhan Hançerlioğlu, a.g.e.,s.23.

sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Gelişmiş dinlerde de ölümden sonra yaşam inancı “cennet” ve “cehennem” tasarımları ile devam etmiştir²³.

İbni Sina'ya göre kişi ölüme yaklaştığında, ruhunun konuk olduğu bedeninden ayrılıp anayurduna dönüş zamanı gelmiş demektir. Ruh maddenin tutsağı olmaktan kurtulmuş, bedenle birlikte iken, görmediği birçok hakikatleri görmeye başlamıştır. Bunun sonucunda ise ruh, dünyada iken bir türlü anlayamadığı hakikatlerin sırrına ermenin sevinciyle bayram eder, ruhu bilgi ile aydınlanır ve sonsuz bir mutluluğa kavuşur demiştir. İbni Sina'ya göre ölüm bir yok oluş değil, farklı bir âleme geçiştir²⁴.

1.3. Ölüm Korkusu

Ölümlülük düşüncesi tarihin başından beri varolan köklü bir düşüncedir. Dört bin yıl önce yazılan Gilgamesh Destan'ında Gilgamesh arkadaşı Enkidu'nun ölümü için artık onun karanlıklar içinde olduğunu ve onu duyamadığı söylemiştir. Bunun üzerine kendi ölümünü sorgulayarak öldüğünde kendisinin de Enkidu gibi olacağını söyleyerek umutsuzca ölüm korkusunun farkına varmıştır.²⁵ Gilgamesh'ın ölümden korktuğu gibi her insan ölümden korkmaktadır. Ölüm korkusu bazen genelleşmiş bir huzursuzluk şeklindeyken bazen de psikolojik bir bozukluk şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bazen ölüm korkusu ölümlle ilgili açık olarak bilinçli bir kaygıyı ortaya çıkarırken, bazen de bilinçsizce insanın mutluluğunu, başka bir ifadeyle hayatını yaşamasını engelleyen bir dehşet haline gelmektedir²⁶.

Ölüm insanlara genelde ürkütücü ve korkunç gelmektedir. Ölüm korkusunu aştığımızı düşündüğümüz zamanlarda bile aslında içimizde bir yerlerde durmaya devam eden evrensel bir korkudur. Başlarda ölüm korkumuzla başedebildiğimizi düşünürüz ya da fazla önemsememeye çalışırız, ama büyüdükçe ve gücümüzün her zaman bir şeyleri çözmek için yeterli olmadığını gördükçe ölüm korkusu hemen kendini göstermeye başlamaktadır. Örneğin; hastane koridorlarında ya da ölen birinin yakınlarında bunu görebiliriz. Günümüz toplumuna baktığımızda bilimin ilerlemesi ve sağlık alanındaki iyileşmeler günümüz insanının ölüm korkusunu azaltmamış, aksine insanların ölümden daha çok korkmalarına yol açmıştır. Bu korkudan beslenen psikolojik rahatsızlıklarına ve ruhsal sorunlarına çare

²³ Orhan Hançerlioğlu, a.g.e., s.25.

²⁴ Ali Durusoy, "İbn Sina" TDVİA. İstanbul 1999, cilt: 20, s. 324.

²⁵ *Gilgamesh Destanı*, (Çev.Muzaffer Ramazanoğlu), IX.Tablet, s.21.

²⁶ Irvin Yalom, *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*, (Çev.Zeliha İyidoğan Babayiğit), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s.9.

arayan insanların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bunun önemli sebeplerinden biri ölümün günümüzde itici, yalnız, mekanik ve insanlıktan uzak hale getirilmiş olmasıdır²⁷.

Yaşam içinde insanın bir yakının ölümüne tanık olması, bunun sonucunda kendi ölümünü düşünmesi ya da ölümle çeşitli şekillerde karşı karşıya gelmesi insanın ölüm korkusunu arttıran ve kendi içinde bastırıldığı ya da maskeleydiği ölüm korkusunu ortaya çıkaran önemli sebepler arasında sayılmaktadır. Çünkü bilinçaltında varolan korku kendi varlığını hissettirmeye çalışmaktadır. İnsanın ölüm korkusuyla kendi içinde verdiği bu mücadelenin nedenlerinden biri de kendini ölüme karşı çaresiz hissetmesinden kaynaklanmaktadır. Hayatının ölüm gerçeğiyle sınırlanmış olduğunun farkında olan insan, kendisini sürekli ölüm korkusunun tehdidi altında hissedecektir²⁸.

Ölüm korkusu, aslında değişik birçok korku ve kaygıyı bünyesinde toplayan karmaşık bir duygusal yapı olarak da ele alınıp tasvir edilebilir. Bu korkular ise şunlardır; belirsizlik korkusu, bedeni kaybetme korkusu, yalnızlık korkusu, acı duyma korkusu, yakınlarını kaybetme korkusu, denetimi kaybetme korkusu, kimlik duygusunu kaybetme korkusu ve gerileme korkusudur. Bu korkuları özetlememiz gerekirse, belirsizlik korkusu öldükten sonra ne olacağı ile ilgili bir korkudur. Bedeni kaybetme korkusu beden yok olacağına yöneliktir. Acı duyma korkusu ölümün çok acı verici bir durum olduğuna yönelik bir korku özelliği taşımaktadır. Yalnızlık korkusu ölümle birlikte insanlar tarafından terk edileceğine dair bir korkudur. Yakınlarını kaybetme korkusu, insanın ölümüyle birlikte anne ve babasından, eşinden, çocuğundan ayrılmasına yönelik bir korku olarak ortaya çıkmıştır. Vücudunun denetimini kaybetmeyle ilgili olarak denetimi kaybetme korkusu ve kendini artık kendi kimliğiyle hissedemeyeceğinden ötürü ortaya çıkmış olan kimlik duygusunu kaybetme korkusudur. Gerileme korkusu ise kişinin ölümü düşünerek gerçeklerden kopacağından korkmasıdır²⁹.

Ölmekte olan hastaların ölümcül bir hastalıkla başa çıkma mekanizmaları beş psikolojik aşamayı içermektedir. İlk olarak kişinin hastalığını kabullenmediği “inkar” aşamasıdır. İkinci aşama kişinin inkar yerine öfke ve içerleme duygularının geçtiği “öfke” aşamasıdır. Daha sonra kaçınılmaz sonu ertelemek için bir tür anlaşma yapmaya çalıştığı “pazarlık” aşaması, akabinde öfkesinin yerini alan kayıp duygusuyla birlikte ortaya çıkan

²⁷ Elizabeth Kübler Ross, a.g.e., ss.27-30.

²⁸ Hayati Hökelekli, 2008., a.g.e., ss.33-34.

²⁹ A.g.e., ss.38-39.

“depresyon” aşaması ve son olarak hastanın artık ölüme karşı koyamadığını anladığı “kabullenme” safhasıdır³⁰.

Ölüm korkusuyla başetmek için felsefeciler kendilerine özgü farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Örneğin epikürosçular, ölümün insan tarafından yaşanan bir şey olmaması sebebiyle ölüm korkusunun rasyonel bir şey olmadığını söyler. Platon ve Stoacılar ise ölümün iyi yaşanmış bir hayatın sonunda gelen bir ödül ve mutlulukla geçmesi beklenen ahiret hayatına girişin anahtarı olduğunu söylemişlerdir. Spinoza'nın görüşü ise ölüm korkusundan kurtulmak için dikkatin ölümden uzak tutulması gerektiğidir. Son olarak varoluşçu bir düşünür olan Schopenhauer'in hayatın saçma olduğu gibi ölümün de saçma olduğu dolayısıyla ölüm korkusunun da saçma olduğu görüşünü örnek olarak verebiliriz³¹.

Cicero ve İslam filozofu olan Ebû Bekr er-Râzî'ye göre insan mutlu ve sağlıklı bir ruh haline sahip olmak için ölüm korkusundan kurtulmalıdır. Bunu yaparken de yanlış bilgilere, yanlış felsefelere, ölümlle birlikte her şeyin yok olacağına dair düşüncelere ve bunun doğurduğu kaygılara, arzulara, nefse ait düşkünlüğe uyulmaması gerekmektedir. Razi'nin düşüncesinde akıl – hevâ karşıtlığı önemli yer tutmaktadır. Hevâyı nefse, yani dünyaya ait şeylere düşkünlük olarak açıklayabiliriz. O'na göre ölümlle ilgili korkuların özünde hevâyâ bağlanma yatmaktadır. Bu iki düşünüre göre de felsefe özü gereği ussaldır ve hevâyâ karşı mücadele eder. Yani akıl bu yönüyle nefsi tedavi ederek hevâyı etkisiz hale getirmeye çalışır. Böylece insanı doğru eylemlere yöneltir ve onu ölümsüzlüğe hazırlar. Platon'un da söylediği gibi felsefe bir tür ölüme hazırlıktır ve bu hazırlığın temelinde de arzuları yenmek yani nefsi tedavi etmek vardır. Razi ve Cicero da bu düşünceyi benimsemişlerdir³².

İbni Sina ölümden sonra yeni bir hayatın başlayacağını bu yüzden ölümden korkulmaması gerektiğini söyleyerek ölüm korkusu çeken insanlara yardımcı olmaya çalışmıştır. İbni Sina ölüm korkusunun insanlarda kendisini altı şekilde gösterdiğini ve insanların zihinlerinde de bu şekilde yer edindiğini söylemiştir. Bunlar ise şunlardır:

- 1) Ölümün gerçekte ne ifade ettiğini bilmeyen insanlardaki ölüm korkusu.
- 2) Ruhun nereye ulaşacağını bilmeyen insanlardaki ölüm korkusu.

³⁰ Elizabeth Kübler Ross, .a.g.e., ss.109-113-141-473.

³¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s.336-337.

³² Hasan Aydın, “Ölüm Korkusu Karşısında Felsefenin Tesellisi: Marcus Tillus, Cicero ve Ebu Bekr Er-Razi”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı:54, 2011, s.34.

- 3) Kendisinin ölüp yok olacağını ama âlemin kendisinden sonra var olacağını düşünen insanlardaki ölüm korkusu.
- 4) Ölümden sonra kendisine ceza verileceğine ve işkence edileceğine inanan insanlarda oluşan ölüm korkusu.
- 5) Öldükten sonra nereye gideceğini bilmeyen insanlarda oluşan ölüm korkusu.
- 6) İnsanın maddi yanının öldükten sonra beraberinde gelemeyeceğinden ve dünyada kalacağından kaynaklanan ölüm korkusu³³.

Birçok araştırmacı, din kurumunun oluşmasını ölüm korkusuna bağlamıştır. En eski mitolojilere baktığımızda ilk olarak insanlar ölümsüzlüğe ve tanrının buyruklarına karşı geldiklerinden ölümsüzlüklerini yitirip ölümlü olmuşlardır. Bu inanç, en eski mitolojilerden en gelişmiş dinlere kadar süregelmiştir. Adem ve Havva örneğini Yahudi, Hıristiyan ve İslam dinleri için verebiliriz. Bilindiği üzere ilk insan çifti olan Adem ile Havva önceden Tanrı katında ölümsüzken, Tanrı buyruğuna karşı geldikleri için ceza olarak yeryüzüne indirilmişler ve ölümlü kılınmışlardır³⁴.

Ölüm korkusu, sonlu oluşumuzdan doğan çaresizliğimizi, korkularımızı, kaygılarımızı hafifletmeye ya da kabullendirmeye çalışan bütün dinler için her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Dinler, bir taraftan sonsuz yaşam arzusuna sahip insanların, ölümden sonra sonsuz bir yaşam hayaliyle ölüm korkusunu yumuşatırken, diğer bir taraftan ebedi bir varoluş için anlamlı bir hayat yaşamak adına bir kurallar bütünü geliştirerek korku dolu bekleyişi de hafifletmeye çalışmaktadırlar³⁵.

1.4. Ölüm Kaygısı

Ölüm kaygısı, doğumdan itibaren bütün insanlarda varolan bir duygudur. Ve bu duygu hayat boyu devam ederken aynı zamanda bütün korkuların da temelinde yatmaktadır. Temelde yatan bu korku ise yüzeye çıkması ya da çıkamaması halinde insanın karakter yapısı geliştirmesinde önem taşımaktadır. Çünkü insanın artık varolmayacağı, bir hiç olacağı farkındalığı sonrasında gelişen bir duygu olduğu için insan hayatı üzerinde etkisi fazla olacaktır. Literatüre baktığımızda ise ölüm kaygısını, bireyin ölüm veya ölme ile ilişkili

³³ İbn Sina, Fi'l Havf mine'l Mevt, "Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi" Hasan Asi, *et-Tefsiru'l Kur'anî*, (çev. M. Hami Tura), İstanbul, 1959, ss.10-17.

³⁴ Orhan Hançerlioğlu, a.g.e., s.23.

³⁵ Irvin Yalom, 2008,, a.g.e., s.13.

endişe, kaygı veya korku deneyimleri; birinin varlığını tehdit eden gerçek ya da hayali algılar tarafından oluşturulan korku, tedirgin duygu; var olmamanın yaygın korkusu ya da varolmamayı yaşama korkusu; bilinçsizlikte yerleşen bir ölüm korkusu, kesin kavramsal form gelişmeden önce hayatın erken bir zamanında biçimlenen bir korku, berbat ve tamamlanmamış olan, dilin ve hayalin dışında kalan bir korku olarak farklı şekillerde tanımlayabiliriz³⁶.

İnsanda kaygı kendisini “endişe”, “bunaltı”, “iç daralması”, “tedirginlik” ve “tasa” olarak hissettirmektedir. İnsanın yaşadığı bu haller psikologların, psikiyatrların ve psikanalistlerin üzerinde en çok durduğu konuların başında gelmektedir. İnsanın kaygı durumunun normal olmaması ve kaygılanım bozuklukları göstermesi ruh sağlığını etkileyen olumsuz faktörler arasında sayılmaktadır³⁷.

Ölüm kaygısına baktığımızda özünde ölüm korkusu ile birbirinden farklı olduğunu görmekteyiz. Ölüm korkusunda insanın yüzleştiği, çözümleyebildiği ve katlanabildiği belirli bir nesnesi vardır. Bu nesneye göre hareket edilebilir, onunla mücadele edilebilir. Böylece kişi neyden korktuğunu bilebilmekte ve onu onaylayabilmektedir. Ancak kaygıda durum farklıdır. Çünkü kaygının ona göre hareket edebileceği, yüzleşebileceği bir nesnesi yoktur. Nesnesi, ölüm ile ilgili olarak onunla bağlantılı olan her nesnenin inkar edilmesidir. Bu nedenle bu nesneyi onaylayabilmek, ona katılıp mücadele edebilmek mümkün değildir. Ölüm kaygısına sahip olan bir kişi, kaygı duygusu olduğu sürece, birden ve her durumda kaygılanabilir. Ve bunun sonucunda yön kaybı, kalp atışı, yetersiz tepkiler ve panik yoluyla kendini gösterir. Bunların sebebi ise kişinin kendini odaklayabileceği bir nesnesi olmayışı yüzündendir. Tek nesne o an için tehdidin kendisidir, tehdidin kaynağı değildir. Çünkü o an için tehdit sadece “hiçlik”tir.³⁸ Kişide kaygıyı doğurabilecek, nesnesi olamayan ama harekete geçiren tek şey haberdar olduğu ‘hiçliktir’. Her an yokolabileceği, her an bir hiç olabileceği duygusudur³⁹.

Kendisinden kaçamayacağını bilen ve bu konuda çaresiz olan insan için ölüm, kaygı uyandırmaktadır. Ve insanoğlu bu kaygıyla baş etmek için bilinçli ve bilinçsiz bir çok farklı yola başvurmuş ve başvurmaya da devam etmektedir. Fakat ölüm kaygısıyla baş etmeye

³⁶ Zehra Kaloğlu Öztürk, Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Adana, 2010, s.8.

³⁷ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Karahan Kitabevi, Konya, 2013, s.107.

³⁸ Paul Tillich, *Var Olmak Cesareti*, (Çev. F. Cihan Dansuk), Okyanus Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 60-61.

³⁹ Soren Kierkegaard, *Kaygı Kavramı*, (Çev. Türker Armaner), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s.57.

çalışırken ondan kaçma çabaları sergileyen insan için bu çabalar sistematik ve gerçekçi diğer bir deyişle bilinçli olmadığından bu durum önemli patolojik sonuçlara yol açabilmektedir⁴⁰.

Ölüm korkusunun nesnesi bellidir. Hastalık ve kaza yoluyla beklenen ölüm ve ölüm anından korkmaktır. Ölüm kaygısında ise nesne belli değildir. Çünkü nesne, mutlak biçimde bilinmeyen, bilinmeyen, belirsizlikler dolu ölüm sonrasıdır. Düşüncelerimizde imgesel olarak bir şeyler olsa dahi somut olmayandır, bir nevi yokluktur. Yokluk ise her yeredir, doğrudan bir ölüm tehdidi olmasa bile kaygıyı ortaya çıkarır. Bunun derininde ise birçok sebep vardır. Toplumsal ve bireysel varlığımızdaki güvensizlik, her an zayıflık, hastalık ve kazaların yaşanabileceğinin verdiği tehditler bu yokluk hissinin kaygıyı ortaya çıkarmasına zemin hazırlamaktadır. Ciddi bir şekilde hayatı bir işkenceye çevirebilmektedir. Bu durumda insan, kaygısını korkuya dönüştürmeye ve tehdit barındıran nesnelere hepsiyle yüzleşmeye çalışmaktadır⁴¹. Şöyle bir gerçek de vardır ki, kaygıyı yaratan, savaşılan şeyler aslında bu nesnelere değil, insanlık halidir ve insanların çoğu da bunun farkındadır.

Ölüm karşısında kişi, varoluşsal tehditlerin ortaya çıkardığı tavır, denge ve uyumunu kaybettikçe belirsizlik daha da çoğalmakta ve kaygı düzeyi de bununla birlikte artmaktadır. Bir süre sonra dayanılmaz bir seviyeye gelmesiyle kişi yaşadığı çevreye uyum sağlamakta zorlanabilmektedir. Ölüm düşüncesi, yarattığı ölüm kaygısıyla mücadele etmenin, onunla yüzleşebilmenin sonucunda kişiye, onu yaşama bağlayan, varoluşunu anlamlandıran bir amaç da verebilir. Ölüm gerçeği kişide korkulu ve kötümser bir ruh hali yaratmasının yanısıra bu gerçeğin kabullenilmesi durumunda, kendini ve değerlerini gerçekleştirebileceği bir yaşama yöneltir⁴².

Varoluşçu akımın temel kavramları arasında yer alan ölüm, bu akımın temsilcileri tarafından, ‘insanların içinde bulunan en büyük ikilem’ olarak nitelendirilmiştir. Varoluşçulara göre, insan isterse ölümü seçebilir. Fakat istemese de ölümü yaşayacaktır. Bu sebeple ölümü seçmesi olarak insan ölüm kaygısıyla yüzleşip ölüm gerçeğini kabullenmelidir. Seçilmemiş bir ölüm, insanda kaygıyı arttırıp hayatını olumsuz yönde etkilemeye devam edecektir. Ya da ölümü seçip daha anlamlı bir yaşam için yola çıkacaktır.

⁴⁰ Fuat Tanhan, “Ölüm Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olmaya Etkisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt:10, sayı:1, 2013, s. 185.

⁴¹ Paul Tillich, a.g.e., ss.62-68.

⁴² Zehra Kaloğlu Öztürk, a.g.t., s.8.

Bu yüzden ölüm, varoluşun çözemediği, fakat yaşamak zorunda olduğu, belki de yaşamın anlamının içinde saklı bulunduğu en büyük gizemdir⁴³.

---

⁴³ Emine Mutlu, İç Güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s.5.

İKİNCİ BÖLÜM

FELSEFE, SOSYOLOJİ VE PSİKOLOJİDE ÖLÜM

2.1. Felsefede Ölümün Yeri ve Anlamı

Platon'dan bu yana felsefenin asıl ilgisinin ölüm olduğunu söyleyen bir gelenek vardır. Bu şu demektir, insan ölümü anlayarak, ona kendini alıştırmak ya da onu kabullenerek yaşamına devam etmekte ya da kaçınılmaz ölüme karşı kendini hazırlayarak yaşamını yönlendirmektedir.⁴⁴ Felsefe, insan olmanın anlamı, insan varoluşunun doğası, insanın ve evrenin nasıl oluştuğu, insanın evrendeki yeri ile ilgilenen bir soruşturma ve sorgulama biçimidir. Ölüme olgusunu göz önünde bulundurduğumuzda ise insanın ölümü ve yaşamı ile kurduğu ilişkisi ve bu ilişkiden doğan deneyimler ve duygular da felsefenin konusu içine girmektedir. Dolayısıyla felsefe ölümün anlam ve önemi üzerinde durmuş, onu sadece hayatın sona ermesi olarak değil insanın yaşamı ile ilişkisi içerisinde daha anlamlı bir insan yaşamını sağlayacak bir olanak olarak görmüştür. Felsefe yaşam ve ölümün birlikte düşünüldüğü zaman anlam bulacağını bize göstermiştir. Bu yüzden ölüm olgusu geçmişten günümüze birçok filozofu meşgul etmiştir⁴⁵.

Ölüm insan aklının sınırlarını zorlayan bir olgu olduğu için yaşam içerisinde bir problem haline gelmiştir. Birçok filozof ölüm üzerine bir şeyler söylemiş, düşünceler üretmiş fakat bu probleme kesin bir cevap bulamamıştır. Örneğin; Baumann ölüme ilişkin kavrayışın aklın en büyük yenilgisi olduğunu söylemiştir. Çünkü zihinsel olarak ölümü kesin olarak anlamak veya kavramak mümkün değildir. İnsan akli ölümün nasıl bir şey olduğunu düşünemediği için ölüm düşüncesi aslında terim bağlamında bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. İnsan başkalarının ölümüne dair gözlemlerine göre ölüm hakkında fikir sahibi olabilmekte ama kendi ölümünü zihninde canlandırabilmesi mümkün olamamaktadır⁴⁶.

Varoluşçu filozofların geneli ruh ile beden, suje ile obje arasındaki ayrımı reddetme eğilimi göstermişlerdir. Felsefedeki entellektüel bilgiyi değersiz bulmuşlardır. Çünkü onlara göre gerçek bilgi akıl ile kazanılmaz, gerçek bizzat insan tarafından yaşanarak kazanılan,

⁴⁴ Jeff Malpas, Robert C.Solomon, "Ölüm ve Felsefe", *Ölüm ve Felsefe*, (Der:Jeff Malpas, Robert C.Solomon) (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.15.

⁴⁵ Fatma Zehra Pattabanoğlu, "Senecada Ölüm ve Felsefe", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, sayı:22, s.139.

⁴⁶ Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, (Çev. Nurgül Demirdöven), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, ss.25-29.

keşfedilendir. Ve bu deneyimler ise insanın kendi sonlu varoluşundan ve ölüme mahkum oluşunun farkına varmasıyla doğan endişe ile ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden varoluşçular ölümün farkına varılmasıyla ortaya çıkan kaygı, korku, yabancılaşma, hiçlik ve özgürlük gibi konularla uğraşmışlardır⁴⁷.

Pascal ölüm gerçeği ve onun kaçınılmazlığı ile ilgili olarak şöyle demiştir⁴⁸: “Zincire bağlı ve hepsi idam mahkumu çok sayıda adam düşünelim; içlerinden bir kısmı her gün ötekilerin gözü önünde öldürülüyor ve kalanlar arkadaşlarının yazgısında kendi yazgılarını görüyor ve birbirlerine üzüntüyle ve umutsuzca bakarak sıralarını bekliyorlar. İnsanların içinde bulunduğu koşulun bir imgesidir bu.” İnsanların ölüm karşısındaki durumları Pascal’ın bu tespitine çok benzemektedir.

Ölüm ile ilgili bu düşünceler birçok soruyu da beraberinde getirmektedir. İnsanlar tüm bunlara ne anlam vermelidir? Ölüm ile insan arasındaki ilişki nasıl anlaşılmalıdır?, Ölüm gerçekten bir anlam kaynağı mı yoksa anlamın yok oluşunu temsil eden bir hiçlik midir?

Bu bölümde tüm bu sorulara ve daha fazlasına dair pek çok düşünceye değinilecek, Antik Çağ filozofları ve varoluşçu filozoflar başta olmak üzere birçok düşünürün ölüm fenomenine dair görüşlerine yer verilmeye çalışılacaktır.

2.1.1. Antik Çağ Filozoflarına Göre Ölüm

Antik yunan felsefesinin başlangıcında doğa filozofları varolan şeyi, değişenin altında değişmeyen şeyi; her zaman genç, her zaman diri ve her zaman canlı olan şeyi aramaktaydılar. Örneğin Thales’e göre bunun cevabı su, Anaksimandros’a göre apeiron (varlığın sınırsız ve belirsiz olması), Anaksimenes’e göre hava, Heraklitos’a göre ateş ve Demokritos’a göre ise atom olmuştur. Onların aradıkları şey, hem zamanın başlangıcında bulunan ve evrenin kaynağı olan bir şeydi hem de bütün gelip geçici varlıklar altında değişmeden varlığını sürdüren, asıl varolan şeydi. Bazı filozoflar bu aradıkları şeye tanrısal sıfatını yüklemişlerdir. Çünkü insanların ölümlülüklerinin aksine bu aradıkları şey, ezeli, ebedî, ölümsüz ve gelip geçici bir şey olmadığından bu sıfat ile anılmıştır. Bu dönemde insanın sonlu, ölümlü olduğu gerçeği filozofları her zaman canlı ve sonsuz olan bir şeyi

⁴⁷ Mirpenç Akşit, “Varoluşsal Bir Problem Olarak Kierkegaard’ın Felsefesinde Ölümün Anlamı”, 3. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı 2*, ss.132-133.

⁴⁸ Peter Loptson, “Ölüm Çatışkısı” *Ölüm ve Felsefe*, (Der: Jeff Malpas, Robert C. Solomon) (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.264.

aramaya itmiştir. Bir bakıma bu döneme özgü olan ölüme dair bir bakış açısı oluşturmuşlardır. Aynı zamanda bu dönem ve sonrasında, ruhun ölümsüzlüğüne dair düşünceler de gelişmeye başlamıştır.

Antik çağ filozoflarından önceki döneme bakarsak, karşımıza Homeros çıkacaktır. Homeros'un kendi eserlerinde ruh kavramını ya ruhların ölümsüzlüğü konularını işlemediğini görürüz. Bu konular kahramanlarının ilgisini çekmemiş, daha çok dünyadaki hayat ile ilgilenmişlerdir. Kahramanları şüphesiz öleceklerinin farkında, fakat bunun farkında olmaları ölümden sonrasını düşünmelerini etkilememiştir. Çünkü Homeros'un kahramanları bu dünyayı renkli görüp sadece bu dünyayı seviyorlardı. Onlara göre başka bir hayat bu dünyadan daha güzel olamazdı⁴⁹.

Antik Çağ Filozoflarına baktığımızda karşımıza ilk Anaksimandros çıkmaktadır. Anaksimandros'ta evrendeki nedensellik ilişkisinin varlığının güçlü etkilerini görmekteyiz. Kendisi bu nedensellik ilişkisinin varlığını görmüş, ve bu nedenselliğin de bir suç ve ceza nedenselliği olduğunu söylemiştir. Bu nedenselliğe göre varolmak bir suçtur ve cezasının ödenmesi gerekmektedir. Bu düşüncelerinden yaşam ve ölümün de bu nedenselliğe uygun bir şekilde işlediği sonucunu çıkarabiliriz. Zaten Herakleitos ilerde bu düşünce çizgisini her canlının bir başka canlının ölümünü yaşadığını söyleyerek devam ettirecektir⁵⁰.

Herakleitos ölümü, bir tür yeniden doğuş veya ölümsüzlüğe ulaşma olarak görmüştür. Kendisi ruh için iki türlü ölüm olduğunu söylemiştir. İlki sudan gelen ölüm diğeri ise ateşten gelen ölümdür. Herakleitos insanlara sudan ve ateşten gelen ölüm ayrımıyla yolun iki doğasını göstermiştir. Bunlar aşağı ve yukarıdır. Bu şu demektir: Bir şey öldüğünde olduğu şey her neyse o olmaktan çıkıp ateş olur ve buhara dönüşür, ruh ise ölüp suya dönüşür, yani tam anlamıyla yok olmaz. Herakleitos'a göre hiçbir şey kalıcı olmadığı gibi aslında ölüm de kalıcı değildir. Herşey yukarı çıkıp aşağı inen yolda devinmeyi sürdürmektedir⁵¹.

Anaksogoras 'a göre evrende gerçek manada bir doğum ya da ölüm yoktur. Kendisi doğum ve ölüm yerine de birleşmek ve ayrılmak sözcüklerini kullanmıştır. Doğmak dediği şey bütünden kısmek ayrılmak iken ölmek ise yeni baştan bu bütüne dönmek anlamına gelmektedir. O'na göre eşyanın ya da nesnenin meydana gelmesi ve yok olması sadece görünüştedir. Gerçekte ise evreni meydana getiren unsurlar her zaman aynı kalmaya devam

⁴⁹ Ahmet Arslan,, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss.130-131.

⁵⁰ Ahmet Arslan, 2009,, a.g.e, ss.109-122.

⁵¹ W.K.C.Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi 1*, (Çev. Ergün Akça), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2011, s.470.

etmektedirler. Doğmak ve ölmek de aynı şekilde görünüşte meydana gelmektedir. İçinden ayrıldıkları ve sonra geri döndükleri bütün gerçekte her zaman varlığını korumaktadır⁵².

Empedokles ölümlü bir şeyin varlığa gelmediğini ve ölümle bir şeyin son bulmadığını söylemiştir. Ölüm varolan bütün unsurların biraraya gelmesi ve birbirlerine karıştıktan sonra ayrılmasıdır. Ona göre ölüm diye bir şey yoktur. Ölüm sadece bir adlandırmadır⁵³.

Sokrates, Platon ve Aristoteles'in ölüm üzerine düşüncelerine gelince, Sokrates bir filozofun ona göre "bilgelik aşığının" ölümden korkmaması ve ondan kaçmaması gerektiğini söyler. Çünkü felsefenin ruhuna sahip bir kişi ölmeye can atacaktır, hep ölümün ve ölmenin peşinden koşan kişi olacaktır. Bu düşünceler Sokrates'in yargılanması ve idamı ile ilgili olan Phaidon'da karşımıza çıkmaktadır. Bu dialogta Sokrates'in ölüm psikolojisinin her yere yayılmış olduğunu görürüz. Sokrates'e göre bir filozof, ölüme özlem duymalı ve ölmeye yakın bir hayat yaşmalıdır⁵⁴. Sokrates bu şekilde insanlara, alt düzeyde bir yaşam biçimini devam ettirmektense, savunulan ahlaki değerler adına ölümü tercih etmenin daha iyi olabileceğini bizzat göstererek, düşünce tarihine damgasını vurmuştur.

Platon ölüm hakkında iki olası açıklama şeklini dile getirmiştir. Birincisi eğer ölüm insanın bilincini yitirmesi sonucu bir hiçlik durumuysa insanın ölümden korkmasının bir anlamı yoktur. Çünkü bilincini yitirdiği için öldüğünün de farkında olmayacaktır. İkincisi ise insanı ölümden sonra bir hayat bekliorsa bu durumda da insanın ölümden korkmasının bir anlamı yoktur. Çünkü iyi bir insan bu dünyadaki hayatta olduğu gibi ölümden sonraki hayatta da iyi olacaktır, bu yüzden korkmasına gerek yoktur. Çünkü onu tanrı koruyacaktır⁵⁵.

Platon'da ölümün istenilen hem de arzulanan bir son olduğunu görmekteyiz. Çünkü ölüm ile birlikte insanın ruhu bedeninden ayrılıp tanrı ile kavuşacaktır. Ona göre ölüm bir son değil bir başlangıçtır ve ölmek de yaşamak ile aynı şey demektir.

Aristoteles ise, alemleri bir oluşma ve bir gelişme olarak nitelendirmiştir. Alemdeki bu oluşma, Tanrı'nın aleme verdiği ilk hareketle başlamıştır ve sonunda da gene Tanrı'ya ulaşmak ister. Ona göre alemdeki bütün oluşmanın hedefi, yeni baştan, Tanrı'ya erişmektir⁵⁶. Bu açıdan bakınca insan öldüğünde Tanrı'ya ulaşmaktadır. Çünkü insanın varoluşunun ve ölümünün hedefinin bu olduğunu söyler.

⁵² Kamuran Birand, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s.26.

⁵³ Ahmet Arslan, 2009, a.g.e., s.267.

⁵⁴ Musa Duman, "Phaidon'da Ölüm, Felsefe ve Hakikat", *Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı:54, 2011/2, ss.72-73.

⁵⁵ Mustafa Kaya, "Platon'da Ruh Kavramı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt:15, sayı:1, 2013,ss.180-181.

⁵⁶ Kamuran Birand, a.g.e., s.79.

Stoa felsefesinde ölüm hayat için doğal bir sonuçtur bundan dolayı insan vakti geldiğinde hayattan uzaklaşmasını bilmelidir. Stoa felsefesinde bilge kişi olabilmek büyük önem taşımaktadır. Bilge kişi ise bu felsefede, tanrısına saygı duyan, kendi kendisiyle yetinebilen, kendi iç huzurunda ve özgürlüğünde mutluluğu bulan, her zaman aklın gereklerine göre hareket eden, kaderi karşısında takındığı tavrı ölüm karşısında da takınabilen kişidir. Epikür'e baktığımızda da ise bilge kişi kendini ölüm korkusundan kurtarmış kişidir. O'na göre bilge kişi yaşadığı müddetçe ölüm olmadığını ve öldükten sonra da artık kendisinin olmadığını bilen kişidir. Bu yüzden ölümü düşünmez ve ölümden korkmaz. Stoalı filozoflardan bir diğeri olan Epiktet ise ölüm konusunda en ileriye gitmiş filozoftur. Epiktet'e göre insan her vakit ölümü düşünmeli, ölümlü olduğunu hatırlamalı ve hiçbir vakit günün birinde öleceğini aklından çıkarmamalıdır. Çok sevilen bir insanın karşısında da her vakit günün birinde onun öleceğini hatırlayarak yaşanması gerektiğini söylemiştir⁵⁷.

Seneca'ya geldiğimizde onun da ölüm meselesini, ruh ile bedenin birbirinden ayrılması olarak tanımladığını görmekteyiz. Seneca'da da bilge kişi ayrımı vardır. O'na göre bilge kişinin ruhu, sıradan ölümlülerden daha gelişmiş olacağı için ölümden sonra var olmaya devam edecektir. Ama onun da ruhu son günde evrensel yanma ile son bulacaktır. Buradan bilgenin ruhunun ölümsüzlüğünün mutlak olmadığını anlamaktayız. Çünkü Seneca'ya göre mutlak ölümsüzlük sadece tanrıya aittir. Seneca'da asıl mesele ruhun ölümsüzlüğünün son bulması değil, gelecek zamanlarda yeniden tanrıya dönmesidir. Ayrıca Seneca insanların sadece ölümlüyle eşitlendiğini düşünmüştür. Bu yüzden ölümün adil olduğunu söylemiştir⁵⁸.

Özetle söylemek gerekirse Antik Çağ Felsefesinin başlarında doğa filozoflarının ölümü, evreni anlamak için kozmolojik açıdan sorguladıklarını görmekteyiz. İnsanın sonlu ve ölümlü olduğu gerçeği doğa filozoflarını her zaman canlı ve sonsuz olan bir şeyi aramaya itmiştir. Sokrates'ten sonraki filozoflarda ise ölümün insan hayatı açısından sorgulandığını görmekteyiz. Daha iyi ve daha bilge bir yaşam için ölümün insan için önemli olduğunu ve ölümün anlamına varılması gerektiğini bize göstermeye çalışmışlardır.

⁵⁷ Kamuran Birand, a.g.e., ss.103-118.

⁵⁸ Fatma Zehra Pattabanoğlu, a.g.m., ss.145-147.

2.1.2.Varoluşçu Filozoflara Göre Ölüm

Varoluşçuluk; insanın özgürlüğü, ölüm, kaygı, yalnızlık, anlamsızlık, yabancılaşma gibi temaları işleyen bir felsefedir. Bazı felsefe tarihçilerine göre ise varoluşçu felsefe ayrı bir modern felsefe akımı olmaktan çok bütün felsefe tarihi içinde kendini gösteren insana dair düşünsel bir eğilimdir. Batı'ya baktığımızda varoluşçuluğun terim olarak ilk Sartre tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Varoluşçuluğu Sokrates ve Stoa filozofları ile başlayan, Pascal ile ivme kazanan, Kierkegaard ile şekillenen bir felsefe akımı olarak özetleyebiliriz⁵⁹.

Varoluşçular ölüm olgusunu ilk önce somut bireye öncelik vererek anlamaya çalışmışlardır. Bireyin “biricik” bir varlık olma özelliği üzerinde durarak ölüm problemine cevaplar aramışlardır. Varoluşçulara göre insan öznel varlığı çerçevesinde yani bireysel orijinalitesiyle değerlendirilmelidir. Varoluşun özden önce geldiğini düşünen varoluşçular, (burada genel bir varoluş ve genel bir özden bahsediliyor) bu varoluşun anlaşılması için de bireysel özlere önem verilmesi gerektiğini ve her insanın bireysel özünü bireysel seçimleriyle kendi varoluşları içerisinde oluşturmaları gerektiğini söylemiştir. Kierkegaard, Heidegger, Sartre, Jaspers, Marcel, Camus bu felsefenin önemli temsilcileri olmuşlardır. Hepsinin amacı ise insanın varlığına açıklık getirmektir. İnsanın sadece sıradan bir nesne olmadığını, bilinçli ve kendini yenileyebilen dinamik bir varlık olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Özellikle insanın bu dünyadaki varoluşuna, sonluluğuna ve sorumluluğuna ağırlık vermişlerdir. Onlara göre ölüm, herşeyin sayılarla ölçüldüğü nesnel zamandan çok herşeyin “an”larla ölçüldüğü öznel zaman için daha büyük öneme sahiptir⁶⁰.

Varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden olan Kierkegaard ölümü ikiye ayırmıştır. İlki biyolojik ya da objektif dediği ölümdür. Kalp atışlarının durması anlamında gerçekleşen ölümdür. İkincisi ise subjektif ya da ontolojik dediği ölümdür. İnsanın ancak kendisinin anlayabileceği, yaşayacak olana özgü olan, insanı başkalaştıran ve her an başa gelebilecek olan kesinsizlik ya da belirsizliktir. İnsanın kendi öznel ölümünü algılayışdır. Kierkegaard'a göre subjektif ölüm ahlaki ifadeler ile şekillenen bir görev gibi düşünülebilir. O yüzden ilk olarak insan ölümü hissetmelidir ve yaşamını değiştirebilecek derecede ona bağlanmalıdır. Bu şekilde insan ölüme varoluşsal bir açıdan yaklaşırsa, yaşamındaki her karar ve seçim bir

⁵⁹ Mirpenç Akşit, a.g.m., s.8.

⁶⁰ Seyit Ahmet Atak, “Varoluşçularda Ölüm Problemine Genel Bakış”, *Akader Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, sayı:10, 2007, s.84.

değer kazanacaktır. Başka bir ifadeyle insan her an ölümün başına gelebilecek bir şey olduğunu, kendisinin sonlu olduğunu düşünürse yaşamına ve seçimlerine anlam katıp, yaşamını değiştirebilir⁶¹.

Kierkegaard'a göre insan için umutsuzluk; ölümcül bir hastalıktır, günahıdır ve evrenseldir. Bu günah ise insan benliği ve ruhunun tüm ilişkilerinin çerçevesini oluşturmaktadır. Günah olduğunu söylediği bu umutsuzluktan, bu hastalıktan insan kurtulmak zorundadır. Kurtuluş ise insanın umutsuz eden sonluluktan sonsuzluğa geçmesiyle gerçekleşir. Sonsuzluğa geçiş de insanın yaratıcısı ile karşı karşıya gelme cesaretiyle mümkündür. Kierkegaard bu cesarete ise iman demiştir⁶².

Varoluşçu filozof K.Jaspers'e baktığımızda ise Jaspers'in şu temel soruya yanıt bulamadığını görürüz: Acaba, ben gerçekten varolmakta mıyım? Dış dünyada iken insanın varoluşunun gerçekliğini anlamasını sağlayan nesnel bilgiler karşısındadır. Daha sonra dış dünyada elde etmeye çabaladığı bilgiler insanı zamanla kuşkulu bir sonuca doğru götürmeye başlar. Kuşkulu sonuca vardığında ise daha fazla ileri gidemediğini görür. Bir sınır durumla karşı karşıya kalmıştır. Yani ölüm ile karşılaşmıştır. İnsan bu durum üzerinde bir değişiklik yapamadan uğraşır durur. İlk başlarda bunun çilesini çeker. Sonra ölümlle savaşmaya başlar. Sonucunda bir rastlantının elinde olduğunu kabullenir ve bu durumun elinden bir türlü kurtulamayacağını anlar. Geldiği noktada insan, artık kendini başarısızlığının bilincine ermiş olarak bulur. Bu bilinç, insanı hem kendisinin hem de dünyanın üstüne çıkarmaya başlayacaktır. Çünkü ona dünyada ne olursa olsun hiçbir şeyin varlığına güvenmemesi gerektiğini göstermiştir. Diğer bir taraftan tüm bu yaşadıkları insanın başka bir şeyi farketmesini sağlayacaktır. Bu başarısızlığı yaşama biçiminin, aslında onun ne olacağını belirleyeceğini farkedecektir. İşte bu başarısızlığın sorumluluğunun bir kez üstlenilmesi ise insanın kendini aşmasına yol açacaktır⁶³.

Jaspers insanın kendisini aşarken dış dünyada nesnel bilginin ötesinden ulaştığı bir varlık olan "aşkınlık"tan bahsetmektedir. Jaspers'in aşkınlık adını verdiği bu varlık her varlığın kaynağıdır, ama biz bu varlıkla hiçbir zaman direkt olarak karşılaşmayız. Karşılaşabileceğimiz her şeyle onun içinde karşılarız. Aşkınlığın kendi işaretleri vardır ve

⁶¹ F.N. Magill, *Egzistanyalist Felsefenin Beş Klasiği*, (çev.Vahap Mutal), Dergah Yayınları, 1971, s.38.

⁶² Soren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, (Çev. M. Mukadder Yakupoğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2004, ss.1-2.

⁶³ Paul Foulquie, *Varoluşunun Varoluşu*, (Çev.Yakup Şahan), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, İstanbul, ss.108-109

biz kendimizi özgür hissedebilmek için bu işaretlerin yardımıyla onunla karşılarak aramızda bağ kurarız.⁶⁴Bu aşkınlık bir nevi Kierkegaard'ın "iman" ile birbirine benzemektedir.

Önemli bir varoluşçu filozof olan Heidegger ise insanlara gündelik hayatın ve varoluşun içinde öze ait olan nedir? sorusunu sormuştur. Bu soruyu cevaplayabilmek için de varoluşun özünün gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu şekilde varoluşun özü insanlara varoluşlarını tamamlayacak "şey"i de gösterecektir. Heidegger varoluşu tamamlayan şeyin ise "ölüm" olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre ölüm varoluşun en hakiki ve yetişilemeyen imkanıdır. Hayatın içindeki bütün imkanlar ölüm imkanında birleşmektedirler. İnsan varoluşu en derin anlamıyla ölüme giden ve sonu olan bir varoluştur.⁶⁵ İnsan için ölüm, hayatın içindeki imkanlar arasında en gerçek olanıdır. Bir başkası tarafından yerine getirilemez. Çünkü insan her zaman kendi ölümünü yaşamaktadır. Bu yüzden insanın varlığını en derin biçimde açığa vuran ölüm olacaktır.⁶⁶ Bir insan bir başkası için kendini feda edip ölebilsede, feda ettiği kişinin değil yine kendi ölümünü yaşayacaktır. Ölüm kendisinden kaçamadığımız bir olgu olarak her zaman ve her durumda bize ait olacaktır. Bu nedenle ölüm ontolojik açıdan yorumlanması gereken bir fenomendir⁶⁷.

Ölüm, her insanın bir gün elbet yaşayacağı bir gerçek olduğundan içinde varoluş ve yok olma kaygısını taşımaktadır. Heidegger'in de temel noktası, insan için ölüm sadece bir hiçlik midir yoksa ölümdaki bu hiçlik denilen şey sadece hiç olma kaygısı mıdır? sorusudur. Bu yüzden Heidegger kaygı üzerinde önemle durmuştur⁶⁸.

İnsan gündelik yaşam içinde ölüm ile sürekli karşılaşmaktadır. Çevresinde sürekli birileri ölmektedir. Bu anlamıyla ölüm gündelik yaşam içerisinde, dış dünyada her zaman bilinen ve karşılaşılan bir olaydır. Bu açıdan ölümün toplum içerisindeki temel niteliği siliklik ya da göze çarpmama olmaktadır. Sürekli bilindiği tarzında gerçekleşen ölüm gündelik yaşamda silikleşmekte ve göze çarpmamaktadır. Dolayısıyla insanların ölümle ilgili temel yorumu ölümün elbet bir gün gerçekleşeceği gibi yüzeysel bir yorum seviyesinde

⁶⁴ Karl Jaspers, *Felsefe Nedir*, (Çev.İsmet Zeki Eyüboğlu), Say Yayınları, İstanbul, 1997, s.332.

⁶⁵ Martin Heidegger, *Metafizik Nedir*, (Çev.Mazhar Şevket İpşiroğlu- Suut Kemal Yetkin), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s:19.

⁶⁶ Seyit Ahmet Atak, a.g.m.,s.86.

⁶⁷ Kadir Çüçen, *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Asa Yayınları, Bursa, 1997, s.61.

⁶⁸ Dilek Başerer, Zeynep Başerer, "Ölüm Kavramına Heidegger ve Levinas Tarafından Felsefi Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, ss.426-425.

kalmaktadır. İnsanlara göre herkes ölecektir ve ölüm mümkün olduğunca başa geç gelmesi gereken bir şeydir⁶⁹.

Heidegger'e göre bilinçli bir insan her zaman kendi ölümünün farkında olacaktır ve onun karşısında korku değil kaygı duyacaktır. Kendi durumunun farkında olması ölüm gerçeği karşısında beliren olasılıklardan seçim yapmasını gerektirecektir. Bu seçim ya da ölümlülük bilinci sayesinde gündelik hayatın içindeki "diğerleri" nin varlığının içinden kendini çıkaracaktır. Çünkü Dasein (varlığın varoluşu) yalnız ölmek zorunda olduğunu anlayacaktır. Bu kavrayış Dasein'e kendine özgü, sadece bu farkındalığı yaşayan insana özgü bambaşka bir özgürlük hali verir. Heidegger buna ölüme doğru özgürlük demiştir⁷⁰.

Martin Heidegger'e göre ölüm düşüncesi insanları bilinçlendirmektedir. Ölümlü varlık olmalarının verdiği kaygı ve ölümlü yüzleşme cesareti insanı yönlendirip gündelik hayatın ötesinde yeni bir hayata götürecektir. Artık dünya içindeki varlığının varoluşunu kavramasını sağlayacaktır. Tüm bu imkanları yaratan ölüm, bunları gerçekleştirmek için kaygıda kendini hissettirecektir ve temellenecektir. Ölümü aşamayacağını anlayan insan için gündelik hayat içerisindeki geçici bütün olanaklar sona erecektir. İnsanın varoluşu, dünya içinde oluşunun her anını ölümlü biçimlendirip ona bir şekil verecektir. Ölüm dünyaya karşı bakışımızda bize bir bütünlük anlayışı getirecek ve hayata anlam ve değer vermemimizi sağlayacaktır. Diğer bir taraftan ölüm kaygısını gündelik işleriyle uzaklaştırmaya çalışan insan ise ölümden kaçmaktan başka bir şey yapmamış olacaktır⁷¹.

En bilinen varoluşçu filozoflardan Sartre için ölüm, insan yaşamının sadece bir sınırır, onun bir parçası değildir. Sartre ölümün insan yaşamının bir parçası değildir derken insanın ölüm olgusunu düşünerek yaşamını ona göre şekillendiremesi her zaman insan öznelliğinin ötesinde ya da dışındadır. Onun içerisinde yer almaz. Bu öznelik ölüm ile birlikte ya da onun etkisiyle değil ondan bağımsız olarak hareket etmektedir⁷².

Sartre'da insanı terkedilmiş durumda ve umutsuz olarak buluruz. Ona göre ne tanrı ne de başka bir şey onun umudu olacaktır. Bu nedenle o, insanın özgür olduğunu düşünür. Ve bu özgürlük insana bir sorumluluk vermeyebilir. Çünkü terkedilmiş ve umutsuz olan bu

⁶⁹ Kaan H. Ökten, "Heidegger'in Varlık ve Zaman'daki Ölüm Çözümlemesi", *Ölüm Bir Topografya, Cogito, Dergisi*, sayı:40, 2004, s.143.

⁷⁰ Michael Inwood, a.g.e., ss.104-105.

⁷¹ Talip Karakaya, "Heidegger Felsefesinde Ölüm Problemi", *U.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl:4, sayı:5, 2003, s.31.

⁷² Emel Koç, "Yunus Emre ve Egzistansiyalist'lerde Zamansallık ve Ölüm" *Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı:29, s.42 .

insan, sorumluluğu kime veya neye karşı göstereceğini düşünebilir. Bu şekilde insan davranışlarından ne bir ödül alacağını ne de bir ceza çekeceğini düşünmez. Bütünüyle özgür olan insanın bu özgürlüğü bir taraftan da sağlıklı bir özgürlük olmayacaktır. Ama kendi seçimleri sonucu ortaya çıktığı için önemli olacaktır⁷³.

Sartre'nin üzerinde önemle durduğu özgürlüğün karşısında insanın "iç daraltısı" kendini gösterecektir. Sartre kendi felsefesinde özgürlük ve iç daraltısı arasındaki ilişki üzerinde durarak insanın özgürlüğüne açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu iç daraltısı dediği şey dünyaya terkedilmiş insanın sahip olduğu özgürlük biçiminin insanın kendisi tarafından düşünömsel olarak algılanmasıdır ve kavranmasıdır. Bu her ne kadar insanın kendi bilinci ve özgürlüğüyse de bu dünyanın algılanmasının olumsuzlanmasından doğmaktadır. Sartre'ye göre insan içinde bulunduğu dünyadan bağlarını kopardığı anda özgürlük ortaya çıkmaktadır. Bunun öncesinde ise değerlerini dünyaya göre belirleyen, değerlerin yüzeysel ve anlık olarak güven verici yanıyla yetinen bir insan vardı. Bu haldeyken insan kendini karşısındaki nesneye bağımlı olarak tanımlar ve özgürlüğünün anlamının dünyadan gelmiş olduğunu, onun varlığını bu şekilde şekillendirdiğini düşünür. İç daralması halinde ise insan kendini hem tümüyle özgür hisseder hem de dünyanın anlamının aslında kendisinden geldiğini kavrar⁷⁴.

Sartre'ye göre ölüm ya da açık olarak benim ölümüm, içinde bulunduğum herhangi bir durumda bana görünmez, çünkü ölüm bize dışarıdan gelir ve bizi dışarıya dönüştürür. Yaşayorken ve bir durumun içindeyken bizim özgürlüğümüzün, ölüm üzerinde bir gücü yoktur. Bu yüzden Sartre "ölmek", yaşayanlar için bir av olmaktır demiştir. Bir insan ölüm hakkında tam olarak konuşamaz, çünkü biz yaşarken ölüm ile bir durum içerisinde karşılaşmayız. Biz, ölümün bir netice olduğuna dair yaşamımızda anlar deneyimleriz. Ölüm bizim bir olanağımız olamaz. Sartre olanaklara sahip olmak seçimlere sahip olmak demiştir. Ve biz ölürken hiçbir seçim hakkına sahip değilizdir. Ölüm, doğru demek gerekirse tam olarak, özgürlüğün dışındadır⁷⁵. Sartre'a göre, ölüm her zaman öznelliğimin ötesinde olduğu için öznelliğim içinde yer bulamaz. Bu nedenle de Sartre'da ölüm yaşama artı bir değer katmaz.

⁷³ Vedat Çelebi, Kierkegaard ve Sartre'in Varoluşçuluk Anlayışlarının Karşılaştırılması, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale, 2008, s.42.

⁷⁴ Jean Paul Sarte, *Varlık ve Hiçlik*, (Çev.Turhan Ilgaz- Gaye Çankaya Eksen), İthaki Yayınları, İstanbul, 2010, s.92.

⁷⁵ Brian Lightbody, "Death and Liberation: A Critical Investigation of Death in Sartre's Being and Nothingness", *Minerva - An Internet Journal of Philosophy* 13, 2009, s.90.

Varoluşçu filozof Albert Camus ise insanın ölümlü olmasının üzerinde durarak "yaşamın anlamı nedir?" sorusunu cevaplamaya çalışmıştır. Bu soruya yaşama karşı baş kaldırmak cevabını vermiştir. Camus da ölüm ve yaşam arasındaki diyalektik bağ üzerinde durarak insan varoluşuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Ölümün biyolojik yanı ile ilgilenmemiş, yaşama anlam katan bir olgu olarak ölüm ile ilgilenmiştir. İnsanın bir gün öleceği gerçeğinin yarattığı ölüm kaygısı, onu bir hiçliğe sürüklemektedir. Bu hiçlik duygusu içindeki insan ise yaşamı üzerinde bir uyumsuzluk, bir odaklanma sıkıntısı yaratmaktadır. Tüm bunlar aslında Camus'a göre insanın yaşamı üzerinde daha üst bir bilinç geliştirmesine yarayan önemli aşamalardır. Çünkü ölüm kaygısının neden olduğu hiçlik ve uyumsuzluk duygularıyla başetmeye çalışan insan artık bir süre sonra ölüme olumlu bir anlam verecektir ve yaşamının her anının ölümle yeniden şekillendiğini görecektir. Yaşam ile ölüm arasındaki diyalektik ilişkide her iki taraf da birlikte ve birbirinin içinde anlam bulacaktır⁷⁶.

Albert Camus felsefesinde 'uyumsuz' kavramı çok önemli bir yere sahiptir. Uyumsuzun tanımını insanın dünyayla arasında yaşadığı bağdaşmazlık durumu olarak yapabiliriz. Camus insan yaşamını ölümden korumayı yeterli görmez, ona göre insan uyumsuzdan da kendini korumalıdır. Çünkü ölüm kendisiyle beraber uyumsuzu da yanında getirmektedir. Birbirlerinden doğmaktadırlar. Diğer bir açıdan ise insanın ölümlü bir varlık olması da bir uyumsuzluktur. Çünkü hiçbir insan bir gün ölmek istemez fakat ne olursa olsun bir gün ölecektir. İnsanın bu beklentisi dünya tarafından bir karşılık bulmadığı için ortaya bir uyumsuzluk çıkacaktır. Bu yüzden insan bu uyumsuz durumdan kendini koruyabilmesi için yaşamında olabildiğince çok anlam bulmalıdır. Başka bir açıdan ise bu uyumsuzluk insan yaşamını mahvedebilir ve uyumsuzu teslim olmak isteyebilir. Bu da beraberinde intiharı getirebilir⁷⁷.

Camus için çözümün hiçbir zaman intihar olmadığını söylemiştir. Ona göre asıl yapılması gereken yaşamın sonunda ölüm olduğunu kabullenerek, buna rağmen yaşayabilmektir. Camus'un felsefesinde yaşamı bu şekilde kabullenmeye cesaret göstermek merkezi bir öneme sahiptir. Kabullenişin gerçekleştiği an bir dönüm noktası olmaktadır ve

⁷⁶ Ümran Türkyılmaz, "Albert Camus'un Caligula'sında Yaşam Ölüm Diyalektiği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı:43, 2003-2, s.117.

⁷⁷ Dilek Başar Başkaya, "Hayatın Anlamı ve Ölüm: Albert Camus'den Yaşam Dersleri", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:30, sayı:2, 2013, ss.21-22

bir aydınlanmayı da beraberinde getirmektedir. Camus kabullenmeyle başlayan bu direniş felsefesinde “başkaldırma” demiştir⁷⁸.

Camus, varlığı yaşaması için gerekli olan uykudan yoksun bırakan tek çıkış yolunun ölüm olduğunu söylemiştir. Bir gün öleceğinin farkına varan insan düşlerinden ve hayatından kopacaktır ve kendi de dahil olmak üzere herşeye ve herkese yabancılaşacaktır. Bu uyumsuzun ilk kendini gösterişi olacaktır⁷⁹. Yapılacak tek şey uyumsuzu kabullenip başkaldırmaktır, bu sefer çıkış yolu olan ölüm kurtarıcı bir yazgıya dönüşecektir. Ölümün bu tek kaçınılmazlığı dışında, her şey özgürlük olacaktır.

İnsan varoluşunun ölüm karşısında gösterdiği tutuma Schopenhauer “yaşam istenci” demiştir. Ona göre bu istenç bilgiden uzaktır ve yaşamı sonunda ölüm olsa bile yaşamaya değer kılmaktadır. Yaşam istenci, ölüm karşısında insanın kendi varoluşunu sürdürmek istemesinden doğmuştur. Schopenhauer bu istencin kör bir istenç olduğunu söylemiştir. Yani insan ölümle ilgili hiçbir koşulu kabul etmeyip sonsuza kadar yaşama isteği iradesi gösterir. Haliyle ölüm, yaşam istenci üzerinde güçlü bir kaygı oluşturacaktır. Kaygı ise bilinçli bir kaygı olmayıp insanın yaşamda kalmak için gösterdiği yaşam istencinden kaynaklanacaktır. Başkalarının ölümüne şahit olan insanda sürekli bu kaygı kendini göstermeye çalışır. Ama insan henüz kendi başına gelmedi diye kendini teselli eder ve bu kaygıyı erteler. Kaygı ise arka planda insanın yaşamına daha da sıkı bağlanmasına sebep olur. Bu yüzden Schopenhauer ölümün, dinlerin ve de geleneksel ya da felsefi öğretilerin ileri sürdüğü ölümden sonrasında ilgili bir kaygı olmadığını söylemiştir. Bu kaygı daha çok tecrübe edilemeyen şeyin yaşam ve insan üzerinde yarattığı belirsizlik ile ilgili bir kaygıdır. Çünkü insan her zaman kendini yaşamaya programlamıştır. Ölümün tecrübesizliğinin vermiş olduğu bilgisizlik insanın kendi içinde kaos yaratıp kaygı göstermesine sebep olacaktır⁸⁰.

Karamsar bakış açısıyla bilinen varoluşçu düşünür Schopenhauer, ölüm insana kendini bir gerçek olarak sunduğunda insanın ölüm kaygısı yaşayacağını ve bu kaygıdan kurtulmak için her yolu deneyeceğini söylemiştir. İnsan ilgisini yaşama yöneltmiş olsa da yaşamın tersi olan ölümü de algılamak zorundadır. Yaşam ile ilişkisi içerisinde ölümün ne olduğunu anlaması gerekmektedir. Schopenhauer insanın ölümden korktuğu şeyin acı

⁷⁸ Burcu Akbulut, Etik Bağlamda Albert Camus’un Başkaldırı Felsefesi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2014, s.51.

⁷⁹ Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, (Çev. Tahsin Yücel), Can Yayınları, İstanbul, 2007, s.18.

⁸⁰ Feyza Şule Güngör, “Ölüm Hakkında Çağın Felsefi Senaryosu: Hakikat mi Hiçlik mi?”, *Milli Eğitim Bakanlığı Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:22, 2016, ss.231-232.

olmadığını söylemiştir. Ona göre insan ölümden bireysel yönünü kaybedeceği için korkmaktadır. İnsanın yaşama isteğinin özünde bu bireyselleşme dediği öznelik bulunduğu için insanın doğası ölümü bir düşman olarak görür ve ona karşı savaşır⁸¹.

Ölüme karşı bütün bu mücadelenin temel sebebi ise Schopenhauer'e göre insanın gelecek üzerine düşünmesi, gelecekte olabilecek ama henüz olmamış şeyler için tetikte olmasıdır. Bu yüzden insan geleceği şimdiden düşünerek her şeyi kendi için büyütmektedir. Böylelikle ortaya kaygı, korku ve umut dediğimiz duygular çıkmaktadır⁸².

Schopenhauer insanın iradesinin ölümden korktuğunu ve bunun sebebinin ise ölümün iradeye sadece bireysel fenomen içinde hakiki özünü göstermesi olduğunu söylemiştir. İrade bireysel fenomenleriyle birlikte yokolacağı yanılsaması içerisinde. Buna aynanın paramparça olduğunda aynadaki suretin de ayna ile birlikte yok olması örneğini vermiştir. Dolayısıyla irade korku ve dehşetle dolu olacaktır, çünkü insandaki irade kör bir varoluş arzusundan ibaret olduğu için ölüm doğasına aykırı olacaktır⁸³.

Schopenhauer ayrıca ölümden normal olmayan, sadece iradeye değil akla da karşı olan bir şey olduğunu söylemiştir. Ölümün insanda yarattığı acının küçük bir zerresinin hayatın tadını kaçırdığı insan ruhunu ızdıraba mahkum edebilmesini normal bulmaz. Hazza dair sorular sormayız, sadece yaşarız, ama iş acıya gelince böyle olmaz. Onun küçük parçası bile yaşamı etkilemektedir. Bu yüzden ölüm olmasaydı acının da olmayacağını söylemiştir⁸⁴.

Diğer bir varoluşçu filozof Levinas'ta ise ölüm olgusu, öteki ile ilişkisinin içinde ele alınmıştır. Levinas'ın düşüncesinde ötekinin varlığı önemli bir yere sahiptir. Levinas, benim deneyimim olmayan ölüm deneyimi, başka birinin ölüm deneyimidir ve ölen ötekinin ölümü beni etkiler demiştir. İnsanın kendi ölümü deneyim olarak kendisi için bir kesinlik belirtmeyecektir ve ölüm yok olma anlamına geliyorsa insan bunu bilemeyecektir. Diğerlerinin ölüm deneyimleri insan için kesin olduğu için, insan onların ölümünden hareketle ölüm bilgisini oluşturacaktır. Dolayısıyla ölüm karşısında duyulan kaygı da başkasının ölümünden kaynaklanacaktır. Ölüm insanın kendi açısından deneyimleyemeyeceği bir durumdur ölüm ama yine de insanı kaygılandırmaktadır⁸⁵.

⁸¹ Arthur Schopenhauer, *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*, Biblos Kitabevi, İstanbul, 2005, s.221.

⁸² Arthur Schopenhauer, *Hayatın Anlamı*, (Çev. Ahmet Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul, 2010, s.18.

⁸³ Arthur Schopenhauer, 2013a,, a.g.e., s.109.

⁸⁴ Arthur Schopenhauer, *Din Üzerine*, (Çev. Ahmet Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul, 2013, s.172.

⁸⁵ Emmanuel Levinas, *Ölüm ve Zaman*, (Çev. Nami Başer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, ss.13-14.

Levinas'ın şu soruyu sormuştur. “Benim ölümüm, benim kendi ölümüm müdür yoksa değil midir?” Heidegger'in düşüncesinde ölüm olduğu sürece bu ölüm her zaman özü itibariyle insanın kendi ölümü olacaktır. Levinas'ın düşüncesinde ise, bunun tam tersi olarak ölüm ötekidir ve insana her zaman öteki gibi yaklaşır. Ayrıca insan tarafından ölümün anlaşılması için insanın ötekinin yani başkalarının ölümleri üzerine yoğunlaşması gerektiğini söylemiştir. Levinas yalnızca ölümün anlaşılması olarak ötekinin ölümü üzerinde yoğunlaşmayı yeterli bulmaz. Ona göre ötekinin ölümü aynı zamanda insanın sorumluluğunun kaynağıdır⁸⁶.

2.1.3. Ölüm ile Felsefe Yapmanın Önemi

Ölüm ile ilgili sorular her zaman varoluşsal bir karaktere sahip olmuştur. İnsanın temel varlığıyla ilgili kaygılarını yaratan ölüm, insanlara her zaman “ölümle bana ne olacak” sorusunu sordurtmuştur. Bu soruların temelinde ise insan varlığının anlamı ve anlamsızlığına dair bir sorgulamaya dair istek kendini göstermektedir. Bununla ilgili olarak insanlar gerek dinden gerek felsefeden cevaplar almak için uğraşmışlardır. Bu uğraşı bir nevi insanın kendini dünya içinde nasıl tanımlayacağına dair bilgisizliğini göstermektedir. Ölümün bir son mu yoksa anlamın kaynağı mı olduğunu ikilemi arasında kalan insan, bu soruları sorarak yaşamını nasıl yönlendireceğini keşfetmektedir⁸⁷.

Kierkegaard söz konusu edilen ölümün bir doz sülfürik asit alırsam ölürüm ya da suya atlarsam, kömür dumanı altında kalırsam ölürüm şeklinde olmadığını söylemiştir. İnsanlarda kaygı uyandıran ölümün genel anlamı nesnel bir gözlem değildir. Tek tek her insanın kendi ölümüyle kurduğu ilişkidir. Ölümle kurulan bu ilişki ise kaygı oluşturduğu gibi ölümün insan yaşamı için ne anlama geldiğini de sorgulatabilir⁸⁸.

Ölüm yaşamın anlamı nedir sorusunu sordurttuğu an artık yaşama uzak ve dışsal bir şey olarak algılanmamaktadır. Artık o yaşamın içine girmiş ve ona şekil vermeye başlamış olan bir yapı taşı haline gelir. Ölümün yaşam içinde düşünsel açıdan yarattığı tüm güçlükleri etraflıca düşünme cesareti gösteren insan, ölümü bütün yaşama bakarak anlamaya ve varoluşsal olarak güçlenmeye başlar. Bu noktada insanın kendi ölümünü düşünmesi bir

⁸⁶ Robert Bernasconi, “Felsefe ve Ölüm Kültürleri”, Ölüm Bir Topografya, *Cogito Dergisi*, sy:40, 2004, ss.186-187.

⁸⁷ Feyza Şule Güngör, a.g.m., s.228.

⁸⁸ Otto Friedrich Bollnow, “Ölüm Sorusu”, (Çev. Rahman Akalın), *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, sayı: 6/1, 2013, s.163.

eyleme dönüşmektedir. Bu, hem insanın öz başarımını arttırırken, hem de insanın yaşamını radikal bir şekilde dönüştürmektedir⁸⁹.

Fransız filozof Montaigne'in "Denemeler" adlı eserine baktığımızda, Montaigne'in ölümü yaşamla olan ilişkisi ile değerlendirdiğini görürüz. O, yaşamın beraberinde ölümü getirdiği gibi ölümün de yaşamı beraberinde getirdiğini söylemiştir. Montaigne'e göre⁹⁰ ölüm yaradılışın koşuludur, bir parçasıdır. Ölümden korkmakla insan kendisinden kaçmaktadır. Sahip olunan bu varlık , ölüm ve yaşam arasında eşit bir şekilde bölünmüştür. Yaşamın sürekli işi, ölümü inşa etmektir. "Yaşamdayken ölümdesiniz, yaşıyorken ölmektesiniz." "Ölüm size ne sağken kötülük eder, ne ölüyken: sağken etmez, çünkü hayattasınız; ölüyken etmez, çünkü hayatta değilsiniz."⁹¹.

Birçok filozof ise insanların ölümlülüğünün onlara hiçbir şeyin vermediği kadar sıkıntı verdiğini ve meydan okuduğunu söyleyip ölümün kötü karakteri üzerinde durmuşlardır. Ölümü insan yaşamı üzerinde insanın varoluşunu karartan ve varlığını sürekli tedirgin eden bir gölge gibi görmüşlerdir. İnsanlar ya bu gölgeden kaçmaya çalışmakta ya da onu bastırmaktadır. Ayrıca insanın kendi ölümlülüğünü tam olarak kabullenmesinin çok zor ve çok nadir gerçekleşen bir durum olduğunu söylemişlerdir. Bu kabullenme durumu kendine özgü şekliyle ağır bir yaşam koşulu olmakta ama bunu başarabilen insanda derin ve geriye döndürülemez bir dönüşüm yaratmaktadır⁹².

Fransız düşünür Pascal'a göre insan tek başına yaşar ve ölür. Ona göre mümkün olan bütün ölümler içinde yalnızca insanın kendi ölümü diğerlerine benzememektedir. Diğerlerinin ölümüne yaşayarak yargı veren kısmen insanın kendisidir. Dolayısıyla diğerlerinin ölümü insan için daima bir objedir. Ama kendi ölümü kendisi için daima bir sujedir. Pascal insanların ölümden zihinsel planda kurtulmak için kendilerini başka yönlere çevirdiklerini, ölüm düşüncesini bilinçaltına attıklarını söylemektedir. Fakat insanın bu yaptıkları daha sonra yoğun bir kaygının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Pascal'ın bu tespiti günümüz psikolojisi tarafından da kabul edilmektedir. Günümüzde zevk ve eğlenceye düşkün bir dünya ile karşı karşıyayızdır. Tüm bu zevk, eğlence ve tüketime duyulan

⁸⁹ Otto Friedrich Bollnow, a.g.m., s.164.

⁹⁰ Graham Parkes, "Ölüm ve Ayrılma", *Ölüm ve Felsefe*, (Der:Jeff Malpas, Robert C.Solomon) (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.165.

⁹¹ Montaigne, *Denemeler*, (Çev.Sabahattin Eyüboğlu), Meb Yayınları, İstanbul, 2001, s.73.

⁹² Ivan Soll, "Ölümün Sözümona Önemsizliği Üzerine", *Ölüm ve Felsefe*, (Der:Jeff Malpas, Robert C.Solomon) (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.52.

bağımlılık psikanalistler tarafından ölümden ve oluşturduğu kaygıdan bilinçsiz bir kaçış yolu olarak değerlendirilmektedir⁹³.

Analitik felsefenin önemli isimlerinden olan Bertrand Russell insan yaşamına egemen olan korkuların başında ölüm korkusunun geldiğini söylemiştir. Ona göre insan ölümü hem yaşamından çıkaramaz hem de onu tedavi edilemeyen bir hastalık gibi görür. Russell, ölümün bu kaçınılmaz ve aşılabilir yanının insanı dini inançlara yönelmekte ve ölümsüzlük inancını kabul etmeye sürüklemektedir. Russell bu inançları boş inançlar olarak görmekte ve ölüm korkusundan kurtulmak amacıyla bu boş inançlara sığınarak yaşamayı iyi bir yaşam sürmek olarak görmemektedir⁹⁴.

Russell, ölüm üzerine sürekli düşünmenin de zararlı olduğunu söylemiştir. Russell'a göre insanı ölümden kurtaracak bir sonuca götüremeyeceği için sürekli ölümün düşünülmesi büyük bir hatadır. Bunun tersine insan zihin sağlığını korumak için kendi dışındaki şeylere ilgi duymalıdır⁹⁵.

Felsefeci kimliğine sahip bir yazar olan Elias Canetti de ölümü düşünmenin yararsız ve kötü bir şey olduğunu düşünmüş ve ölüme olumlu bir anlam yüklenmesini eleştirmiştir. Canetti'ye göre ölümü düşünen bir insanın zihnini meşgul eden şey insanın kendi kişisel ölüm ya da kendisinden kurtulamadığı ölüm değildir, varlığına alıştığı ve kendisini ona göre değiştirdiği ölümdür. Canetti bu şekilde düşünülen bir ölüme karşıdır. Çünkü insanların bu şekilde ölümü memnuniyetle içeri davet edilen, hoş karşılanan bir misafir gibi gördüklerini söylemektedir. Başka bir deyişle Canetti'nin asıl eleştirdiği şey ölümün kendisinden çok ölüme saygınlık verme eğilimidir diyebiliriz⁹⁶.

2.2. Sosyolojide Ölümün Yeri ve Anlamı

İlk zamanlar felsefenin ilgi alanına giren ölüm daha sonra sosyoloji ve psikolojinin ilgi alanına girmiştir. Ölümün insan dünyasında oluşturmuş olduğu etkiler ile birlikte ölüm olgusu 18. Yüzyılda sosyolojinin de üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Özellikle Emile

⁹³ Faruk Karaca, a.g.e., s.48.

⁹⁴ Elvan Akar, Bertrand Russell'da Ölüm ve Ölümsüzlük Problemi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s.36.

⁹⁵ Bertrand Russell, *Aylaklığa Övgü*, (Çev. Mete Ergin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2008, s.174.

⁹⁶ Reinhard Steiner, "Ölüme Karşı", *Ölüm ve Felsefe*, (Der. Jeff Malpas, Robert C. Solomon) (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.42.

Durkheim'in "İntihar" adlı kitabında ölümün sosyolojiyle ilgisini ve sosyoloji içindeki çözümlenmelerini görmek mümkündür⁹⁷.

Sosyolojide klasik dönemin önemli temsilcisi olan Emile Durkheim, insanların nasıl yaşaması konusunda dinin yerine bilimin geçerek rehberlik ettiğini ve bu durumun ise bir boşluk oluşturduğunu belirtmiştir. Yaşam ve ölüm konusunda bilimin derin açıklamalar yapamadığını ve insanları tatmin edemediğini söylemiştir. Bir diğer klasik dönem sosyologlarından biri olan Max Weber de batı toplumundaki modern yaşantıda görülen dönüşümün ölümün anlamsızlığına doğru gittiğini belirtmiş ve ölümün anlamsızlaşmasının modern yaşantıda görülen bu yapının deneyimleriyle şekillendiğini söylemiştir⁹⁸.

Ölümün işlevsel olarak topluma etkisine baktığımızda sosyolojinin ölümün toplumsal hayatı nasıl düzene soktuğu sorunsalı ile ilgilendiğini görürüz. Çünkü ölüm ile toplumsal yapı, törenler, ritüeller, inançlar ve ibadetler olmak üzere ölüm öncesi ve sonrası arasında yaşanan toplumsal davranışları içermekte ve bunlara göre organize olmaktadır⁹⁹.

Postmodern felsefeyi sosyolojiye uyarlayan sosyolog ve felsefeci Baumann'a göre insanlar ölümlü olduklarının farkında olmasalardı büyük olasılıkla kültür de olmayacaktı. Kültür insanların farkında oldukları ölümü unutturmaya yönelik ortaya çıkmış ve onu karşıt bir biçimde anımsatan teknik bir yapıdır. Bu nedenle de Baumann'a göre ölüm tehlikesi kültürün temeli olmuştur. George Simmel de ölüm bilgisinin yaşamı ve yaşamın içeriğini birbirinden ayıran en önemli güç olduğunu söylemiştir. Bu şekilde ölüm yaşamın içeriğini nesnelleştirmeye olanak sağlayan ve yaşamdan daha güçlü olandır. Bu anlamıyla ölüm yaşamın kendisine ayrı bir tad verebilir ve geçiciliğin saçmalığını ortadan kaldıran bir anlam sağlayabilir. Çünkü geçici olan yaşamın kendiliğinden bir değere gereksinimi olduğu için ölüm de bu görevi yerine getirecektir. Toplumun başarısı da bu şekilde ortaya çıkacaktır¹⁰⁰.

Fransız sosyolog Edgar Morin'e göre¹⁰¹; ölüm riskinin karşı konulamaz sürekliliği, tarih boyunca toplu bir kültürel ve antropolojik anlam taşımıştır. Ölüm riski tam anlamıyla insanın serüveni olmuştur. Bu risk olmasaydı, her şey son derece kolay, dolayısıyla yararsız

⁹⁷ Adem Sağır, "Toplu Merasimlerden Belediye Hizmetlerine Kurumsallaşan Ölüm Bağlamında Bir Sosyoloji Denemesi", *Türkiye Çalışmaları*, sayı: 9/2, 2012, s.906.

⁹⁸ Esra Burcu ve Demet Akalı, "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar", *Türkiyat Çalışmaları*, sayı:9, 2008, s.35.

⁹⁹ Adem Sağır, *Ölüm Sosyolojisi*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2014, s.118.

¹⁰⁰ Zygmunt Bauman, 2012, a.g.e., s.45.

¹⁰¹ A.g.e., s.46.

ve olanaksız olacaktı. Hem bireysel, hem de toplu yaşam, eylem, başarı, saçma bir şakadan öteye gidemeyecekti.

Ölümün sosyal bir olgu olduğunu, insanı doğrudan ilgilendirip onun sosyal ilişkilerinde bir dönüşüm yaratıyor olmasında görebilmekteyiz. Ölümün sosyal içeriğini daha iyi görmek için ölümün iki boyutlu bir olgu olduğundan da bahsetmek gerekir. İlk boyutu, ölen kişinin biyolojik ve sosyal hayatının sonlanması iken ikinci boyutu ise ölen kişinin yakınları veya sosyal ilişkiler içinde olduğu diğer kişiler için yarattığı kayıp duygusu ve bunun neden olduğu yoksunluk sürecidir¹⁰².

İlk çağlardan itibaren ölümü ve onunla birlikte dünyayı anlamlandırmaya çalışan toplumlarda bir taraftan ölümsüzlük arzusu içerisinde ölüme karşı korkular ön plana çıkarken diğer bir taraftan ise yaşanan ölüm etrafında gerçekleşen imajları ve merasimleri görmekteyiz. Bu yüzden ölüm ile ilgili inançlar, merasimler, tutum ve ritüeller farklı coğrafyalarda farklı şekillerde günümüze kadar varlığını devam ettirmişlerdir¹⁰³.

Emile Durkheim, ölüm sürecinde yapılan bu ritüellerin insanlara güven verdiğini ve insanları ruhsal olarak mutlu ettiklerini söylemiştir. Çünkü Durkheim'e göre bu ritüeller ya da merasimler genel olarak ölüm gibi kriz yaratan durumlarda insanların bütünleşmelerini sağlamaktaydı¹⁰⁴.

Fransız tarihçi Philippe Aries "Batılının Ölümüne Karşı Tavırları" adlı eserinde ölümün toplumsal tarihini ele almış ve geçmişten bugüne kadar değişerek gelmiş ölüme karşı tavırları incelemiştir. Philippe Ariés'e göre ölüm karşısındaki tavır uzun zaman boyunca değişmeden aynı şekilde kalmıştır. Şimdi ise geçmişte yaşanan yavaş değişimler artık daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir¹⁰⁵.

Aries'e göre Batı toplumlarında insan, 18 yüzyılla birlikte ölüme yeni bir anlam vermiştir. Bu yüzyılda insanların ölümü dramatize ettiğini ve kendilerine endişe verdiğini söylemiştir. Diğer bir taraftan da ölümün bu şekilde düşünülmesi insanları kendi ölümleriyle daha az ilgilenir hale getirmiştir. 18. Yüzyıldan önce ölüm sadece ölecek kişiyi ilgilendiren bir konu ve sıradan bir olaydı. İnsanların hepsi bu sonu beklemekteydi ve gerçekleştiğinde

¹⁰² Esra Burcu ve Demet Akalı, a.g.m., s.31.

¹⁰³ Adem Sağır, "Bir Ölüm Sosyolojisi Deneme Bağlamında İktisadi Hayata Mezarlıklardan Bakmak", *Türkiye Çalışmaları*, sayı: 8/12, 2013, s.109.

¹⁰⁴ Adem Sağır, a.g.m., s.119.

¹⁰⁵ Adem Sağır, "Modern Dünya ve Ölüm: Batılının Ölüm Karşısında Tavırları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, sayı:4, 2013, s.214.

de geleneklere göre ayinler düzenlenmekteydi. 19. Yüzyılda ise insanlar artık ölen kişinin ve anılarının karşısında altüst olmamakta, ölen kişide kendi ölümlerini görüp duyulanmaktadırlar. Çünkü Aries'e göre 19. Yüzyıl psikiyatristlerin histerik matem adını verdiği bir dönemdir. Bu matemın aşırı hale gelişinin nedeni ise insanlara başkalarının ölümlerinin kendi ölümlerini hatırlatmasıydı. Başkalarının ölümlerinde kendi ölümlerini görmesi insanları korkutmaya başlamıştı. Aries bu durumu kendi çalışmasının son bölümünde "yasaklanmış ölüm" başlığı altında incelemiştir. Ona göre geçmişte her yerde ve her zaman hazır bulunduğu için alışılmış olan ölüm artık ortadan yok olmuş ve silinmiştir. Ölüm artık unutulması ya da yasaklanması gereken bir şey haline gelmiştir. Burda ölüme karşı bir meydan okumayı görmekteyiz¹⁰⁶.

Ölüm ile ilgili çalışmalar yapan Allan Kellehear, bugün bildiğimiz ölüme yönelik davranışların yıllar boyu nasıl oluştuğunu bilemediğimizi belirtmiştir. Ona göre ölümün nerde başlayıp nerde bittiği, onu kimin kontrol ettiği, o süreçte neler olduğu ve insanda nasıl bir his uyandırdığı, insanlık tarihinin maddi ve kültürel etkenlerinden doğmuştur. Kellehear, ölümün her zaman biyolojik bir olay olarak görülmediğini ve ölmekte olan insanlar olarak bizlerin her zaman ölüm için hazırlanmadığımızı söylemiştir¹⁰⁷.

Baumann'a göre modern öncesi yaşamda ölüm ve hayatta kalma uygulama açısından değil varoluş açısından algılanmaktaydı. Varoluş açısından algılanan ölüme insanlar boyun eğerek huzur içerisinde yaşayacakları bir birliktelik olarak bakıyorlardı. Ama modern yaşamla birlikte bu algılayış artık değişmiştir. Baumann bunun sebebinin ise insanların artık ölümün seyrine yön verebileceklerini ve ölümlülüğün sınırlarını geri çekebileceklerini farketmeleri olduğunu söylemiştir¹⁰⁸. Böylece artık 'uygulama' alanına geçilmiştir.

Allan Kellehear, şehir çağının ölüm konusunda yükselen endişe ve korkuların bir öyküsü olduğunu söylemiştir. Bu çağda ölüm bir canavar olarak görülmeye başlanmış ve ehlileştirilmeye çalışılmıştır. Şehir insanının büyük ölçüde narsist bir özellik gösterdiği öne sürülmüştür. Kellehear, şehirliliğin insan tipinin yaşlanma ve ölümden daha önce hiç kimsenin korkmadığı kadar korktuğunu ve endişe hastalığına tutulduklarını söyler. Hepsi tıbbi kurtuluşa kendilerini bağlamışlardır. Ayrıca bu insan tipi moda ve gençliğe zamansız bir bağlılık göstermektedirler. Çok az iç kaynağa sahip olan bu insanlar sürekli bir şeylere ya da

¹⁰⁶ Philippe Ariés, *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1991, ss.57-68.

¹⁰⁷ Allan Kellehear, *Ölümün Toplumsal Tarihi*, (Çev. Tuğçe Kılınç), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s.31.

¹⁰⁸ Zygmunt Bauman, 2012., a.g.e., s.122.

başka insanlara bağımlılık gösterirler. İş, sevgi, arkadaşlık konularında ve ruhani ya da entellektüel arayışlarda onaylanmak için başkalarına ihtiyaç duymaktadırlar. Güzellik, ünlülük ve güce önem verirler ve bu konularda sürekli takdir görmek isterler. Bu tarz insanlar hayatlarındaki kriz durumlarında ya da günlük ihtiyaçlarında daima profesyonel yardıma başvurmakta ve bu yardımın onları rahatlatıp rahatlatmadığını sorgulamaktadırlar. Bunun sebebi ise çevresindekilerin fikirlerinin onlar için bir anlam ifade etmemesidir¹⁰⁹.

Modernleşme süreci beraberinde birleştirici, bütünleştirici, kolektif ve bireysel anlamları yok olmasına da sebep olmuştur. Bu durum modern insanın en büyük sıkıntılarından birini oluşturmaktadır. Modernleşen toplumlarda insanların tekrar birarada olabilmek için büyük bir özlem duyduğu bir gerçektir. Biz bunu direkt olarak göremesek de kendini geçmişin birleştirici sembollerine yönelik bir özlem olarak göstermeye çalışmakta olduğunu gözlemlemekteyiz¹¹⁰.

2.2.1. Modern İnsan ve Ölüm Düşüncesi

Ölüm dahil olmak üzere yaşadığı dünyada her şeye anlam vermeye çalışan insanın amacı bir bakıma bu dünyada tahakküm kurma ve güce sahip olmak istemesidir. Geçmişten günümüze kurgular, anlatılar ve mitler ile yaşamına yön veren insan için asıl felaket bunların kendisinden kaynaklı olduklarını fark etmeleri ile başlamıştır. Modern insan tüm bu mitlerden ve bununla beraber öte dünyadan kurtularak özgürleşmiş fakat aynı oranda da anlam kaybı yaşamıştır¹¹¹.

Modern yaşam insanlara daha özgür olmaları için birçok olanak sağlamıştır. Onları bağılı oldukları sosyal yapıların kontrolünden kurtarmıştır. Farklı görüşler ve teoriler oluşturmuş ve bunları insanlara sunmuştur. Bu zamana kadar gerçekleşmemiş bir hareketliliği insanların yaşamına sokarak onları şekillendirmeye başlamıştır. Sonuç olarak insanı yabancılaşmış bir biçimde toplum içinde bırakmış ve yaşamındaki tüm anlamı elinden alarak onu anlamsızlıkla kuşatmıştır. Modernliğin özgürleştirme özelliği kendini insanların bireyselleşmesinde göstermiş. Sonucunda ise insan bireyselleşmenin bedelini yabancılaşma ile ödemeye başlamıştır¹¹².

¹⁰⁹ Allan Kellehear, 2012., a.g.e., s.211.

¹¹⁰ Peter Berger, Brigitte Berger, Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, (Çev.Cevdet Cerit), Pınar Yayınları, İstanbul, 2000, s.177 .

¹¹¹ Yıldız Akpolat, "Ölüm Sosyolojisine Dair: Ölüm İdeolojisi ya da Ölümün Toplumsallaştırılması Olarak Eshab-ı Kehf Miti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:51, 2013, s.125.

¹¹² Peter Berger, Brigitte Berger, Hansfried Kellner, a.g.e., ss.218-219.

Günümüzde ölümün az düşünülmesinin diğer sebeplerini sayacak olursak bunlar; sekülerleşme, genç ve sağlıklı olmaya verilen önem, cehalet, ölümle televizyonlarda çok sık karşılaşılıp duyarsızlaşmak, insan ömrünün uzaması ve ölüm sürecinin evlerden kuruluşlara devredilmesidir¹¹³.

Ülkemizde ölüm ile ilgili çalışmalar yapmış olan Faruk Karaca'ya göre ölüm modern yaşamın ötekisi olmuş ve bu durum ölümün kurumsallaşmasıyla aynı paralelde gitmiştir. Modern hastaneler bu bağlamda ölüm üzerindeki kontrol isteğinin en önemli araçları olmuştur. Ayrıca Karaca, modern hastanelerin gözetim toplumu olgusunun ölüm üzerinde kurduğu güç alanınında yansıması olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Alan Kellehear, ölüm üzerinde kontrol isteğinin artmasının ölümün kontrol edilebilirliğini azalttığını söylemiştir¹¹⁴.

Günümüz toplumuna baktığımızda cenaze organizasyonlarının profesyonelleştiğini, hastanede ölümün teknolojikleştirildiğini ve estetik endüstrisi ile yaşlılığın önlenmeye çalışıldığını görmekteyiz. Burada kapitalist kaygıların ölüm ile ilgili süreci kontrol etmeye çalıştığını görmek zor değildir. Bunu da bir taraftan ölü ve ölecek bedenleri kontrol ederek diğer taraftan da ölümü çarpıtarak yapmaya çalışmaktadır. Örneğin ötenaziyi yasalaştıran ülkelerde ölüm turizminin oluştuğu ve insanların bu şekilde ölüm yolculuğuna hazırlandığını görmekteyiz. Modern öncesi dönemde ölüme teslim olan insan modern dönemde ise kurumsala teslim olmaya başlamıştır. Bununla beraber ölüm ritüelleri de şimdiye kadar insanın geliştirdiği ve ürettiği sürecin içinden çıkarak “hazır paket servislerle” kendini göstermeye başlamıştır¹¹⁵.

Geleneksel kalıplardaki ölüm algısının akla göre yeniden düzenlenmesi ve bilim açısından ölüme bakışın genelleştirmesi ile ölüm ile modernite arasında yeni bir ilişki biçimi kurulmuştur. Bu ilişkinin sonucu olarak ölüm düşüncesi artık modern insanı sadece duygulandırmaktadır ama ölümle kurdukları ilişki daha ötesine geçmemektedir.

Modernitenin getirdiği bireyselleşme, yarattığı anlam ve değer kaybının sonucunda bireyciliğe dönüşmüştür. Bireycilik, insanın kendi yaşam tarzını seçmesinde, inançları ve değerleri bilinçli olarak seçip benimsemesinde etkili olmuş ama aynı zamanda insanın

¹¹³ Mehmet Süheyl Ünal, “Zamansız Ölüm: Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:11, sayı:2, 2011, s.125 .

¹¹⁴ Adem Sağır, a.g.e., s.74.

¹¹⁵ Adem Sağır, a.g.e., ss.127-128.

anlamını daraltarak onu ötekini keşfedemeyen ya da göremeyen, topluma ve kültüre bununla birlikte diğer insanlara kayıtsız, sorumsuz ve başıboş hale getirmiştir¹¹⁶.

Topluma genel olarak baktığımızda modernitenin insanları tek tek olarak önemsizleştirdiğini ve değersizleştirdiğini hatta yok olduğu bir sürece doğru götürdüğünü görürüz. Kültürü ve değerleri kirlettiği ya da yüzeyselleştirdiği gibi modernite insanları da aynı şekilde anlam kaybına uğratarak onları duygusuz hale getirmiştir. Bunun da en temel nedeni en başta dediğimiz gibi insanın güçlü olma arzusudur. İnsan doğa ve diğer insanlar üzerinde güç sahibi olmak isterken kendisi üzerinde de güç sahibi olmaya çalışmış ve kendi özünden uzaklaşmaya başlamıştır.

Modernizmin ölümü öteleyen toplum imgesine karşı postmodernizm ortaya çıkmış ve buna “direniş” ile yanıt vermiştir. Postmodern direniş, modernizmin ölümle olan kavgasını onaylamaz ve buna katılmaz. Bunun içinde toplumsal alanlarda ölüme tekrar yer açmaya çalışır. Ama bu yaparken yine ölümün aleyhine bir şekilde işlemektedir. Ölüm karşısındaki akılsal bulanıklığın ifadesi olan postmodern direniş içinde en çok satan kitapların polisiye ve cinayet romanları olduğu görülür. Televizyonlarda izlenen film ve diziler ise şiddet ve kan üzerine kurulu olanlardır. Televizyon programlarında ve haber bültenlerinde ölüm ile ilgili şeyler oldukça açık ve yoğun bir biçimde gösterilmeye başlanmıştır. Özellikle haber programlarının neredeyse sadece ölüm haberlerini gösteren seyirlik bir gösteriye dönüştüğünü görürüz. Direniş ile birlikte ölüm, gösteri dünyası içinde insan zihninde bir simülasyona dönüştürülmektedir. Bu şekilde simülasyona dönüşen ölüm hem daha gerçek dışı bir hale gelmekte hem de kaygıları daha da arttırmaktadır¹¹⁷.

Klasik dönem sosyologlarından Weber’in büyü bozulmuş dünya olarak tasvir ettiği bu dönemde ölüme yüklenen anlamlar kökten değişmektedir. Hem ölümden uzaklaşırken hem de ölüme karşı kaygıları daha da artan insan ontolojik güvenliğini tehdit eden her şeyden uzak durmaya çalışır. Weber’e göre modern dünya insana esrarengiz, hesaplanamaz güçlerin karışmadığı tersine insanın herşeyi hesaplayarak denetleyebileceği bir dünya sunmuştur¹¹⁸.

Modern dönemle birlikte ölümün bir riske dönüştüğünü görmekteyiz. Toplum artık risk toplumu haline gelmekte ve küresel dönemde ölüme yüklenen anlamlar kitlesel

¹¹⁶ Hüseyin Aydoğdu, “Modern Kimlikte Öznenin Ölümü”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı.10, 2004, s.133.

¹¹⁷ Adem Sağır, a.g.e., s.139.

¹¹⁸ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.214.

korkularla birleşip bu riski daha görünür hale getirmektedir. Terör, küresel ısınma, göçmenler ve hastalıklardan duyulan kitlesel korkular risk toplumu oluşturması açısından ölümü ve ölüme karşı tavırların ne kadar önem teşkil ettiğini bize göstermektedir¹¹⁹.

Kitle psikolojisi üzerine çalışmalar yapmış olan Fransız sosyolog Lebon'un toplumsal bulaşma kuramına baktığımızda; duygular, heyecanlar ve tepkilerin tıpkı hastalıklar gibi bulaşıcı olduğunu görmekteyiz. Korku ve panik duygusu toplumun tümüne bulaşarak yaygınlaşması bulaşıcı bir hastalığın hızlıca yayılmasından farksız değildir. Yayılan korku ve panik sonucu insanların akıllarını kullanma yetisi körelmekte, toplumda yaşam tesadüfi olarak algılanmakta ve korku yaratan unsurların topluma müdahale ederek egemen olma durumu ortaya çıkmaktadır¹²⁰. Bu durum özgürlük ve korku arasında gidip gelen şizofrenik bir insan tipinin oluşmasına neden olmaktadır.

Alman felsefesinin önemli isimlerinden biri olan Hegel, ölümün soyut anlamda bir özgürleşme olduğunu söylemiştir. Bu özgürleşme ise insanın ancak toplumsal düzenden uzaklaşabilmesiyle, bir anlamda toplumsal hayattan uzaklaşmasıyla yani insanın içindeki toplumsal olanı öldürmekle mümkün olduğunu söyler. Bu şekilde insan kendi içindeki “ben”i tekrar bulup ona yaklaşacağını ve gerçek özgürlüğü o zaman yaşayabileceğini söylemektedir¹²¹.

Modern dünyanın toplumsal hayatta insana sağladığı özgürlük ise akıldan yoksunlaşmış bir özgürlüktür. Burda özgürlüğe yaraşan bir rasyonelleşme değil, aslında özgürlüğü yok edici bir rasyonelleşme vardır¹²².

2.2.2. Modern İnsanın Ölüme Karşı Sergilediği Tutumlar

On dokuzuncu yüzyılda insan varoluşunda bu zamana kadar biriktirdiği bütün anlamlarını neredeyse kaybetmiş ve bu anlamların yerini somut insan deneyimleri ve rasyonel kurgular almıştır. Aydınlanma ile birlikte insanlık tarihi yeni bir şekil almaya başlamış ve insan varoluşu yeniden üretilmeye başlanmıştır¹²³.

¹¹⁹ Buket Çakır, “Belirsizlik ve Korkunun Yeni Düzenin Oluşmasına Kaygısı”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sayı:36, 2007, ss.65-66

¹²⁰ Ünsal Yetim, *Toplumdan Bireye Mutluluk Resimleri*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001. s. 56.

¹²¹ Alexandre Kojeve, *Hegel Felsefesine Giriş*, (Çev. Selahattin Hilay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.145.

¹²² C. W. Mills, *Toplumbilimsel Düşün*, (Çev.Ünsal Oskay), Der Yayınları, İstanbul, 2007, s.280.

¹²³ Mehmet Akgül, *Türkiye’de Din ve Değişim*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s.51.

Modernliğin “insanı kendine yabancılaştırıcı” özelliği Karl Marx’ta, “katı olan her şey buharlaşıyor”, Weber’de “demir kafes”, Alexis de Tocqueville’de “küçük sıradan zevkler”, Kierkegaard’da “şimdiki çağ”, Nietzsche’de “son insanlar” olarak ifade edilmiştir. Yabancılaşmanın sonucunda, insanlar ilişkilerini çıkarlarına göre düzenlemeye başlamış, bilim ve teknolojiyi mit haline getirmiş ve insanın kendi varlığındaki potansiyeli geliştirmesine imkan verecek şartlar sağlanamamıştır. Tüm bunlar ise insanlığı büyük sıkıntılara sokmaktadır¹²⁴.

Baumann’a göre “evcil”likten çıktığı anda ölüm, suçlu bir gize dönüştürülmüştür. Modernite bu gizin açığa çıkmasını ve sergilenmesini önlemek amacıyla da bütün önlemleri sağlamaktadır.

İnsanları becerilerinden toplu halde yoksun bırakan modernite, insanların toplumsal bağlamda duygusuzluk özel bağlamda ise yufka yüreklilikten oluşan modern bir karışım oluşturmalarına neden olmuştur. Bu karışım bir yakını kaybeden insanların yaşadığı duygusal acılara en genel tepkileri belirlerken diğer bir taraftan da ölüm manzarasını seyretmeyi kesin bir biçimde reddetmelerine sebep olmuştur. Bunun bir sonucu olarak cenazeler kiliselerden daha uzak yerlere taşınmış ve mezarlık gettolarının ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Cenaze alayı programları en düşük düzeyde tutulmuş ve mezarlıklar duvarlar içine oturtulmaya başlanmıştır. Böylece yanlarından geçen insanların mezarları görmeleri engellenmeye çalışılmıştır. Son olarak ise ölmek üzere olanların hastaneye kaldırılarak göz önünden uzaklaştırılmaları gibi yeni bir alışkanlık ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni insanların yaklaşan ölümün işaretlerinden bu şekilde kurtulmaya çalışmalarıdır¹²⁵.

Postmodernizm üzerine çalışmalar yapmış olan Fransız sosyolog Baudrillard insandaki bu ölüm düşüncesinin doğum tarihinin on altıncı yüzyıl olduğunu söylemiştir. Ona göre bu yüzyılda, ölüm (azrail) orağını ve duvar saatini, mahşerin atlılarını ve ortaçağa özgü kaba ve ölüm içerikli oyunlarını yitirmiştir. Ayrıca Baudrillard, cehennem insanların düşsel evreninden çıkıp gitmesini cehennem insanların tarafından psikolojik olarak içselleştirmesine bağlamıştır. Bu şekilde orağını kaybeden azrail ise bir ölüm korkusuna dönüşmüştür. Psikolojik cehennem dediği bu cehennem de Baudrillard’a göre yeni yetişecek

¹²⁴ Mehmet Akgül, a.g.e., ss.75-76.

¹²⁵ Zygmunt Bauman, 2012., a.g.e., ss.168-169.

daha kurnaz ve bilim yanlısı başka rahip ve büyücü kuşaklarıyla büyümeye devam edecektir¹²⁶.

Modern insanın ölüme karşı tutumlarından biri ölümü inkar etmektir. Psikanalitik teorilerin etkisi altında şekillenmiş bu düşünceye ölümün inkarı tezi denilmiştir. Bu tez, modern insanın ölümü unutmaya ve onu hafızasından silbilmek için ölümü bilinçaltına ittiği düşüncesinden hareket etmektedir. Modern insan bu sebeple sürekli genç kalmanın derdindedir, ölümsüzlüğü bulmak için uğraşmakta ya da bilinçaltına ittiği bu ölüm korkusu nedeniyle sürekli önlemler alıp hayatına bu zorunlulukla devam etmektedir. Bununla beraber modern insanın ölümü inkar etmesinde medya da bir taraftan araç olarak kullanılmaktadır. Bunu da medyanın ölümün doğal formları yerine ölümün şiddet içeren formları üzerinde odaklanmasında görmekteyiz¹²⁷.

Bugün toplumda televizyon aracılığıyla ölüm olgusuna farklı bir biçimde aşinalık kazandırılmaktadır. İnsanların öldürülmesine ya da farklı şekillerde ölmesine dair birçok film ve haber televizyonlarda yerini almaktadır. Bunları yetişkinler kadar çocuklar da izlemekte ve bu şekilde ölümün basit bir şey olduğu algısı kazandırılmaktadır. Ölüm ekranların büyüdü dünyasının bir parçası haline getirilmekte ve ölüme gerçekdışı bir görünüm verilmektedir¹²⁸.

Baudrillard'a göre kültür, yaşam ve ölümü birbirinden ayırmak için harcanan bir enerjiden, ölüm de yaşamın bir değer ve zamanın da genel bir eşdeğer olarak yeniden üretilmesinden ibarettir. Burada ölüm ile ilgili bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle bu durum kültürde bir açmazı yol açmaktadır. Yaşam ve ölüm arasındaki bu çelişki, ölümün simgesel olarak tersine çevrilebilirliğine son verildiği zaman sona erecek, bu şekilde yaşam ve ölüm birlikte değer kazanacaktır. Yaşam değerini, karşısına çıkan eşdeğerde bir ölüm sayesinde yeniden üretecektir. Fakat tam tersine ölümün, yaşama özgü bir arzu nesnesine dönüştürüldüğünü görmekteyiz. Baudrillard'a göre yaşam ve ölümün birbirinden ayrılmasıyla oluşan boşluk bu arzuyla doldurulmaktadır. Bununla beraber Baudrillard, dinler açısından ölüm sonrası yaşam, bilim açısından hakikat ve ekonomi açısından üretkenlik

¹²⁶ Jean Baudrillard, *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*, (Çev.Oğuz Adanır), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2016, Ss.258-259.

¹²⁷ Esra Burcu ve Demet Akalı, a.g.m., ss.46-47.

¹²⁸ John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", (Çev.Turan Koç), *E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:8, 2014, s.241.

anlamına gelen ölümün her yöne doğru ve bilinçsizce yayılan bir ilerlemeyle saf dışı edilmeye çalışıldığını söylemiştir¹²⁹.

Modernite ve bilim birlik olup doğal dünyayı nesnel bir biçimde denetlemek için dünyayı hapishane olarak kavrar ve Nietzsche'nin deyişiyle Tanrı'yı öldürür. Kendisi tanrının yerine geçerek dünyanın düzenine karar verir. Tüm gerçekleri meşru olarak kendi elinde tutarak bu şekilde yönetimi eline alır. Bunun sonucunda ise toplumu kontrol eden ve ona şekil veren modern bilimle karşı karşıya kaldığımızı görürüz¹³⁰.

Ölüm karşısında modern insanın sergilediği tutumlardan birisi de maskeleyedir. Maskeleyede insan, kendini tamamen günlük ve dünya ile ilgili işlere vererek ölümden uzak durmaya çalışmaktadır. Günlük işler sayesinde ölümü düşünmeye fırsat bırakmamaktadır. Bunu çoğu zaman insanların özünde gerçeklerle yüzyüze gelmemek için eğlence ve keyif veren şeylere olan yoğun ilgisinde görmekteyiz. Günlük işlerinden kalan zamanlarında genelde kendilerini hoşlarına giden şeylerin kontrolüne bırakmaktadırlar. Bu konuda yapılan çalışmalar ve analizler insanların kendi ölümlerini unutmaya çalıştıklarını göstermektedir. Ölümün adı ya da yakın birinin ölümüyle ilgili şeyler sosyal ilişkilerinde ya da sosyal sohbetlerinde pek geçmemekte bunun yerine her zaman mutluluk veren şeyler konuşulmakta ya da yapılmaktadır. Ölüm konusu genelde yaşamıştı", "gitti", "artık bizimle değil", "geçti gitti" gibi üstü kapalı şekillerde ifade edilmektedir¹³¹.

Modernite başlangıçta öznelliğe, bireyselliğe ve özgürlüğe önem verip güvenli ve zengin bir hayatın yolunu açmasına rağmen daha sonra elde etmiş olduğu gücün etkisine kapılarak özde önem verdiği kavramları bir kenara itmiş ve kendi varlığını her şeyden önce görüp otoritesini ortaya çıkarmıştır. Bunu da amaçsal aklı yok edip yerine araçsal aklı ortaya çıkararak yapmıştır. Bunun sonucunda ise toplumlarda etik sorunlar doğmuş ve toplumlar birbirlerine karşı sorumsuz, duyarsız ve tepkisiz bireyler yığınına dönüşmüştür¹³².

2.2.3. Modern Toplum ve İntihar

İnsanlar geçmişten bu yana hayatta kalabilmek için ölüm karşısında büyük mücadeleler vermiştir. Zaman geçtikçe insanın hayatına verdiği önem de giderek artmıştır. İnsanlar hayatlarını devam ettirebilmek ve bu devamlılığı sağlayabilmek için ilk zamanlar

¹²⁹ Jean Baudrillard, a.g.e., s.261.

¹³⁰ Vaclav Havel, "Siyaset ve Bilinç" Kirlenen Çağ, *Cogito Dergisi*, sayı:2, 1994, ss.176-177.

¹³¹ Faruk Karaca, a.g.e., ss.269-270.

¹³² John Hick, a.g.m., s.177.

doğayı kaynak olarak kullanmış. Sonrasında doğüstü varlıklarla savaş vermiş, en son olarak da dinlerden faydalanmıştır. Çağımızda ise bu devamlılığı sağlamak için bilim ve teknolojiye önem verilmektedir. Durum hayat açısından bu şekilde ilerlerken diğer taraftan insan, ruhundan dolayısıyla anlamından uzak düşmeye başlamıştır. Beden olarak sağlıklı insanlar iken ruhsal olarak sağlıklarını kaybetmeye başlamışlardır. Bu nedenle günümüzde geçmişe oranla ruhsal bozukluklarda artma gözlenmektedir. Bu ruhsal bozukluklar da insan hayatını, psikolojik ve sosyal olarak olabildiğince zorlaştırmaktadırlar.

Nazi soykırımından kurtulan Avusturyalı psikiyatrist Victor Frankl'a göre insanın anlam arayışı insanın temel güdüsüdür. Bu anlam ise insanın sadece kendisinin bulabileceği bir anlamdır. Bu yüzden de insan için eşsiz ve özel yapıdadır. Lakin Frankl'a göre bu anlam arayışı günümüzde varoluşsal bir engellenme ile karşı karşıya kalmaktadır. İnsanın ruhsal olarak yaşadığı bu anlamsızlığa varoluşsal boşluk diyen Frankl, bu boşluğun yirminci yüzyılın yaygın bir olgusu olduğunu söylemiştir. Varoluşsal boşluk insanda temel olarak kendini can sıkıntısı ile göstermektedir. Bu noktada Frankl, Schopenhauer ile bir bağlantı kurarak insanlığın bunaltı ve can sıkıntısından oluşan iki uç arasında sonsuza dek mekik dokumaya mahkum olduğuna dair düşüncesini onaylar. Frankl bu yüzden günümüz insanının özellikle can sıkıntısı durumuyla boğuştuğunu ve bunun insanların hayatında sorunlara yol açtığını söylemiştir. Ayrıca psikiyatrlistlere de can sıkıntısını çözmekte büyük görevler düştüğünü belirtmiştir¹³³.

İnsanın evreni ve kendisini keşfetme merakı, ilk insandan itibaren insanı düşünmeye sevkeden bir dinamizm olmuştur. Bu keşfediş sürecinde insan kendi varoluşunu başkalarının ölümüyle öğrenmiştir. Kendisine sorulmadan hayatın içine koyulması ve yine kendisine sorulmadan hayatın içinden alınması insan için bir ironi oluşturmakta ve hayatı absürtleştirerek trajik bir duruma sokmaktadır. İnsan da bu trajik durumdan kendini kurtarmak için hayatın belirsizliği ya da gizemi karşısında sorularına cevaplar aramaktadır. Ölüm gerçeğine ulaşan insan, ölümden zihinsel ve duygusal açıdan kaçarak hayatı karşısında kendi varlığını bir çıkmaza sürükler. Bunun sonucunda ise dünyanın cazibesi ve ölüm gerçeği arasında kalan insan için bu çelişkili durum kendi içinde sorunlar yaşamasına neden olur¹³⁴.

¹³³ Victor Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev.Selçuk Budak), Okuyanlar Yayınları, İstanbul, 2014, ss.113-120.

¹³⁴ İbrahim Biricik, "Albert Camus'un Yabancı Adlı Romanında Kimlik ve Yabancılaşma Problemi", *Journal of Turkish Language and Literature*, sayı:2, 2016, s.87.

Doğum ile ölüm arasında sıkışıp kalan sonrasında ise dünyanın cazibesi ve ölüm gerçeği arasında kalan bir insanla karşı karşıyayız. Tüm bu yaşadıkları ikilemler, insanda kaygı, bunaltı ya da can sıkıntısı olarak kendini dışarı vurur. İkilemin yarattığı bu ruh halleri ise insanın kendisine ve dünyaya karşı uyumsuz bir algıya sahip olmasına yol açar. Monotonluk ve zamanın insan üzerindeki baskısı da bu algıyı daha ileri boyuta getirerek insanın kendine ve hayatına yabancılaşmasına neden olur¹³⁵.

Sosyolojik bağlamda klasik dönem sosyologlarından Karl Marx günümüz kitle toplumunda çoğu insanın soyutlanmışlık, kenara itilmişlik, güçsüzlük ve engellenmişlik duygusu yaşadığını söylemiştir¹³⁶.

Modern sistemin, insanları “mutlu robot” tiplere dönüştürme isteği insanların yaşadığı psikolojik değişimin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Toplumda rasyonalite ve özgürlük arttıkça insan bir dönüşüm geçirmiş ve kontrolünü de kendi elinden çıkartarak daha büyük bir ölçeğin eline vermiştir. Kendi kontrolünü kaybeden ve yabancılaşmış insanın ortaya çıkışı günümüzdeki düşünsel problemlerin ve kötülüklerin de temelini oluşturmaktadır¹³⁷.

Toplumun temel değerleri üzerindeki önemli bir çatışma Durkheim tarafından ‘anomi’ olarak adlandırılır ve o, bu tür toplumsal bir ‘hastalığın’ özellikle toplumsal kargaşa veya dönüşüm dönemlerinde ortaya çıkacağını söyler. Durkheim, geleneksel toplumsal normların sağladığı disiplinin ortadan kalkmasıyla bireysel tutkuların en üst düzeye çıkacağından ve sonuçta, yeni toplumsal düzen kendi görünür vaatlerini yerine getirmediğinde, sistemin işlerliğini yitireceğini söylemiştir¹³⁸.

Ölüm toplumlar için temel bir problem olmuştur. Çünkü ölümle varoluşsal olarak karşılaşan insanda, korkular ve kaygılar toplumsal güvenlik alanları içerisinde açığa çıkmaktadır. Sosyal sistemler ise güvenlik alanlarında açığa çıkan korku ve kaygıları bastırmak ve bu alanlarda etkisini en aza indirmek için yoğun çaba sarfetmektedirler. Ama bu korku ve kaygı yüzeysel olarak bastırılmaktadır. Yüzeysel olarak bastırılan bu kaygılar

¹³⁵ Burcu Akbulut, a.g.t., s.60.

¹³⁶ Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, (Çev.Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz), Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.34.

¹³⁷ C. W. Mills, a.g.e., ss.280-281.

¹³⁸ Martin Slattery, a.g.e., s.35.

aslında bastırılmamakta sadece bastırılmış görünümü vermektedir. Sonuç olarak ise kaygıların toplum içerisinde daha çok yoğunlaşmalarına neden olmaktadır¹³⁹.

Kapitalizmin tüketim çılgınlığı ile beraber insanlardaki tutku ve arzular giderek artmaktadır. İnsanlar giderek artan bu arzular karşısında az olanla yetinmemeye başlarlar ve tutkularını kontrol edemez hale gelirler. Kişisel başarısızlıklar da bu yüzden daha yıkıcı hale gelmeye başlar. Bu durum Durkheim'in anomik intihar dediği bireysel davranışlarının sebeplerini oluşturmaktadır¹⁴⁰.

Baumann'a göre aklın kuşkuları ve iradenin kararsızlığının bir sonucu olarak insan toplumda bir belirsizlik yaşamaya başlar. Tutkuları ve arzuları giderek artan insan artık neyi seçeceğini bilemediği zaman yaşadığı dünya ona belirsiz görünmektedir. Dünyanın belirsizliği ise bir taraftan iradenin kendi içinde çektiği acı ile birlikte daha belirsiz hale gelmektedir. Bunun sonucu olarak günlük rutin eylemlerin başarısızlığı da insanı daha çok etkilemekte ve artık dünyaya güven duyamamaya başlamaktadır¹⁴¹.

Belirsizlik koşulları altında yaşamak Baumann'a göre cesaret kırıcı bir eylemdir. İnsan artık böyle bir durumda geleceğin ne getireceğini ve kendisine sunmasını istediği şeyi almak için ne yapacağını bile bilmez bir hale gelir. Bütün bunların sonunda ise kaygı ortaya çıkar. İnsan bireysel özgürlüklerin ve sorumlulukların bedelini kaygıyla öder. Baumann "yozlaşma" kavramının üzerinde durmuştur. Ona göre yozlaşma, günlük hayatta ne kadar büyük ilerlemeler olursa olsun uygarlaşma sürecini geriletken bir etkiye sahiptir. Bu şekilde yapay olarak huzurlu ve korunan bir hayat ile karşı karşıya kalmaktayız. Giderek "değersiz" nesiller üremeye başlamaktadır. Refah ve rahat dolu bir yaşam isteği sonuç olarak uygarlık öncesi bir hale dönüşe neden olmaktadır. Uygarlık öncesine dönüş ise kendini bir vahşilik olarak göstermez onun yerine bir gerileme olarak göstermektedir. Bu ise insanlarda denetim altında tutulamayan tutkulara neden olmakta ve beraberinde umutsuz bir sıkıntı boşluğuna yol açmaktadır.¹⁴² Bu noktada ünlü filozof Cioran insanların yaşadığı ikilemi şu şekilde belirtmiştir. "Burada yaşamak ölümdür; başka yerde yaşamak intihar. Nereye gitmeli?"¹⁴³. Çünkü toplumdaki tüm bu olanlar insanı psikolojik olarak etkilemektedir. Artan tutkularla birlikte bu tutkuların artık bir tatmin sağlamaması, özgürlüğün anlamının içinin boşaltılması,

¹³⁹ Kadir Canatan, *Beden Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014, s.31.

¹⁴⁰ Martin Slattery, a.g.e., s.37.

¹⁴¹ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, (Çev.Yavuz Aloyan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s.77.

¹⁴² Zygmunt Bauman, 2012, a.g.e., s.182.

¹⁴³ E.M. Cioran, *Var Olma Eğilimi*, (Çev.Kenan Sarıalioğlu), Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s.37.

yaşanan yozlaşmanın değerleri yokedip maddi hayata yönelik rahatlıkları dayatması ve insanın bu rahatlıklara aslında hiçbir zaman tam olarak sahip olamaması ya da sahip olduğunda kendi içinden bir parçasını yitirmesi bir süre sonra insanda can sıkıntısı ve umutsuzluğa yol açmaktadır. Bunun sonucunda yabancılaşma yaşayan insan bir belirsizlik içerisinde hayatından uzaklaşmakta ve intihar fikrini aklından geçirmeye başlamaktadır.

Günümüz insanının, intiharı çözüm yolu olarak görüp aklından geçirmesinin en önemli sebebi ise bu yüzyıl içerisinde insanlığın içinde bulunduğu yalnızlık ve umutsuzluk buhranlarıyla her gün biraz daha hayatlarından kopmasıdır. İntihar bireysel bir davranış olmakla birlikte aynı zamanda sosyal bir davranıştır. Çünkü sosyal süreçlerin ve koşulların içiçe geçip karmaşıklaştığı dönemlerde daha çok ortaya çıkmaktadır. Bir bakıma devlete, aileye, topluma, dine, yerleşik kültüre ve sisteme karşı bir protestodur. Diğer bir taraftan intihar sosyal olarak bir yardım çağrısı da olabilmektedir. Toplumsal sorunlardan etkilenen insanların bireysel olarak hayattan çıkma istekleridir. Aydınlığa kavuşmak için olmasa da bu dünyanın karanlığından kendilerini bilmedikleri bir karanlığa atma tercihleridir¹⁴⁴.

Durkheim'in anomik intihar dediği intiharların çoğalmasının temel nedeni toplumun yapısında meydana gelen değişiktir. Yararlı ya da zararlı olsun toplumun yapısında meydana gelen değişiklikler insanın manevi değerlerini ve hayat koşullarını etkileyip alt üst eder. Durkheim'e göre intiharın esas nedeni bu anomi halidir. Anominin yani kuralsızlığın ve kargaşalığın en fazla olduğu yerler ise çağdaş toplumlardaki kentlerdir. Bu yüzden intiharlar ise daha çok kentlerin içinde görülmektedir¹⁴⁵.

Durkheim, hayatın ancak sıkıntılara katlanmaya degecek bir var olma gerekçesi, bir amacı olduğu taktirde çekilebildiğini söylemiştir. Ona göre insan tek başına, çabaları için yeterli bir amaç değildir. Çünkü yalnız başına az bir şey ifade etmektedir, mekan ve zaman içinde sınırlıdır. Bu yüzden Durkheim'e göre insan, kendisinden başka bir amacı olmaması durumunda çabalarının da kendisi gibi en sonunda yok olup gideceği düşüncesinden kurtulamamaktadır. Bu koşullar içersinde insan yaşamak ve mücadele etmek için hareket isteği ve cesaret gösteremeyecektir¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Metin Kılıç ve Bekir Kocadaş, "Değişime Ayak Uyduramayan Gençlik ve İntihar", *7.Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, 2013, s.46.

¹⁴⁵ Sezgin Kızılcelik, *Sosyoloji Teorileri*, Yunus Emre Yayıncılık, Konya, 1994, s.207.

¹⁴⁶ Emile Durkheim, *İntihar*, (Çev.Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s.237.

2.3. Psikolojide Ölümün Yeri ve Anlamı

Ortaya konan bilimsel çalışmalar, geçmiş dönemlere göre insanların özgürlük alanlarını genişletmiş ve kendilerini ölüm denen gerçeğe hazırlamaları konusunda daha geniş imkanlar sağlamıştır. Bilim konusundaki gelişmeler insanların birçok rahatlığa sahip olmasını sağlarken diğer bir taraftan ise insanlarda ölüm gerçeğini inkar etme ve ölüm korkusunda da bir artış eğilimine yol açmıştır. Teknoloji ve bilimde yaşanan bu gelişmeler insanlardaki ölüm korkusu ve kaygısını azaltamamış aksine ölümle ilgili korku ve kaygılar daha da artmıştır. Bu sebeple ölüm, üzerinde çokça durulan ve incelenen bir konu olmuştur. Din, felsefe, sosyoloji, tıp, biyoloji, ve hukuk alanında ölüm ilgili yoğun çalışmalar yapılmasına rağmen ölümün psikolojik olarak gerçekliğini anlama ve açıklamaya yönelik çalışmaların tarihçesi ise oldukça yenidir¹⁴⁷.

Yirminci Yüzyıl öncesinde ölüm, araştırmalara doğrudan konu edilmemiştir. Ölüm konusu 1900'lu yılların ortalarına kadar bir araştırma alanı olarak ilgi görmemiş; ancak 1950'li yılların ardından ölüm ile ilgili konular sıklıkla çalışılmaya başlanmıştır. 20. yüzyılın ortalarına doğru ölüm konusuyla ilgili araştırmalara ilginin arttığı, ölüm ve ölmek üzerine birçok çalışmanın yapılmaya başlandığı görülmektedir. Ölüm üzerine yapılan bilimsel çalışmalar çeşitli felsefi düşüncelerden etkilenmiş ve bu düşünceleri araştırmalarla test etmeye çalışmışlardır¹⁴⁸.

Ölüm ile ilgili yapılan psikolojik araştırmalar, ölüm korkusunun çok boyutlu bir korku olduğunu ortaya çıkarmıştır. En çok üzerinde durulan boyutları ise bilinmezlik ve yalnızlık korkusu, yakınları yitirme ve ölüm anında ıstırap çekme korkusu, kişisel kimliği kaybetme ve ölüm sonrası cezâlandırılma korkusu, geride kalanlar için endişelenme ve yok olma korkusu ile değer verilen insanları kaybetme korkusudur¹⁴⁹.

Ölüm korkusu insan hayatını oldukça köklü bir biçimde etkilemektedir. Bu etkiler ise genellikle psikolojik olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber her insanın ölüme karşı gösterdiği korku ve kaygı seviyeleri farklılık göstermektedir. Temelde ise insanı asıl korkutan ve kaygılanmasına neden olan şey yaşamın bir şekilde ve bir anda sona ereceği düşüncesi ve bunun insanda yarattığı belirsizlik duygusudur.

¹⁴⁷ Faruk Karaca, a.g.e., s.11, Emel Nuriye Dağlı, Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s.54.

¹⁴⁸ Gonca Karakuş vd.” Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, sayı:21, 2012, s.44.

¹⁴⁹ Mustafa Koç, “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açından Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:6, 2002, s.8.

Ölüm konusunun ruh sağlığı içinde değerlendirilmesiyle birlikte psikoloji, ölümcül hastaya danışmanlık, ölüm kaygısı, ölüm korkusu ve yas danışmanlığı gibi konular çerçevesinde ölüm olgusuna yoğunlaşmıştır. Ölüm düşüncesinin insan hayatına olan etkisi bir gerçektir. Aşırı bir şekilde ve patolojik olarak ortaya çıkan ölüm düşüncesi insanda ölüm kaygısı yaratmakta ve insan psikolojisini bununla birlikte insan hayatını olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Bu yüzden insanın psikolojik olarak dengesini koruması ya da sağlaması için ölüm düşüncesinin sınırlarını belirleyebilmek çok önemlidir¹⁵⁰.

İnsan, ölüm düşüncesiyle sınırlarını belirleyemediği durumlarda psikolojik dengesi bir çöküş ya da bir problemle karşılaşmaktadır. Ana semptomu anksiyete/kaygı/endişe/bunaltı olan birkaç hastalıktan¹⁵¹ biriyle boğuşmasına neden olmaktadır. Ölüm korkusu insanın ruh dengesine yayılmış bir sorun haline gelmeye başlar. Bu durumda da panik ataklara çok sık rastlanılabilir.

2.3.1. Psikolojik Açıdan Ölüm Korkusu ve Ölüm Kaygısı

Ölüm, insan ile ilgili korkuların temel nedenlerinden birisidir ve bütün diğer korkuları uzaktan ve yakından ilgilendirmektedir. Antropolog Becker'e¹⁵² göre ölüm korkusu, doğuştan getirilen bir korkudur, bütün insanlarda bulunmaktadır ve diğer bütün korkuları etkileyen temel bir duygudur. Birçok şekle girerek varlığını devam ettiren bu korku ise açıklanamaz bir bilinmezlikten kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak ise hiç kimse bu korkudan tamamen kurtulamamaktadır. Bazı araştırmacılara göre de ölüm gerçeğinin farkında olma evrensel bir bunalıma neden olmaktadır. Tarihi ve etnolojik bilgiler, pratik olarak bütün insanlarda ölüm korkusunun yansımalarının bulunduğunu göstermektedir¹⁵³.

Ölüm korkusu o kadar büyüktür ki hayat enerjisinin büyük bir bölümü ölümün inkarında harcanır. Ölüm aşkınlığı, insan yaşantısında önemli bir motiftir. En derin kişisel ve içsel olaylar, savunmalarımız, güdülerimiz, rüyalarımız ve karabasanlarımızdan en açık büyük makro-toplumsal yapılara, anıtlarımıza, dinlere, ideolojilere, sakin mezarlıklara, mumyalamalara, uzaya açılmamıza, bütün yaşam şeklimize, zamanı doldurmamıza,

¹⁵⁰ Zehra Kaloğlu Öztürk, a.g.t., s.7.

¹⁵¹ Kemal Sayar, Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2014, s.137.

¹⁵² Bknz. Ernest Becker, *Ölümü İnkâr*, (Çev: Arzu Tüfekçi), İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

¹⁵³ Faruk Karaca, a.g.e., s.148.

oyalamalara düşkünlüğümüze, ilerleme mitine tereddütsüz inancımıza, “başarılı olma” dürtümüze, bitimsiz şöhret arzumuza kadar uzanır¹⁵⁴.

Hoelter tarafından yapılan bir araştırmada, ölüm korkusuyla ilgili olarak sekiz boyut tespit edilmiştir. Bunlar¹⁵⁵:

1. Ölme süreciyle ilgili korku: Bu korku ölüm süreciyle ilgili özel aksiyonlarla ilgilidir.
2. Ölü ile ilgili korku: Bu boyut, insan veya hayvanların ölüleriyle ilgilidir.
3. Çürümek (bozulmak) ile ilgili korku: Bu boyut, ölümden sonra hemen insan bedeninin bozulması veya çürümesi ile ilgilidir.
4. Önem verilen insanlarla ilgili korku: Bu boyut, değer verilen insanların ölümü ve kendi ölümünün insanlar üzerinde yapacağı etkiyle ilgilidir.
5. Bilinmezlik korkusu: Bu boyut, ölümlle ilgili belirsizliği ve varlıkla ilgili sonun ne olacağı konusunda ilgilidir.
6. Sürekli ölüm korkusu: Bu boyut, hayatın sonuna kadar korkularla yaşamayı ifade etmektedir.
7. Ölümden sonra bedene ne olacağı ile ilgili korku: Bu boyut, ölümden sonra bedensel niteliklerden dolayı kaygı duymakla alakalıdır.
8. Zamansız ölüm korkusu: Bu boyut, hayatın süresiz olması üzerine kurulmuştur ve ölüm gelmeden önce, bazı amaç ve tecrübeleri başaramamakla ilgilidir.

Psikanalist ve filozof olan Erich Fromm ölüm korkusunu ikiye ayırmıştır. Birincisi, her insanın ölüm karşısında yaşadığı, ölmek zorunda olduğuna ilişkin normal korkudur; ikincisi de, insanları sürekli olarak tedirgin eden ölüm korkusudur. Fromm’a göre ikinci tür korku akıl-dışı bir özelliğe sahiptir. Hayatı iyi bir şekilde değerlendirememek ve başarısız olmak sonucunda ortaya çıkmaktadır¹⁵⁶.

Fromm ölüm korkusunu ahlaki bir problem olarak değerlendirmektedir. Ölümden korkmak gerçekte hayatı sürdürememe korkusundan ziyade sahip olduğumuz şeyleri yani malı, mülkü daha da önemlisi benliği yitirme korkusundan dolayıdır. Öldükten sonra hiç bir şeye sahip olamayacağımız bir yok oluş olarak algılandığından ölüm korkusu ortaya

¹⁵⁴ Irvin Yalom, 2000., a.g.e., ss.70-71.

¹⁵⁵ Faruk Karaca, a.g.e., s.156.

¹⁵⁶ Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, (Çev. Necla Arat), Say Yayınları, İstanbul, 2015, s.177.

çıkılmaktadır. Fromm'un burada asıl üstünde durmak istediği nokta sahip olmak anlayışıdır. Çünkü insan sahip olma anlayışına bağlı olduğu oranda ölümden korkar ve bunun da akılcı bir açıklamasını bulamaz. Fromm'a göre insan sahip olma tutkusundan ve ben merkezci algısından sıyrılmayı başardığında ölümden korkmayacaktır¹⁵⁷.

Ölüm kaygısına baktığımızda ise onun ne olduğu konusunda hiç kimsenin şüphesi olmayacaktır. Ölüm kaygısı, ölüm karşısında yaşanan üzüntü, sıkıntı, korku, başarısızlık duygusu, acizlik, sonucu bilememe ve yargılanma gibi heyecanların birini veya çoğunu içerebilen bir duygu durumudur.

Sürekli olarak insanın ölümü düşünmesi ve hayatına bu şekilde devam etmeye çalışması ölüm kaygısının ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu şekilde ortaya çıkan ölüm kaygısının ise insanın hayatına etkisi güçlü olacaktır. Yaşam ile ölüm arasındaki dengenin bozulmasına neden olan ölüm kaygısı gittikçe daha da artabilir. Aşırı derecede ölümün düşünülmesi patolojik davranışlara neden olup insan psikolojisini olumsuz yönde etkileyecektir¹⁵⁸.

Genel anlamda ise kaygı, herhangi bir tehlikenin korkusunun yansıması olarak insanda ortaya çıkan tedirginlik ya da akıl dışı korku durumu olarak tanımlanabilir. Kaygı yaşayan bir insan sürekli bir şeylerden korkmakta, kendini rahatsız hissetmektedir. Nefes alıp verme de problemler yaşar, sürekli iç sıkıntısı çeker ve kuruntu yapar. Bu durum sosyal hayatını ve kişisel ilişkilerini etkilemeye başlar. Gittikçe yalnızlaşır. Tüm bu hissettiği duyguların ise fark ettiği ya da göz önünde olan belli bir nedeni yoktur¹⁵⁹.

Freud, ilk başta kaygıyı bastırma sonucu ortaya çıkan bir durum olarak görmüş daha sonra ise bastırmaya yol açan gerçekliğin kaygı olduğunu düşünmeye başlamıştır. Freud kaygıyı ise nevrotik ve gerçekçi kaygı olarak ikiye ayırmıştır. Gerçekçi kaygının nedeni bellidir ama nevrotik kaygının nedeni belli değildir. Victor Frankl her kaygının nevrotik olmadığını ve kaygıda gizli ve potansiyel bir anlam çağrısı bulunduğunu söylemiştir¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, (Çev. Aydın Arıtan), Arıtan Yayınevi, 2003, İstanbul, ss.171-172.

¹⁵⁸ Nilay Çetin, *Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması*, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, ss.3-4.

¹⁵⁹ Mehmet Çınar, "Tanrıya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sayı:45, 2016, ss.321-322.

¹⁶⁰ Sigmund Freud, *Inhibitions, Symptoms and Anxiety*, (Çev. A. Strachey, ed. J. Strachey), New York, London: W. W. Norton&Company, 1989, s.32, Victor Frankl, a.g.e.

İnsan varoluşuyla ilgili olarak iki ayrı durumdan bahsedebiliriz. Bunlar “dalgınlık” ve “farkındalık” durumlarıdır. İnsan varoluşunu günlük hayatta “dalgınlık” durumunda yaşamaktadır. Kendini günlük olayların akışına bırakan insan böyle zamanlarda rastgele ve gündelik konuşmalar, işler ve ilişkiler ile vakit geçirir. Diğer insanlarla birlikte yaşadığı bu dünyada kendini unuttur ve diğerlerinin içinde kaybolur. Gündelik yaşama teslim olan böyle bir insan şeylerin sadece “nasıl” olduğuyla ilgilenir. Hayatını nasıl sürdürebileceğinin ya da yönlendirebileceğinin farkında değildir. Farkındalık durumunda ise insan şeylerin nasıl olduğuyla değil neden olduğuyla ilgilenir ve “olmakta olması” halinin üzerinde durur. Böyle bir insan genel olarak kendinin farkında olan ve kendi kendini var edebilen bir insan konumundadır. Sınırlarını ve yapabileceklerinin farkındadır ve bunları genişletmek ve derinleştirmek için uğraşır. Mutlak özgürlük ve hiçlik ile yüzleşir. Yüzleşmenin vermiş olduğu kaygıyla mücadele eder. Sonuç olarak böyle bir varoluş içerisinde kendini değiştirecek gücü kendinde bulur¹⁶¹.

Rollo May de kaygıyı nevrotik ve normal olarak ikiye ayırmıştır. Normal kaygının üzerinde durmuş ve onun yaratma cesaretinin göstergesi olduğunu söylemişti. Bu yüzden normal kaygı özenle korunmalıdır. Rollo May’e göre ölümle yüzyüze gelebilme cesareti gelişmenin, insanın kendi bilincine varmasının ve kendini bulmasının ön koşuludur. Ölümle yüzleşebilme yetisi bu yüzden varoluşçu psikoterapinin merkezinde yer almaktadır. İnsan kendi ölümüyle yüz yüze gelerek bu şekilde yaşamın trajik yanını deneyimleyecektir. Ölüm sayesinde hiçlikle karşı karşıya gelerek içine dalacak ve içinden yeni bir varlık biçiminde çıkacaktır¹⁶².

2.3.2. Ölüm Karşısındaki Çaresizlik

Amerikalı varoluşçu psikolog Rollo May, insanın kendi bilinçdışında ölüm kaygısını korkuya dönüştürmeye çalıştığını söylemiştir. Çünkü insan ‘yok’tan korkmayı ‘bir şeyler’den korkmaya dönüştürdüğü zaman kendini bir şeylerden koruyabilmek için bazı savunma mekanizmaları geliştirmektedir. Ama “yok” un karşısında yani ölüm kaygısı karşısında insan kendini tamamiyle çaresiz hissetmektedir¹⁶³.

Kaygıyla beraber yaşanan bir diğer duygunun da çaresizlik olduğunu görmekteyiz. İnsanların hayatı boyunca başedemediği ya da gücünün yetmediği durumlarda çaresizlik

¹⁶¹ Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s.170.

¹⁶² Rollo May, *Yaratma Cesareti*, (Çev.Alper Oysal), Metis Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.15.

¹⁶³ Engin Geçtan, 1994.,, a.g.e., 172.

yaşamaları normaldir. Fakat kaygıları olan insanda bu durum biraz farklılaşmaktadır. Kaygıları olmayan bir insan çaresizlik durumuyla yaşadığı bazı olaylar sonucu karşılaşır. Kaygılı insanda ise bu çaresizlik durumu adeta benliğe egemendir ve kontrol sahibidir. İnsanın aniden panik nöbetleri geçirmesine neden olabilecek güçtedir. Panik nöbetleri sırasında çarpıntı, soluk almada güçlük, sıcak basması, bayılma hissi, baş dönmesi, ellerde soğukluk ve morarma ve göğüs bölgesinde sıkışma gibi durumlarla karşılaşmaktadır. En önemlisi ve insanı en etkileyeni ise bu panik nöbetler sırasında “ölüme yaklaşıyor muydun” bir his yaşanmasıdır. Bir nevi panik nöbeti geçiren biri her nöbetinde ölmek için bir psikolojik mücadele vermektedir. Süresi her insanda farklılık gösteren panik nöbetleri bu yüzden hem nöbeti geçiren insan hem de çevresindekiler tarafından ürkütücü olarak algılanmaktadır¹⁶⁴.

Kaygı kaçınılmaz bir biçimde daha ileri anksiyeteyi ortaya çıkaran çaresizlik duygusunu meydana getirir. Freud anksiyetenin çaresizliğe karşı bir reaksiyon olduğunu düşünmüştür; anksiyetenin bir tehlikenin bulunduğunu gösteren bir işaret olduğunu ve bireyin “çaresizlik durumunun başlamasını beklediğini” de gösteren bir işaret olduğunu söylemiştir¹⁶⁵.

Bütün bu etkenlerin yanında potansiyel bir düşmanlığa sahip bir dünyaya karşı yalıtılmış ve çaresiz olma duygusuna da karşılık gelen temel kaygının bir nedeni de “gurur sistemi”dir. Karen Horney’e göre başkalarına ilişkin temel belirsizliği içinde kaygılı insan, kural olarak en kötüsünü beklemeye bilinçli ya da bilinçsizce yatkın olmaktadır. Çünkü belirsizlik duygusuyla korkuları içiçe geçmiştir. Horney’e göre korkular hem onların insanı yaralama gücüne hem de kendi çaresizliklerine bağlıdır. Gurur sistemi de, bu her iki etkeni de olağandışı boyutlarda besleyip pekiştirmektedir. Gurur sistemi bunu öncelikle kendine yabancılaşmayla, ayrıca içerdığı öz-aşağılama ve bireyin kendine karşı bölünmüş bir duruma sokan çatışmalarla yapmaktadır¹⁶⁶.

İnsanların kaygı yaşamamak için geliştirdiği üç yöntem bulunmaktadır. İlk yöntemde kaygı yaratan durumlardan uzak durmaya çalışılır. İkinci yöntemde çevreden ya da insanın kendi iç dünyasından kaynaklanan ve kaygı yaşamalarına neden olan sebepler algılanmamaya çalışılır. İnsan görmemezlikten gelmeye çalışıp bunlardan kaçmak için uğraşır. Üçüncü

¹⁶⁴ Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s.66.

¹⁶⁵ Irvin Yalom, 2000., a.g.e., ss.73-74.

¹⁶⁶ Karen Horney, *Nevrozlar ve İnsan Gelişimi*, (Çev.Selçuk Budak), Açık Yayıncılık, Ankara, 1991, s.320.

yöntemde kaygı yaratacak duygusal tepkiler yerine kaygı yaratmayacak tepkiler vermeye çalışılır¹⁶⁷.

Günümüzde insanların ellerinden geldiğince ölüme karşı kaygılardan kaçmaya çalıştıklarını görürüz. Gün geçtikçe bu insanların sayıları da giderek artmaktadır. Bu kaçınma tepkileri bir insanın kaygılarının ilk bakışta dıştan gözlemlenebilmesini engelleyebilir. Sürekli tedirgin oldukları halde sakin bir insan izlenimi veren kişilerin günümüzde sayısı çok fazladır.

Ölüm kaygısı, genel olarak insanın benliğinin derinliklerinde ve bilinçaltında sürekli olarak bulunmaktadır. Genelde insanlara farketirmeden ölüm kaygısı bilinçaltından sinyaller gönderip bilinçli dünyaya ulaşmaya ve orda görünür olmaya çalışmaktadır. Psikolojik olarak kötü dönemlerden geçtiğimizde, kendimizi dış dünyadan soyutladığımızda ölüm kaygısı bilinçaltından özgürleşerek benliğimize hakim olabilir. Anlamli yaşayıp yaşamadığımızı dair sorular sorarken kendimizi bulabiliriz. Eğer yaşamadığımızı dair bir cevap alırsak bu durum bizi daha da kaygılandırabilir¹⁶⁸.

İnsanın alıştığı mekandan ya da ruh halinden ve dışardaki dünyasından uzaklaşması ya da bir sebeple psikolojik ya da fiziksel alıkonulması, soyutlanma olgusunun içeriğini oluşturmaktadır. Şimdiye kadar içinde olduğu dünyasıyla birlikte varolmuş bir insan, dünyasından soyutlandığı ya da kendisini soyutladığı zaman kendini hiçliğe indirger ya da kendi hiçliğiyle yüzleşir. İnsan birlikte varolduğu bu hayat biçiminde başkalarına ya da başka şeylere “bağımlı” olduğunu farketdiğinde ise kendisi olamayışının verdiği pişmanlıkla öfkelenir ve boşluğa düşer. Genelde bunlar soyutlanma zamanlarında yaşanan durumlardır. Kendi kendisini ve kendi hayatını yaşayamamış olduğunu farketmesiyle öfkelenen insan ile ölüm korkusu arasında bir ilişki vardır. Diğerlerine bağımlı olarak yaşaması onun yaşamaktan korkmasıyla alakalıdır. Yaşamaktan korkmak ise ölümden korkmaktan farksız değildir¹⁶⁹.

Analitik Psikolojinin kurucusu Jung’a göre birçok insan, büyük bir tutkuyla can attığı yaşamın karşısında kendilerini paniğe düşürecek derecede bir kaygı duymaktadır. O, ölümden en çok korkan kişilerin ise gençliklerinde yaşamdan en çok korkan kişiler olduğunu da söylemiştir. İnsanların gerçekleştirmek için harcadıkları tüm çabalar bir taraftan da insanı

¹⁶⁷ Engin Geçtan, 1990, a.g.e., ss.68-69.

¹⁶⁸ Engin Geçtan, 1994, a.g.e., ss.172-173.

¹⁶⁹ Engin Geçtan, 1994., a.g.e., ss.174-175.

ölümüne doğru ilerletmektedir. İnsan geçmişe takılıp hiç çaba göstermediğini ya da hayat karşısında korkup bir şey yapamadığını farkettiğinde kendini nevroitik direnmelerin, yaşam ve ölüm korkusunun ve depresyonların içinde bulmaktadır.”¹⁷⁰.

Varoluşçu psikoterapist Irvin Yalom hastalarına “ölümün tam olarak nesinden korkuyorsun?” sorusunu sorduğunda cevaplar genel olarak ölüm korkusu ve yaşanmamış hayat hissi arasındaki pozitif ilişkiyi göstermiştir. Başka bir deyişle hayat ne kadar yaşanmamışsa ölümden de o kadar korku duyuyorlardı. Ölüm korkusu çoğu zaman insanları daha korunaklı bir yaşam biçimine itmekte ve yaşamdan daha az şey almalarına yol açmaktadır. Bu şekilde kişi kim olduğunu ve ne istediğini dikkate almaksızın tercihler yaparak aktif seçimler yapmaktan kaçınmaktadır. Kişi öz farkındalığını azaltarak ve kendi bireyselliğini inkar ederek varolmama korkusundan kaçınmaya çalışır. Ancak bu da kişide boşluk ve umutsuzluk duygularına yol açar. Dolayısıyla insanlar varolmama korkusundan kaçmanın bedelini daha kısıtlanmış bir varoluşla ödemektedirler. Sağlıklı olan ise ölümün kaçınılmazlığı ile yüzleşmek ve ölümün, varolmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul ederek daha anlamlı bir varoluş sürdürmektir¹⁷¹.

Kaygıyla beraber yaşanan diğer bir duygu ise umutsuzluktur. Umutsuzluğun temeline baktığımız zaman bunun sebebinin insanın kendi varoluşuna bir anlam verememesi ve özünde hayatına dair bir amacının olmamasıdır. Gündelik hayatın içerisinde sürekli kendi olması gerektiğini görmezden gelen ya da bunu farkedemeyen insan bir süre sonra istese de kendisi olma ve hayatına bir anlam bulabilme sorumluluğunu üstlenememektedir. Tüm bunlar ise insanın kendine olan güvenini yitirmesine daha sonra ise umutsuzluğa düşmesine sebep olmaktadır. Kierkegaard böyle yaşanan bir umutsuzluğun gerçek anlamda bir umutsuzluk değil ölüm hastalığına yakalanmak olduğunu söylemiştir. İnsanın bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendisi haline gelemeyişle umutsuzluk hastalığı ortaya çıkmakta bunun sonucunda da kendisinin varoluşsal ölümü gerçekleşmektedir. Burada insana asıl acı veren şey ise, can çekişmenin çok uzun sürmesi ve ölümün bir türlü gerçekleşemeyişidir¹⁷².

Modern insanın bir başka özelliği de kendini yalnız hissetmesidir. İnsan kendini boş, anlamsız ve çaresiz hissettiğinde yalnızlık duygusu ortaya çıkmaktadır. Bir süre sonra ise bu yalnızlık duygusu, yalnızlık korkusuna dönüşmektedir. İnsan yalnızlığı gerçekten tattıktan

¹⁷⁰ Carl Gustav Jung, 2006., a.g.e., s.214.

¹⁷¹ İnanç Yazgan vd. *Kişilik Kuramları*, Pegem Akademi, Ankara, 2014, s.337.

¹⁷² Nurten Kimter, *Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2012, ss.53-54., Soren Kierkegaard, 2004, a.g.e., s.2.

sonra yalnız kalmaktan derin bir korku duymaya başlar. Yalnızlıktan duyulan bu korku ise bir nevi ölümün hayaletine benzetilmektedir. İçinde bulunduğumuz bu yüzyılda yalnızlıktan duyulan derin bir korku ve kaygı içindeyiz. İnanç ve etik değerlerin kaybıyla insan, bu yüzyılda hem daha çok yalnız hissetmekte bir o kadar da yalnız kalmamak için büyük bir çaba göstermektedir. İnanç ve etik değerlerin kaybı ya da azalmasıyla beraber insanlar ne yapsa yalnızlıktan kurtulamamaktadır. Çünkü bunların kaybolması özünde insani sorumlulukların, davranışların, paylaşımların ve maneviyatın öneminin de kaybolmasına neden olmuştur. Bu durum sonuç olarak kendisini gitgide artan duygusal ve zihinsel bozukluklarda göstermektedir. Boşanma ve intihar vakalarının artmasında, politik ve ekonomik dengesizliklerde göstermektedir.

Yaşam, zihinsel, ruhsal ve fiziksel yanlarıyla güvensizlikler ve belirsizliklerle doludur. Varoluşa bu açıdan baktığımızda hiçbir konuda güvenlik duyamayacağımızı fark ederiz. Hayatımıza baktığımızda sadece doğduğumuz ve öleceğimiz konusunda bir kesinlik olduğunu görmekteyiz. Hayatımız ve sağlığımız bizim kontrolümüz dışındaki birtakım kazalara ve tesadüflere açık durumdadır. Bu bakış açısıyla baktığımızda, geçirdiğimiz bir günün sonunda bile emin olamayız. Hayatımızı bu koşullar açısından sorguladığımızda kontrolümüzü aşan ve hayatımızı bir anda değiştirebilecek birçok etkenle yüzyüze kalırız. Özgür bir insan bir güvensizlik bulutuyla karşılaşırken düşünen insan da belirsizlik bulutuyla karşılaşmaktadır. Bu yüzden insanın kendisine karşı görevi ve amacı güvenlik duymak değil, paniğe ve kuşkuya kapılmadan bu güvensizlik duygusunu aşabilmektedir¹⁷³.

Ölüm kaygısının bir nedeni de bu güvensizlik ve belirsizlik durumu olacaktır. Ölümün ve ölümden sonra ne olacağının belirsizliği insanı kendine ve hayatına karşı bir güvensizliğe sürüklemektedir. Aniden ortaya çıkacak bir hastalık ya da gün içinde yaşanacak acı bir tesadüf insanın hayatını güvensiz bir zemine oturtmaktadır. Hayatını bu şekilde sorgulamaya başlayan insan bir süre sonra bu düşünceye kendisini daha çok bağlayacaktır. Artık onu korkutan ölümden çok ölümün her an gelebileceğine dair gizemi olacaktır. Oysa insandaki hayal gücü, boşluktan (ve belirsizlikten) hiç hoşlanmamakta ve bu durum onu, kendini kaybetme riskine karşı kaygılandırmaktadır.

Eğer birey, kendisi ve yaşamdaki yeriyle ilgili temel kuşkusunu yenersen, kendiliğinden yaşantı edimi içinde dünyayı kucaklayarak onunla bağ kurabilirse, bir birey

---

¹⁷³ Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum*, (Çev. Yurdanur Salman- Zeynep Tanrısever), Payel Yayınları, İstanbul, ss.215-216.

olarak güç kazanır ve güven duyar. Yeni güvenlik, bireyin kendi dışında daha büyük bir gücün kendisini korumasından kaynaklanmamaktadır; ayrıca bu, yaşamın trajik niteliğinin bir kenara itildiği bir güvenlik de değildir. Yeni güvenlik dinamiktir; korunmuş olmaktan değil, insanın kendiliğinden, etkinliğinden kaynaklanmaktadır. Bu yalnızca özgürlüğün verebileceği yanılsamayı gerekli kılan koşulları ortadan kaldırması nedeniyle yanılsamalara yer bırakmayan bir güvenliktir¹⁷⁴.

Diğer bir taraftan varoluşsal kaygının verdiği anlamsızlık ve bir anda her şeyin saçmalaşabileceği şeklindeki tehdit soruları da beraberinde getirecektir. İnsan kendine ilk önce şu soruyu sormakla başlayacaktır: Elbet bir gün öleceksek ve her şeyin bir sonu varsa hayatımızı nasıl yaşadığımızın ne anlamı vardır? Bu soruyu zihnimize sokan ise varoluşumuzun bu çelişkisi ve paradoksal gerçekliği olmaktadır. Kendimizi doğumumuzla birlikte hayatın içinde bulur ve seçimlerimizle kendi hayatımızı inşa etmeye çalışırız. Ama şimdiye kadar uğraştığımız onca şey bir anda ellerimizin altından kayıp gidebilir. İşte bu noktaya varan insanın o zaman tüm bu yaşadıklarının ne anlamı vardı sorusunu sorması kaçınılmazdır¹⁷⁵.

Yaşayabilmek, kendimizi hayata bırakabilmek, yaşantıya dahil olabilmek için bu “saçma” paradoksunun bir şekilde aşılması şarttır. Albert Camus bu paradoksun aşılması için insanın kendine baş kaldırması gerektiğini söylemiştir. Ve bu başkaldırı, hayatın “saçma” olduğu gerçeğini kabullenip başkaldırmaktır, o gücü kendinde bulmaktır, o yüzden bu onurlu bir başkaldırma olacaktır.

Ölüm kaygısıyla nasıl savaşıabiliriz? Sorusuna Irvin Yalom, ‘ölüm kaygısını hiçbir şeyden bir şeye dönüştürerek’ cevabını vermiştir. Nesnesi belli olmayan hiçbir şeye ait olan kaygı bir şeyden duyulan korkuya dönüştürülebildiğinde insan kendini korumaya yönelik bir savunma mekanizması geliştirebilir¹⁷⁶.

Yalom kendi terapi modelinde kişiye şu soruları sormaktadır¹⁷⁷.

1) Ölümünüz gerçeğini nasıl kabul edersiniz?

¹⁷⁴ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, (Çev: Şemsa Yeğin), Payel Yayınevi, 1996, s.209.

¹⁷⁵ Erol Göka, *Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.67.

¹⁷⁶ Irvin Yalom, 2000,, a.g.e., s.74.

¹⁷⁷ Yener Özen, “Varoluşçu Felsefeden Varoluşçu Psikolojiye”, *G.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:5, 2012, s.280.

- 2) Ölüme nasıl baktığınız ile, şu anı dolu dolu yaşamanız arasında bir ilişki görüyor musunuz?
- 3) Cenaze törenizde dağıtılmasını istediğiniz bir mısra yazınız,
- 4) Ölümünüze yirmidört saat var. Ne yapmak istersiniz? Değerleriniz hakkında ne söylersiniz?
- 5) Ölümünden önce başarmak istedikleriniz nelerdir?
- 6) Kendi ölümünüz ve sevdiklerinizin ölümü ile ilgili korkularınız nelerdir? Bu korkularınız ile nasıl baş ediyorsunuz?
- 7) Eğer size yakın birini kaybettiyseniz, bunun sizin için ne anlama geldiğini paylaşır mısınız?

Danışanlarına sorduğu bu soruları, aslında kişinin kendisine sorup düşünmesi gerektiğini de belirtmektedir. Çünkü derinlerde yatan ölüm kaygısının ortaya çıkabilmesi için bu önemlidir.

Freud, ölüme gerçeklikte ve düşüncelerimizde hakkı olan yeri vermek ve şimdiye kadar dikkatle bastırduğumuz ölüme karşı bilinçdışı tutumlarımıza biraz daha fazla önem vermeyi geriye atılan bir adım, bir gerileme gibi görmüştür. Fakat bununla beraber gerçeği daha fazla dikkate alma ve hayatı bir kez daha bizim için biraz daha dayanılır hale getirme avantajını sağladığını söylemiştir. Bu yüzden insanın hayatı katlanabilir kılmak için ölüme hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır¹⁷⁸.

Hayatımıza baktığımızda ölümün fiziksel boyutu bize acı verse de diğer taraftan ölüm fikri bizi korumaktadır. Fiziksel boyutunun vermiş olduğu acı ya da kaygı aşıldığında ölümün kabullenilmesi insanın hayatına bir kesinlik hissi vermekte ve hayatında kökten değişimler yapmasını sağlamaktadır. Ölümle yüzleşip onu kabullendikten sonra önemli derecede kişisel dönüşüme giren insanların sayısı fazladır ve psikoterapi açısından da önemli sonuçları vardır.

Jung'a göre psikolojik araştırmalar, ruhun görünümünü örten örtüleri tümüyle kaldıracılmayı başarmış değildir. Çünkü Jung'a göre ruh denilen şey karanlık, ulaşılmaz ve derin gizleri olan bir şeydir. Ruh ve iç dünya arasında bağlantı kuran Jung, iç dünyaya açılan

---

¹⁷⁸ Sigmund Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, (Çev. Ali Nahit Babaoğlu), Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

kapıların da ruhun özelliklerine benzer bir biçimde gizli olduğunu söylemiştir. Bu kapının önünde ise sayısız önyargı, düşünce, kaygı ve korkular bekçilik yapmaktadır. Jung'a göre insanlar artık iç dünyaya açılan kapılarla yani ruhlarıyla pek ilgilenmemektedir. Onlar için önemli olanlar ekonomi ve politikayla ilgili olan şeylerdir. Bu yüzden iç dünyalarının gizli kapılarından bahsetmek insanların hoşuna gitmemekte ve bunu görmezden gelmeyi tercih etmektedirler. Jung, çağdaş insanın hastalıklı bir durumda ve orta çağ karanlığındaki bir insan gibi tutsak halde olduğunu söylemiştir. O zamanlarda şeytanlar üzerinde durulurken şimdi ise bu şeytanların yerine nevrozlar geçmiştir¹⁷⁹.

Amerikalı psikanalist Karen Horney ise kaygının akıldışı olması özelliğini önemli bir yere koymaktadır. Çünkü kaygı akıldışı olması yüzünden alttan alttan kendi içimizdeki bir şeyin bozulduğu ve onarılması gerektiği hissini ya da sinyalini vermektedir. İnsanlar bunu bilinçli bir şekilde bir yardım çağrısı olarak fark edememektedirler. İçinde bir yerlerde bir şeylerin bozulduğunu fark etse bile içten içe bir umutsuzluk hissi verdiği için insanlar bunu kabul etmemekte ve günümüzün çağrısına uyarak her bakımdan haklı ve kusursuz olduğu düşüncesini kabul etmektedirler.¹⁸⁰

Topluma baktığımızda ya da teker teker bireyleri gözlemlediğimizde kaygının kendisini nevroz ve diğer duygusal bozukluklarla en net biçimde ortaya koyduğunu görmekteyiz. Kaygı nevroz ve duygusal bozuklukların yanında birçok psikosomatik hastalığın da sebebi olmaktadır. Günümüzde ülser, alerji, kalp rahatsızlığı vs gibi birçok hastalığın sebebi genellikle psikoloji ile ilgili olmaktadır. Özellikle kaygı neredeyse ana etken olarak gözükmektedir.

Kaygı genelde kalp çarpıntısı, kalp sıkışması, nefes darlığı ve yorgunluk gibi bedensel rahatsızlıkların ardına saklanmış olarak kendini hissettirebilir. Akla uygun gibi görünen bir çok korkunun ardına saklanmış olabilir. İçki içmede artış ve eğlenceye aşırı düşkünlük ya da bağımlılık şeklinde kendini gösterebilir. Kendine güven eksikliği ya da depresyon gibi duygu durumlarının nedeni olarak da kaygı ile karşılaşılabılır.

Karen Horney'e göre çağdaş insanın kaygıdan kurtulmak için kullandığı dört yöntem vardır. Bunlardan ilki kaygıyı rasyonelleştirmektir. Bu yöntemde kaygı haklı ve akla uygun bir korkuya dönüştürülmeye çalışılır. Bu şekilde bir dönüşüm ruhsal olarak bir değeri olsa

¹⁷⁹ Carl Gustav Jung, *İnsanın Ruhuna Yöneliş*, (Çev.Engin Büyükinel), Say Yayınları, İstanbul, 2011, ss.42-66.

¹⁸⁰ Karen Horney, *Çağımızın Tedirgin İnsanı*, (Çev. Ayla Yörükkan), Say Yayınları, İstanbul, 2011, s.57.

bile aslında pek bir şey değiştirmemektedir. İkinci yöntem kaygının varlığını reddetme yoludur. Bu gibi durumlarda kaygı bilinç alanının dışına itilmeye çalışılır. Bilinç alanının dışına itilmeye çalışılan kaygı kendini bedensel rahatsızlıklar yoluyla göstermeye başlar. Üçüncü yöntem, kaygıyı uyuşturmadır. Bilinçli ya da bilinçsiz olarak alkol vb yollarla kaygı hissi uyuşturulmaya çalışılır. İnsanın kendini gereğinden fazla işine vermesi şeklinde de görülebilir. Ya da yalnız kalma korkusu olan bir insanın sürekli kendini sosyal faaliyetlere vermesi de bu uyuşturmaya örnek verilebilir. Dördüncü yöntem ise kaygı yaratacak her türlü durumdan, düşünceden, duygudan ve davranıştan kaçmaktır¹⁸¹.

Bütün bu kaygıdan kurtulma yolları çözülmemiş çatışmalardan kaynaklanmaktadır. İnsanlar bu çözülmemiş çatışmaları çözmek yerine bu çatışmalarla birlikte yaşamaya çalışmaktadır. Kaygıdan kaçış yolları belki bir süreliğine insanı rahat ettirse de temelinde insanın enerjisinde çok fazla çalmaktadır. Duygusal olarak dengesiz bir gidişata neden olabilecek bu durumlar insanın enerjisini sağlıklı bir biçimde bir şeylere aktaramaması ya kendini engellenmesi sonucu özgüveninin azalmasıyla sonuçlanır¹⁸².

Çağımızda ölümün inkarı yönündeki tüm çabalar insanın yaşama dair sevinç ve gücüne derinlik ve yoğunluk katabilmesini engellemektedir. Ölüm kaygısının bu denli bastırılması insanlar tarafından yasak bir duygu olarak algılanmasına neden olmuştur. Ölümden kaçıp ölüm korkusunu bastıran insanın ölüm kaygısında bir azalma olmamakta aksine giderek daha da artmaktadır. Bastırılan bu kaygı ise insanların hayatlarında sığ deneyimler yaşaması ile sonuçlanmakta ve hayatlarını bir huzursuzluk çemberi içine almalarına kaynaklık etmektedir¹⁸³.

Ölüm tehdidi kaygının en sık karşılaşılan simgesi olmaktadır. Çağımızda insanlar hem fiziksel hem de psikolojik olarak hayatlarında ölüm tehdidi altında olduklarını yoğun olarak hissetmektedirler. Çıkan savaşları, patlayan bombaları fiziksel ölüm tehdidinde örnek olarak verebiliriz. Kaygının diğer önemli kısmı da ölümün insan olarak varlığına önem verdiği değerleri tehdit etmesiyle ilgilidir. Bu değerlere ise sevgi, ifade özgürlüğü ve insanın iç sesine sadık kalması gibi değerleri örnek olarak verebiliriz. İnsanın yaşama amacının temelini oluşturduğuna inanılan bu değerlerin yok olması demek insanın artık varoluşunun bir anlamı kalmadığını hissetmesi demektir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Karen Horney, 1980,, a.g.e., ss.58-62.

¹⁸² Karen Horney, *Ruhsal Çatışmalarımız*, (Çev.Selçuk Budak), Açı Yayıncılık, Ankara, 1991, ss.123-125

¹⁸³ Eric Fromm, 1996a., a.g.e., s.196.

¹⁸⁴ Rollo May, *Kendini Arayan İnsan*,(Çev.Kerem Işık), Okuyanıs Yayınları, İstanbul, 2014, s.42.

Topluma baktığımızda çoğu insan için baskın değerlerin artık beğenilmek, kabul görmek ve onaylanmak olduğunu görürüz. Bunların aksi bir durumun yaşanması ise insanlarda kaygı oluşturan bir başka nedendir. Önem verilen değerler artık bunlar olduğunda insan kendi iç sesine kulak vermemeye başlamaktadır. Kendi farkındalıklarına verdikleri önem azalmakta diğer insanların onlarda fark ettikleri ya da gördükleri önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu yönüyle kaygı, insanın kendine dair algısını bozmakta ve farkındalığını yok etmektedir¹⁸⁵. Bizim görevimiz kendimize dair algımızı güçlendirip çevremizdeki karmaşa ve şaşkınlığa rağmen ayakta durmamızı sağlayacak içsel güç merkezlerimizi bulup kendi içimizdeki karmaşaya son vermektir.

Hümanist psikoloji akımının öncüsü psikolog Abraham Maslow, kendimizi ve kendimize ait farkındalığımızı, hoşla gitmeyen ya da tehlikeli gerçeklerin bilincine varmamıza neden olan kaygıların kendimize duyduğumuz güveni korumaktan kaynaklandığını söylemiştir. Bastırma gibi savunma mekanizmaları ile kendimizi zayıf ve kötü hissetmemize neden olacak bilgilerden korumaya çalışırız. Ama diğer bir taraftan bu şekilde kişisel gelişimimizden de kaçınmış oluruz. Ayrıca Maslow, bizi çelişkiye düşüren, korkutan ve savunmaya geçmemize neden olanın tanrısal yönümüz olduğunu söylemiştir. İnsanın hem korkak hem de tanrısal olmasını ise insanın içinde bulunduğu en büyük çıkmaz olarak tanımlamıştır¹⁸⁶.

Irvin Yalom on yıl boyunca kanser yüzünden ölümle karşı karşıya olan hastalarla yoğun bir şekilde çalışmıştır. Hastaların ölüm yüzünden kedere gömülmek yerine olumlu ve çarpıcı şekilde değiştiklerine şahit olmuştur. Hastaların, hayatın önemsiz ayrıntılarından uzak durup hayatlarını önceliklerine göre yeniden düzenlediklerini görmüştür. Hepsi sevdikleriyle daha derin ilişkiler kuruyor ve yapmak istemedikleri şeyleri yapmama gücünü daha net gösteriyorlardı. Hastalardan çoğu başka insanlara karşı gösterdikleri korkuların azaldığını, risk almaya daha istekli olduklarını ve reddedilmekten artık daha az kaygı duyduklarını söylemişlerdir. Hayatın karşı konulamaz gerçeklerine karşı daha teslimiyetçi olmakla beraber, hasta olmadıkları zamanlarda göremedikleri güzel anların artık anlamını kavrayıp kıymetini biliyorlardı. Değişen mevsimler ve doğanın güzelliğini başka bir gözle görmeye başlamışlardır. Hastalardan biri Yalom'a kanserin nevrozları tedavi ettiğine dair

¹⁸⁵ Rollo May, 2014., a.g.e., s.46.

¹⁸⁶ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (Çev.Okhan Gündüz), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul, 2011, ss.66-67.

yorumda bile bulunmuştur. Üzücü olmasına karşı hastalar kanserle birlikte gerçekte hayatlarını nasıl yaşamaları gerektiğini öğrenmişlerdir¹⁸⁷.

Ölüm gerçeğine karşı varolmanın farkındalığına sahip olmak ölümle yüzleşip ölümü kabul etmeyle gerçekleşmektedir. Kişisel değişim ve gelişim için ölüm bilincine sahip olmak önemli bir nedense, insanlar nasıl gündelik hayattan çıkıp değişimi gerçekleştirecekleri tarza geçebilirler?. Bu Yalom'a göre her istediğimizde yapabileceğimiz ya da olması için çaba göstereceğimiz bir şey değildir. Bir insanı gündelik hayatından uyandırıp sıradan tarzdan ontolojik tarza geçmesini sağlamak için genellikle yaşamsal ve geri dönüşü olmayan deneyimler gerekmektedir¹⁸⁸. Irvin Yalom buna "uyanma deneyimi" demektedir.

Yalom'un uyanma deneyimi dediği deneyimler ölümcül bir hastalık olabileceği gibi önemli hayat olayları da olabilir. Örneğin; sevdiğimiz birinin ölümüyle ya da kaybıyla duyduğumuz üzüntü, özel bir ilişkinin bitmesi, büyük bir doğum günü (elli, altmış, yetmiş yaş) gibi hayatın önemli dönüm noktaları, çocukların evden ayrılması, iş kaybetmek, emeklilik, huzurevine taşınmak ve iç benlikten mesaj getiren etkileyici bilinçdışı rüyalar uyanma deneyimlerinin içerisinde bulunmaktadır.

İslam düşünürlerine baktığımızda Mevlana ve Yunus Emre keşfi ve sezgiyi ilke edinmiştir ve ölüm korkusunun giderilmesinin temelinde manevi anlamda bir ölümsüzlük inancını koymuşlardır. İslam düşünürleri genellikle bu korkuyu kalbin doyumu ve huzuru açısından gidermeye çalışmışlardır. Kindi'ye göre aklın kontrolünden uzaklaşmak insanın zihnini ve kalbini meşgul etmektedir. Bu yüzden insan ölüm korkusuna karşı aklını kullanıp zihnini ve kalbini rahatlatmalıdır. Ebû Bekir er-Râzî et-Tıbbu'r-Ruhanî'e göre insan, ölüm korkusundan sonsuzluk arzusuyla kurtulabilir. Ölümden sonraki hayatın iyi olduğuna inanıldığında ölüm korkusunun atlatılabileceğini söylemiştir. Farabiye göre, insan ölüm karşısında dirayetle durabildiğinde erdemli bir insan olmaktadır. Erdemli kişi sonunda ölüm olduğunu bildiği için hayatın kıymetini anlar ve iyi eylemlerini arttırır. Farabi'ye göre insanlar dünyanın nimetlerinden uzak kalacakları kaygısıyla ölümden korkarlar. Onlar ölüm ile birlikte bu dünyayla birlikte mutluluklarını da kaybedeceklerini düşünürler. Oysa ki

¹⁸⁷ Irvin Yalom, 2008., a.g.e., ss.40-41.

¹⁸⁸ A.g.e., s.51.

mutluluk ebedidir, önemli olan Farabi'ye göre ölüm karşısında güçlü olup onun sayesinde dünyada daha iyi eylemler yapmak ve bu şekilde sonsuz mutluluğu hakettir¹⁸⁹.

Sonuç olarak tüm bu varoluşsal kaygı kaynaklarının hepsinin ortak yanının insanın sonluluğu olduğunu görmekteyiz. İnsanın kendi ölüm zamanını bilemeyişi bununla beraber sevdiklerinin de ölüm zamanını bilemeyişi ölüm kaygısının ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Kazalar, verilecek kararlar ile ilgili kaygılar, reddedilme olasılığı ve anlamsızlık tehdidi hayatımızdaki denetimimizin sadece bize ait olmadığını gösterir ve ölüm zamanının bilinmeyişi, belirsizliğini bize tam anlamıyla farketirir. Bu sonluluk bir gün öleceğimizin ve bu hayattan silineceğimizi belirttiği gibi insan olarak varoluş sınırlarımızın önemini de göstermektedir. Doğanın işleyişi, biyolojik sınırlar, genetik, toplumsal ahlaki kurallar, sosyolojik gelişmeler, maddi kısıtlamalar adeta bize varoluşumuzun ne kadar sınırlı olduğunu haykırmaktadır. Bunların farkında olan insan aslında özgür olmadığını özgürlük yanılsaması içinde olduğunu farkedip ölüm ile ilgili düşünmeye başlamaktadır¹⁹⁰.

Günün birinde öleceğimizi artık çok iyi biliyorsak ve bu bilgiyle yaşamaya başladıysak kendimize şu soruyu sorabiliriz. “Hayatımın anlamı nedir?” Aslında bu soruya bir taraftan da yaşadığımız o ana kadar ki hayatımızla cevap vermekteyiz. Kendimize cevabını verdiğimiz gibi çevremizdekilere bu şekilde cevabını vermekteyiz. Ama asıl önemli olan kendi hayatımıza sahip çıkabilmemiz ve kendimiz ile hayatımız arasında birbirine layık olan bir dünya inşa edebilmemizdir.

2.3.3. Ölüme Yakın Deneyimler

Ölümün eşiğinden dönen kişilerle yapılmış çalışmalarda genelde çoğu bedenlerini terk edip başka bir aleme ya da boyuta geçtiklerini, benliğin sınırlarını, alışıldık zaman ve mekan kısıtlamalarını aştıklarını düşündükleri derin bir deneyim içine sürüklendiklerini ifade etmişlerdir. Amerika’da bu konuyla ilgili yapılan bir araştırmada, ortak olarak aktarılan on beş özellik ayırt edilmiştir. Bu özellikler: Anlatılamazlık, kendi ölüm haberini duyma, yoğun bir huzur duygusu, bir ses duyma, bir tünel görme, bedenden ayrılma hissi, fiziki olmayan varlıklarla karşılaşma, yaşamının gözünün önünden geçmesi, geri dönüşü olmayan bir sınır veya nokta, yaşama dönüş, diğerlerine bu deneyimi anlatma, yaşam üzerindeki

¹⁸⁹ Kindi, *Risale fi'l-hile li def'il-ahzan* (Çev. Abdurrahman Bedevi, Resailü felsefiye), Bingazi, 1973, s.8., Hüseyin Karaman, *Ebu Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*, İstanbul, 2004., Farabi, *El Medinetü'l Fadila*, (Çev. Alber Nâdir), (Türkçe çev. Ahmet Arslan), el-Medînetü'l-Fazyla, Ankara 1991, s.98.

¹⁹⁰ Erol Göka, *a.g.e.*, ss.68-69.

etkiler, ölüme dair yeni görüşler ve olağan algılarla elde edilmeyen bilginin teyit edilmesidir. Ölüme yakın deneyimler adı verilen bu deneyimlerin özellikleri için yapısal olarak bir zaman dizini de oluşturulmuştur. İlk olarak hissedilen bir huzur, ardından bedenden ayrılma gelmektedir. Sonrasında bir tünel görme, tünelden gelen ışığı farketme ve en son olarak da ışıkla bütünleşme gerçekleşmektedir. Ölüme yakın deneyimlerin oluşturduğu huzur ve yaşanan bu derin hissi değişimler, ölümün eşliğinden dönen kişilerde dini ve gizemli deneyimler yaratmaktadır¹⁹¹.

Ölüme yakın deneyimler üzerine yapılan araştırmalarda bazı sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan biri ve en önemlisi bu deneyimi yaşayan kişinin hafızasına ne ölçüde ve ne derecede güvenilebileceği sorunu olmaktadır. Ölüme yakın bu deneyimlerin yaşattığı his itibarıyla abartı ve süslü bir şekilde anlatılabilmesi ya da hayal gücünün bu tür deneyimlerin içine çok fazla karışabilmesi mümkündür. Sıradışı ve travmatik olaylara ilişkin anılarda duyguların etkisiyle güvenilir olabileme ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte otobiyografik anılar da zaman geçtikçe değişme gösterebilmektedir. Bruce Greyson ölüme yakın deneyim anlatılarının güvenilirliğini ölçmek üzere bu deneyimi yaşamış kişiler üzerinde ilki 1980'lerde, ikincisi 2000'lerde olmak üzere iki kez nicel araştırma yapmıştır. Bu araştırmalarda ölüme yakın deneyim anlatılarının zamanla süslendiği kaygılarının tersine, yirmi yıl arayla yapılan bu iki araştırmada anlatılarda istatistiksel açıdan önemli bir fark saptanamamıştır ve değişmelerde geçen zaman aralığının etkisinin çok önemli olmadığı görülmüştür. Bu iki araştırmayla ölüme yakın deneyim anlatılarının yirmi yıl boyunca güvenilir olduğu kazanılmış ve bu deneyimlerin araştırılması ve incelenmesi meşruluk kazanmıştır¹⁹².

Ölüm ile ilgili çalışmalarıyla bilinen psikiyatrist Elizabeth Kubler Ross ise yaptığı araştırmalara dayanarak şu sonuçlara ulaşmıştır¹⁹³:

1. Sonradan yaşama dönenlerin anlattıklarından anlaşıldığına göre ölmekte olan hastalar ne olup bittiğinin tamamen farkındadırlar.

¹⁹¹ Allan Kellehear, *Ölme Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.Bariş Zeren), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015, ss.355-356

¹⁹² Allan Kellehear, 2015., a.g.e., s.356.

¹⁹³ Bilim Araştırmaları Merkezi, *Ölüm ve Ötesi Bilimsel Bir İnceleme*, Bilim Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul, 1978, ss.25-26.

2. Ölümünden geriye dönenler artık hiçbir zaman ölmekten korkmamaktadırlar. Çoğu, geriye gelmeyi hiç istememelerine karşın öte taraftaki biri tarafından kendilerine henüz ölümünün gelmediği söylenmiştir.
3. Öte tarafta daima ölmekte olan kişiyi karşılamak ve hoş geldin üzere biri bulunduğunu söylemişlerdir.
4. Ross, ölmekte olan ve geriye dönen hastaların yaptıkları açıklamalarda hayret edilecek derecede bir zihin açıklığı görülmesi üzerinde durmaktadır.
5. Ross'un söylediğine göre ölümünden dönen hastalar, fiziksel bedeninin dışına çıktıkları sırada çoğunlukla bir bütünlük hali duyduklarını söylemiştir.

Ölüme yakın deneyim yaşamış kişiler, çoğu kez uyumlu bir pozitif tutum değişikliği örüntüsü göstermektedirler. Bu kişilerde ölüm korkusunda dikkate değer bir azalış, göreceli bir zarar verilemezlik hissi, eşsiz fakat henüz bilinemeyen bir görev için seçilmiş olma duygusu, Tanrı veya diğer bir dış gücün kendilerinin yeni kaderinden sorumlu olduğu düşüncesi ve ölümden sonraki hayata yoğun bir inanç görülmüştür. Ayrıca hayatın değerini yeniden değerlendirme, hayatı dolu dolu yaşamak isteği, hayat olaylarını daha kolay kabullenme ve ölümün gerçekliğine katlanabilmede rahatlama ölümün eşiğinden dönen kişilerde görülen diğer önemli özelliklerdendir¹⁹⁴.

Ölüme yakın deneyimler, kendi içinde yorumlanma biçimlerine göre özgürleştirici bir kişilik dönüşümü yaratacak bir özelliğe sahiptir. Bu yorumlamalara göre davranılmaya başlanması halinde dönüşüm yaratacak güç de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu deneyimlerde bedenden ayrılan bilinç etrafındaki nesnelere, kendi psikolojik yansıması olarak gördüğü yeni bir bakış açısıyla görmektedir. Bu görme biçimi kişinin sonrasında yaşadığı tüm deneyimlerin kapısını açan bir kilit gibidir. Kişi bu şekilde kendisinin tanrısal ya da şeytansal yansımasıyla yüzleşerek onların sadece bir görüntüden ibaret olduğunu deneyimler. Sonrasında kişinin ben merkezci kişiliğine doğal bağlılığı gittikçe gevşemeye başlar. Tüm bu deneyimler kişinin kendi bireyselliğini bir yanılısma olarak görmesiyle ya da bunu farketmesiyle sonuçlanır. Bu noktada böyle bir kavrayış yani ben merkezci kavrayışın reddedildiği bir kavrayış kişiyi aydınlamaya götüren temel araç olacaktır ve kişinin ızdırabı sona erecektir. Çünkü kişi, bu ızdırabın sebebinin ben merkezci kuvvetler ve

---

¹⁹⁴ David M. Wulff, "Transpersonal Psikoloji" (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu- Saliha Uysal), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:30, 2006, s.249.

duygular olduğunu görecektir. Bunları “boş” olarak görmeye başlamak ise kişinin ızdırabına neden olan tüm psikolojik kuvvetlerin hiçbir somut gerçekliği olmadığı farkındalığını kazanmasına giden yolda attığı ilk adımdır¹⁹⁵.

Ölüm deneyimi gerçekten yaşamın niteliğini değiştirmektedir. Bu deneyimi yaşamış insanlar hem yaşamın hem de kişisel ilişkilerin ve hem de kendilerinin değerini yeniden kavramaktadırlar. Ölüm ile alakalı büyük küçük tüm kaygılardan kurtulmuş hale gelirler. Böylece bu kişilerin hayata bakış açıları büyük bir değişim geçirmektedir. Sonuç olarak genellikle ölüm yaşamın son anı olarak anılsa da, bir değişim ve yenilenme cephesi olarak ölümün yaşamın her yanında ve her anında hep mevcut oluşu çok önemli bir anlam taşımaktadır.

2.3.4. Ölüme Karşı Tutumlar

Bilim ve teknolojinin sürekli olara gelişmesiyle birlikte insanlar da ölüm korkusuna karşı kendilerini daha fazla savunmak ihtiyacı hissetmektedirler. Fiziksel olarak kendilerini savunma yetenekleri yerini psikolojik savunma mekanizmalarına bırakmıştır. Günümüzde insanlar bu mekanizmalara yüklenerek kendilerini ölüm ve ölüm korkusundan korumaya çalışmaktadırlar. Ölüm korkusunu yadsıyarak kendini koruma girişimleri ise bir süre sonra başarısızlığa uğramaktadır. Çünkü günümüz koşullarında bir insanın kendini sürekli olarak güvende hissedebilmesi neredeyse imkansız bir durumdur. Ölümü yadsıyarak kendini ölümden koruyamadığını fark eden insan, bu sefer ölüme hükmetmeye çalışarak kendini korumaya çalışır. Sokak çetelerinden tutun, uluslara kadar insan grupları kendi yok edilme korkularının ifadesi olarak başkalarına saldırmak ve onları yok etmek için grup kimliklerini kullanırlar. Savaş ölümlerle yüzleşme, onu yenme ve ona hükmetme gereksiniminden başka bir şey olmamaktadır¹⁹⁶.

Hızlı teknik gelişmeler ve bilimsel başarılar insanoğlunun yeni beceriler geliştirmesini sağladığı gibi insanların vahşice ölmekten duyduğu korkuyu arttıran kitlesel silahların da gelişmesine sebep olmuştur. Gittikçe artan ölüm korkusu ile beraber insanların kendilerini ölümden koruma eğilimleri de artış göstermektedir. Psikolojik bakımdan ölüme karşı savunma mekanizmalarının artmasının sebebi de budur. Günümüzde savaşlarda ya da kazalarda ölenlerin haberlerini okuyunca üzülmekten diğer bir taraftan da kendi

¹⁹⁵ Robert Wicks, “Ölüm ve Aydınlanma”, *Ölüm ve Felsefe*, (Der:Jeff Malpas, Robert C.Solomon) (Çev. Nur Küçük), İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s.146.

¹⁹⁶ Elizabeth Kübler Ross, a.g.e., ss.34-36.

ölümsüzlüklerine olan inançlarını da pekiştirmektedirler. Bir savunma mekanizması olarak insan bu haberleri okuduğunda bilinçli olarak üzülürken bilinçdışında bir sevinç duymaktadır. Çünkü ölen o değildir, başkasıdır. Kendini bu şekilde korunmuş hissetmektedir¹⁹⁷.

İnsanların ölüme karşı tutumları kişisel özelliklerine, topluma, kültüre, dine ve cinsiyete göre değişkenlik gösterebilmektedir. İnsanlar, çevrelerinde yaşanan ölümler ile ilgili olarak ölüme ilişkin kendi tutumlarını ve savunma mekanizmalarını geliştirmektedirler. İnsanın kendi ölümüne karşı geliştirdiği dört önemli tutum bulunmaktadır. Bunlar; ölümü kabul etmeme, ölüme meydan okuma, ölümü isteme ve ölümü kabullenmedir. Biz bu bölümde ayrı olarak yas tutma sürecine ve ölümsüzlük arzusuna da değineceğiz.

2.3.4.1. Ölümü Kabul Etmeme

Ölüm karşısında sergilenen ve en yaygın olan tutumlardan biri onu kabul etmeme yani inkar etmektir. Bireyselliğin önemli hale geldiği ve geliştiği batı toplumunda insanlar bireyselliği korumak ve ona zarar gelmesini engellemek için psikolojik olarak ölümü inkar ederek hayatlarına devam etmeye çalışmaktadırlar. Fiziksel güvenliği kurumlar, polis ve sağlık kurumları tarafından korunduğu için içi rahat olan modern insan, psikolojik güvenliklerini de inkar mekanizmasıyla koruyup sanki hiç ölmeyecekmiş gibi bir yaşam sürmektedir¹⁹⁸. Ölüm korkusu karşısında geliştirilen bu tavır ve tutumlar modern insanın kişiliğinin oluşmasında belirleyici ve önemli bir rol oynamaktadır.

Ölümü inkar etme, onun varlığını reddetme ve de onu kabul etmeme şeklindeki tutumlar geliştirirken insanlar iki yol kullanmaktadırlar. Bunlar maskeleye ve bastırma şeklindedir. Maskeleye insan, ölümü hatırlamamak ve onun hakkında düşünmemek için kendini günlük hayatına ve günlük işlerine vermektedir. Bastırma da ise insan ölüm kavramını bilinçten atarak bilinçaltına bastırıp onu etkisiz hale getirmeye çalışır. Ölüme yönelik bu tutumların gelişmesinde günümüz kültürünün sekülerleşmesi, tüketime dayalı bir hayat şekli, anlam ve değerlerin kaybı önemli nedenler arasındadır.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Elizabeth Kübler Ross, a.g.e. s.36.

¹⁹⁸ Faruk Karaca, a.g.e., s.226.

¹⁹⁹ Hayati Hökelekli, 2008, a.g.e., ss.43-44.

2.3.4.2. *Ölüme Meydan Okuma*

Günümüzde ölüme karşı meydan okuma eğilimi en uç noktalara ulaşmıştır. Günümüz kültür biçiminin de hedefleri arasında olan bu eğilim hızlı bir şekilde gelişmekte ve kendini toplumda hissettirmektedir.

Mutlak güç isteği ve ölümsüzlük için duyulan istek artık modern insanın önemli özellikleri arasındadır. Kendimizi bu isteklerin olabildiğince kışkırtıldığı bir dünyada yaşıyor olarak bulmaktayız. Her gün televizyonda ve haber programlarında yüzlerce ölüm ve öldürme olayına tanık olmaktayız. Bunlara tanık oldukça istemsizce yaşananlara alışıp sıradanlaşmış bir ölüm algısı geliştirmekteyiz. Bunun yanında savaş haberleri, terör, cinayetler, şiddeti kutsayan filmler ölüme yönelik bu algıyı geliştirmemizi daha da kolaylaştırmaktadır. Filmlerde özellikle sanal savaş oyunlarında ölüme karşılaşan insan ölümün gerçek olmadığı, senaryonun bir parçası olduğunu kabul etmekte ve ölümün gerçek dışı olduğu algısı geliştirmektedir. Sanal savaş oyunlarında ölüm olayına çok fazla şahit olmak bir taraftan insanların sanal dünya ile gerçek dünyayı birbirine karıştırmasına da neden olabilmektedir. Ölüme karşı kullanılan bu araçlar insanlarda sistemli duyarsızlaşmayı gerçekleştirmeye ve yıkıcı savunma mekanizmalarını harekete geçirmeye çalışmaktadır²⁰⁰.

2.3.4.3. *Ölümü İsteme*

Günümüz toplumlarında bilinçli ya da bilinç dışı olarak yaşanan bir ölüm isteğinden bahsedebiliriz. Freud'un buna ölüm içgüdüğü dediği şey ölüme, cansız maddeye dönmeye duyulan istek ve eğilimdir. Jung ise bu şekilde biyolojik temelli bir ölüm iç güdüsünü kabul etmemiştir. Ona göre manevi hayatla ilgili olan, manevi hayata işaret eden başka bir iç güdü vardır. Jung, insanın bilinçaltında varlığını hissettiren ölüm isteği ve özlemini, ana rahmindeki rahat ve huzurlu hayata dönüşün bir ifadesi olarak yorumlamıştır²⁰¹.

Ölümü isteme denince akla ilk olarak intihar gelebilmektedir. Bununla birlikte ötenazi ve ölüm ile beraber Allah'a kavuşacağı için ölümü temenni etme durumu da ölümü isteme ile ilgili konulardandır. Ölümü temenni etmek dindar insanların ölümü düşünsel

²⁰⁰ Hayati Hökelekli, 2008., a.g.e., s.45.

²⁰¹ Duane P. Schultz ve Sydney Ellen Schultz, a.g.e., s.608., C.G.Jung, *Kırmızı Kitap*, (Çev.Okhan Gündüz), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2014, s.104.

olarak algılayıp ölüme karşı geliştirdikleri bir tutumken, intihar ve ötenazi şiddetli bunalımlar ve yaşanan acılar sonucu insanların başvurduğu yollardandır²⁰².

2.3.4.4. Ölümü Kabullenme

Ölümü cesaretle kabullenebilmek psikolojik olarak sağlıklı ve huzurlu bir yaşam için çok önemli bir yere sahiptir. Varoluş felsefesinde de buna çokça değinilmiştir. İnsan ölümünü bastırmadan onunla cesaretle yüzleşebilirse psikolojik açıdan daha güçlü bir yapıya sahip olmakta ve bunu günlük hayatına da yansıtmaktadır. Çünkü bu şekilde insan ölümlü olduğu gerçeğini bilecek ve ölümsüzlük arzusuna kapılmadan hayatını gerektiği gibi yaşayacaktır. Diğer bir taraftan ölümü inkar etmek, onu bastırmak ya da ölümsüzlük arzusuna sahip olup ölüm gerçeğine direnmek insanda bunalıma ya da çeşitli psikolojik sorunlara neden olacaktır. Bununla birlikte ölümü kabullenme ölüm sürecinde olan hastalarda gerçekleşen aşamalardan beşincisi olan son aşamadır.

2.3.4.5. Yas Tutma

Bir yakınına ya da sevdiğini kaybetmiş yas içindeki insanlar tipik olarak bir takım evrelerden geçmektedirler. Bunlardan ilki, inkar ve inanmama evresidir. İlk birkaç gün geride kalanlar şok duygusu içerisinde olurlar ve ölen kişinin öldüğüne inanmazlar. İkinci evre özlem ve depresyon evresidir. Bu evrede yaşanan önemli duygular ağlama, umut, gerçek olamama hiss, insanlardan uzak durma ve ölenin anısına bağlanma gibi duygulardır. Diğer bir taraftan öfke, kızgınlık, korku, iştahsızlık ve uykusuzluk gibi depresyon belirtileri gösteren duygular da yaşanabilmektedir. Yasın üçüncü evresi ise sevilen ve kaybedilen kişiden kurtulma ve yeni şartlara uyum sağlama evresidir. Dördüncü evre de kimliğin yeniden kurulmasını içerir²⁰³.

2.3.4.6. Ölümsüzlük Arzusu

Bütün insanlarda, “ölümsüzlük arzusu” psikolojik bir gerçek olarak varlığını her zaman hissettirmektedir. İnsan bir yandan ölüm ile uzlaşmaya çalışırken bir yandan da ölümsüzlüğünü özler.

²⁰² Faruk, Karaca, a.g.e., s.230.

²⁰³ Hayati Hökelekli, 2008, a.g.e., s.68.

Bir olgu olarak ölümün evrenselliği ne ölçüde gerçek ise bir duygu ve arzu olarak ölümsüzlük isteği de o ölçüde evrensel bir psikolojik gerçektir. Jung ‘a göre insanların büyük çoğunluğu, her zaman hayatın devamlılığına inanma ihtiyacı duymuşlardır. Ölümötesi bir hayata inanmak insan için kaçınılmaz ve zorlayıcı bir durum olmaktadır. Çünkü bu düşünce ve inanç kollektif şuuraltı arketiplerinden bir tanesidir.”²⁰⁴.

Erich Fromm’a göre ölüm ve ölümlle ilgili bazı adet ve uygulamalar ölümsüzlük arzusunu dile getirmektedirler. Çeşitli törenlerde ve inançlarda sergilenen insan bedenini muhafaza ederek saklama düşüncesi bunun en belirgin dışı vurumu olarak gözükmektedir. Ölüyü gömmeden önce onu süsleme, güzelleştirme gibi davranışlar da ölümsüzlüğe duyulan özlemi göstermektedirler²⁰⁵.

Ölümsüzlük isteği ilerleyen yaşla birlikte kendisini daha çok hissettirmektedir. Hatta dinî inanç ve pratiklere zamanında mesefeli bir tutum geliştirenler bile, yaşlandıkça ölümden sonraki yaşama bir ölümsüzlük biçimi olarak kuvvetli inanç duymaya başlamaktadırlar.

---

²⁰⁴ C.G.Jung, *Dört Arketip*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Metis Yayınları, İstanbul, 2005, ss.49-50.

²⁰⁵ Erich Fromm, 2003, a.g.e., ss.198-199.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİN VE ÖLÜM

3.1. Din ve Ölüm İlişkisine Genel Bir Bakış

Günümüze kadar teologlar, filozoflar ve sosyal bilimciler tarafından dinin birçok tanımı yapılmıştır. Örneğin Antropolog Geertz dini, varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar sağlayan ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir semboller sistemi olarak tanımlamıştır. Kendisi bu tanımında dinin sosyal ve öznel kutuplarını göz önünde bulundurmıştır. Din dile getirdiği kavramlara güçlü bir şekilde gerçeklik kazandırabilmesi yönüyle insanların yoğun motivasyonlar ve ruhi eğilimler yaşamalarını sağlamaktadır²⁰⁶.

Dinin insan ve Tanrı ya da İnsan ve Kutsal ilişkisini düzenlemek, insanın hayatına anlam vermek, iç huzurunu sağlamak, ontolojik güven vermek ve toplumun hayatına bütünlük, dayanışma, denetim, kalıcılık, süreklilik, meşruluk vb. kazandırmak gibi temel ve açık işlevleri yanında çok sayıda gizli işlevleri de vardır²⁰⁷.

Amerikalı sosyolog ve teolog Peter L Berger'e göre din, dünya kurmada hayati bir öneme sahiptir. Bu dünyanın sürdürülmesinde yine din büyük bir rol oynamaktadır. Berger'e göre din hem dünyayı sarsıcı hem de dünyayı devam ettirici bir güçtür. Berger, dinin tarih boyunca hem yabancılaştırıcı hem de yabancılaşmadan arındırıcı bir işlev gördüğünü söylemiştir. Dinin marksist anlamda bir afyon olmak yerine büyük bir telafi mekanizması olarak bir işleve sahip olduğunu ve dünyaya bir düzen verdiğini söylemiştir. Ona göre bu mekanizmanın işlemesiyle ölüm, kötülük, ıstırap ve acı çekmeler ilahi adaletin bir gereği olarak ilahi planda bir yer bularak insanın hayatına bir anlam kazandırmaktadır²⁰⁸.

Ölüm ve din arasındaki ilişkide dinlerin ortaya koydukları ahiret inancı önemli bir yere sahiptir. Dinin ahiret hayatıyla ilgili açıklamaları ölümün kabullenilmesinde ve hayata uyum sağlanılmasında insan için bir teselli ve tatmin kaynağı olmaktadır. Bu şekilde insan ölümün aşılamazlığı karşısında bocalamamaktadır. Fakat Freud ve onun düşüncesini takip edenler dinin objektif ve subjektif varlığını reddetmişlerdir. Freud tüm dini açıklamaları

²⁰⁶ Hayati Hökelekli, 2013,, a.g.e., ss.69-70.

²⁰⁷ Ali Coşkun, "Peter L. Berger'in Modernleşme Anlayışı ve Din", *Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı:4,2010 s.62.

²⁰⁸ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye*, (Çev. Ali Coşkun), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005, s.249.

hayali tatmin olarak görmüş ve ruhi eğilimler olarak değerlendirmiştir. Ölüm karşısında da aynı değerlendirmeler yapmıştır. Freud'a göre hayatta karşılaşılan sıkıntı ve acıları teselli etmek için ölüm ötesiyle ilgili inançları, insan psikolojisi icad etmiştir. Bununla beraber Tanrı inancı da aynı düşünceye hizmet etmektedir. Din ve ahiret inancı ölümün uyandırdığı büyük korkuları iyileştirmek için ortaya çıkmış ve psikolojik sarsıntılardan kaynaklanmıştır²⁰⁹.

Freud'a göre din, "nevroz," "illüzyon" ve "yenilmesi gereken çocuksuluk" özelliğini göstermektedir. Freud yazılarında, dini bir arzu ve hayal ürünü olarak görmüştür. Ona göre çocuk, çocukluk döneminin acizliği yüzünden bu etkiden kurtulmak istemekte ve kendisini koruyacak bir figüre ihtiyaç duymaktadır. Başlarda bu koruma figürü çocuğun babası tarafından karşılanmaktadır. Ama birey büyüdükçe ve bu acizlik duygunun devam ettiğini fark ettikçe daha güçlü bir koruyucuya gereksinim duymaktadır. Bu daha güçlü koruyucu figür ise ilahi bir babaya inanmak suretiyle kendini göstermektedir. Daha sonra yaşanan aşkın dini tecrübeler ile insan dindarlığını pekiştirmektedir. Freud'a göre dinle ilgili bu nevrotik davranışların ve özelliklerin görülmesinin sebebi ölümün beklenen bir felaket olarak algılanmasıdır. Ona göre tanrıya ve ruhlara inanmanın kökenini ölümün insanlarda bıraktığı izlenim oluşturmaktadır²¹⁰.

Freud'un dine karşı olumsuz tutum ve düşünceleri olsa bile kendisi dinin ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkilerini inkar edememiştir. Çünkü Freud içgüdüsel dürtülerin serbest bırakılabilmesinde dini en uygun ve rahatlatıcı metodlardan biri olarak görmüştür. Kendisi dinî gücün zayıflaması durumunda nevrozlarda bir artışın olduğunu görmüş ve bunu dile getirmiştir. Bu bakımdan Freud dini eleştiren bir kişi olmasına rağmen ruhsal hastalıklar açısından önemli bir yere sahip olduğunu ve faydalar sağladığını kabul etmektedir²¹¹.

Dindarlık kaygı ilişkisini ele alan araştırmalar dindarlık ruh sağlığı konusu bakımından önemli bir yere sahiptir ve bu bağlamda yapılan çalışmaların başında gelmektedir. Bu çalışmalarda dindarlık ile genel kaygı durumu ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiler incelenmiştir. dindarlık-ruh sağlığı bağlamında yapılan çalışmaların başında gelmektedir. Bu çalışmalarda dindarlık ile hem genel kaygı durumu hem de ölüm kaygısı

²⁰⁹ Hayati Hökelekli, 2013,, a.g.e., s.97.

²¹⁰ Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri: Totem ve Tabu, Musa ve Tek Tanrıçılık ve Diğer Çalışmalar*, (çev.Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s.31,148.

²¹¹ Mustafa Köylü, "Ruh Sağlığı ve Din:Batı Toplumunu Açısından Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:23, s.69.

arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Dindarlık kaygı ilişkisi, dindarlık türününün kaygı üzerindeki olumlu/olumsuz etkisi, dini içerikli terapinin kaygı üzerindeki etkisi, din eğitimi alma ile kaygı düzeyi ilişkisi ve dindarlık özelde ahiret inancının ölüm kaygısıyla ilişkisi gibi konular ele alınmıştır. Araştırmalarda dindarlık ile kaygı durumu arasında olumlu ilişkiler tespit edildiği gibi dindarlık ile kaygı düzeyi arasında negatif ilişkilerin de tespit edildiği araştırmalar da mevcuttur²¹².

Ülkemizde din psikolojisindeki araştırmalarıyla bilinen ilahiyatçı Asım Yapıcı'nın üniversite öğrencilerini örneklem olarak yaptığı ve "Psiko-sosyal Uyum ve Dindarlık" arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında öğrencilerin Allah'ın varlığını iç dünyalarında hissetme düzeylerine göre öz saygı, umutsuzluk, depresyon ve intihar olasılıklarının farklılaştığı görülmüştür. Allah ile içsel temas kuran öğrencilerin ruh sağlıklarının daha iyi düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Kendi çaresizliklerinin ve güçsüzlüklerinin farkına vararak Allah'a yönelen öğrencilerin günlük hayatlarında karşılaştıkları yoğun stres, depresyon ve umutsuzluk ile daha rahat baş edebildikleri görülmüştür. Bireysel dindarlık kavramı içerisinde değerlendirildiğinde bu şekilde yaşayan dindarların ruh sağlıklarının daha iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır²¹³.

Hayatının gidişatı içerisinde sıkıntılı olay ve durumlarla karşılaşan, bunlardan ötürü ya da başka sebeplerle anlam dünyası dağılan ya da anlam kaybı yaşayan, kontrolünü kaybeden ve sorunları çözme gücünü yitiren insanlarda dinin nasıl destek sağladığı ya da nasıl bir şekilde yardımcı olduğu konusu, pek çok psikolog ve sosyolog tarafından incelenmiştir. Bunlardan her biri dinin problemlerle nasıl başa çıktığı konusunda farklı bir rolü üzerinde durmuş ve ona odaklanmıştır. Viktor Frank kendi yaşam tecrübelerinin de etkisiyle dinin anlam kazandırma rolü üzerinde durmuştur. Erich Fromm, hayatının kontrolünü kaybeden insanlarda dinin kontrol mekanizması yaratabileceğini söylemiştir. Jung, dinlerin ruhsal tedavi sistemleri olduğu söylemiş ve psikoterapik bir özelliğe sahip olduklarını dile getirmiştir. Durkheim, dinin düzen ve beraberlik duygusu getirdiğini ve aynı dinin mensupları arasında yakınlık hissini güçlendirdiğini söylemiştir. Pargament dinin insanların hayatlarını dönüştürmelerini sağladığını dile getirmiştir²¹⁴.

Geçmişte günümüze kadar insanlar gidişatlarının ve hayat şartlarının büyüklüğünden ileri gelen kaygılar, zihinlerinin tasarladığı evren anlayışı, akli ilişkiler, insan hayatının nerde

²¹² Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss.125-126.

²¹³ Asım Yapıcı, a.g.e., s.315.

²¹⁴ Ali Ayten, *Tarıya Sığınmak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss.48-49.

başlayıp nerde bittiği, manevi mesajların ne olduğu ve tarihsel süreci, varlık, Allah ve gerçeklik hakkında daima şu sorularla karşı karşıya kalmıştır²¹⁵:

- Niçin yaşayan bir varlığım?
- Niçin öleceğim?
- Varlığımın anlamı nedir?
- Ölüm gerçekten her şeyin sonu mudur?
- Niçin bu endişe zihnin tamamen evrensel bir endişesidir?

Bu sorulara verilecek cevap her ne olursa olsun bu soruların hepsi ve verilecek cevapların anlamı din problemine dayanacaktır. Bu yüzden biyoloji, fizik, matematik ve felsefe gibi din de evrendeki durumunu anlamaya çalışan insan tarafından bir kenara bırakılamamıştır. Bu bilimlerin dışında din daha öznel olması bakımından ise her zaman ayrı bir yere sahip olmuştur Günümüzde dini değerlerin gücünün azalmasının yanı sıra din olayı çağdaş insanın dikkatini çekmeye de devam etmektedir. Din olayı sadece ilahiyatçıları, din tarihçilerini, sosyologları, psikologları, antropologları, inançlı insanları değil inançsız insanları da zihinsel olarak meşgul etmektedir. Bu meşguliyet günümüzde basit bir entellektüel meraktan öte ruhun bir endişesi olarak görünmektedir. Bu bize Allah'ın varlığı probleminden sıyrılmanın ölüm sırrından sıyrılmak olamadığını ve aşkın konulardan asla kurtulunamayacağı göstermektedir²¹⁶.

3.2. Dinî İnanç Kaynağı Olarak Ölüm

İnsanoğlu için travmaların en büyüğü her zaman ölüm olmuştur. Ölüm, düşünsel olarak kabullenildiğinde ve onunla bir anlaşmaya varıldığında insanı kendi yapan, onu kötülüklerden alıkoyan, ahlaki olarak geliştiren ve yanlış davranışlarından pişmanlık duymaya sevkeden, vicdanını aktif hale getiren bir görev üstlenmektedir²¹⁷.

Ölüm bir şekilde hayatın gerçekliğine ihanet etmektedir. Bu ihaneti ise olumlayıcı anlamda yapmaktadır. Fakat yaşamın hayranlık uyandırıcı tarafı bu ihaneti gizlemektedir. Diğer gerçek şeyler için asıl gerçek şey olan ölüm gözardı edilmiştir ve buna devam edilmektedir. İnsanlar tarafından unutulmuş ise şudur: içinde yaşanılan bu hayatı içten bir şey

²¹⁵ Jean Chevalier, "Din Fenomeni", *Din Fenomeni*, (Ed.Mehmet Aydın), Literatür Yayınları, Konya, 2011, s.22.

²¹⁶ Jean Chevalier, a.g.e., s.23.

²¹⁷ Ali Köse, Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.76.

olarak gösteren ve insana duyarlılık veren, yokluk olan ölümdür. Ölüm hayatı doluluğu içinde ortaya çıkarmakta ve gerçek düzeni yıkmaktadır²¹⁸.

Ölüm kendisiyle düşünce planında karşılaşılan her insanda belirli tepkiler ortaya çıkarmaktadır. Hayatı koruma ve sonsuza kadar yaşama isteği ölüm karşısında geliştirilen tepkilerin ilk ve ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu tepkiler otomatik ve psikolojik tepkiler dışında bilinçli benlik seviyesindeki yapılanmaları da içerir. Ölüme karşı tepkilerini de her insan hayata karşı kendi tutumuna göre vermektedir. Bir taraftan da bu tepkiler hayata karşı tutumlarını da değiştiren tepkilerdir. Aralarında karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır. Bu tepkilerin ya da tutumların belirlenmesinde, dinî, tıbbî, iktisadî etkilerin, sosyal ve kültürel çevrenin bunlarla birlikte duygusal değerlendirmelerin önemi büyüktür²¹⁹.

Tüm dinî sistemlerde ölümle ilgili konular ve uygulamalar geniş yer tutmaktadır. Dinler inananlarını huzurlu, mutlu, uyumlu ve psikolojik açıdan sağlıklı bireyler olmasını en önemli amaçları olarak kabul etmişlerdir. Bu yüzde de ölüm kaygısıyla başetmek için çareler bulmuşlardır. Bunlardan en önemlisi ise ölümsüzlük inancıdır.

Jung'a göre insanlar ölümden sonra yaşamla ilgili düşünce biçimi ya da mitler oluşturabilmek için elinden geleni yapmışlardır. Çünkü bunu yapmamış olmak büyük bir kayıp olacaktır. İnsanların karşılaştığı bu sorunsal Jung'a göre ilk çağlardan beri süre gelen bir mirastır. Bu miras ise insanın kişisel yaşamını bütünleştirmek için onun yaşamına katılmak isteyen, kendi gizli yaşamı zenginlik dolu bir arketiptir. Ona göre mantığın koyduğu sınırlar insanlar için çok kısıtlıdır. Bu yüzden bilinçdışı ifade eden ölümden sonra yaşamla ilgili düşünceler de insanlar için önemli bir yere sahiptir. Mantık ve bilinç insanı maddi dünyada özgürleştirirken bilinçdışına ait ölüm ile ilgili düşünceler ise insanı manevi dünyasında özgürleştirmektedir. Bu noktada Jung dinin bir fayda sağladığını belirtmiştir²²⁰. Jung, Freud'un aksine insanın bir ruhu olduğunu düşünmüş ve onunla ilgili düşünceler ortaya atmıştır. Jung, dini insan ruhunun ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, dinin ruhsal olgunlaşmanın temeli olduğunu söylemiştir.

Ruhun varlığına inanan birisinin, ölümden sonra hayatı hayal edip tasarlayabilmesi için üç ana şema vardır. Birinci şema, ruhun ölümden hemen sonra başka bir tür bedenle birleştiği şemasıdır. Bazı dinler, bu bedenin başka bir fiziksel beden olduğuna inanırlar;

²¹⁸ Georges Bataille, *Din Kuramı: İnsanlaşma Sürecinde Dinin Oluşumu*, (Çev.Mukadder Yakupoğlu), Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s.38.

²¹⁹ Mehmet Çınar, a.g.m.,s.320.

²²⁰ C.G.Jung, *Anılar, Düşler, Düşünceler*, (çev.İris Kantemir), Can Yayınları, İstanbul, 2009, s.243.

bazıları bunun manevi bir beden olduğuna inanırlar. İkinci şemaya göre, ruh ölümden sonra var olmaya devam eder, fakat o, iş görmesi için gereken şeyleri sağlayan bir şeyle birleşinceye kadar iş görmez. Bazıları buna kabir uykusu derler. Üçüncü şemada, ruh ya geçici olarak veya kalıcı olarak bir bedenle birleşinceye kadar bedensiz olarak var olmaya ve iş görmeye devam etmektedir²²¹.

İslam dini açısından ele alındığında ise İslam dininin ortaya koyduğu sistem, tasavvuftaki ‘ilahi aşk’ kavramının ortaya çıkmasına zemin sağlamıştır. Ölüm kaygısıyla başatmede etkili bir faktör olmuştur. Tasavvuf tarihine baktığımızda mutasavvıfların ölüme karşı olumlu tutumlar geliştirdiklerini görürüz²²².

Ne kadar ölüme çare aransa da, karşı konulsa da ondan kurtuluşun olmadığı, ölümün doğal bir hadise olduğu Kur’an’da açıkça ortaya konmaktadır. Nitekim bir ayette “Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır”. “Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır.” yine başka bir ayette de “Eğer siz ölümden ya da öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmak size asla fayda vermeyecektir.” denilmektedir. İslam’a göre her ne kadar ölüm kaçınılmaz olsa da; ölüm bir son değil, yeni bir başlangıçtır. Bu başlangıç Kuran’da ahiret hayatı olarak ifade edilmektedir. Nitekim Kur’an’da pek çok ayette ölenlerin Allah’a döndürüleceği ve Allah’ın onları dirilteceği ifade edilmektedir. Dünya hayatının gelip-geçici olduğu, Kuran’da “Ey kavmim, şu dünya yaşayışı, ancak geçici bir metadan ibarettir. Ve şüphe yok ki karar edilecek yurt ahirettir.” şeklinde ifade edilmektedir²²³.

İmam Gazali,²²⁴ ölümü anmanın, onu düşünmenin insanın hem kalbine iyi geleceğini hem de onun inancını güçlendireceğini belirtir. O’na göre ölüm hem önemli bir iştir hem de ulu bir tehlikedir. Diğer taraftan o, insanların dünya hayatıyla çok meşgul oldukları için ölümü düşünmediklerini ifade etmektedir. Düşündüklerinde ise içten düşünmeyip önemini anlamadıklarını, çünkü dünya işlerine çok daldıklarını belirtir. Ölümü kalp diliyle düşünüp kendisini ölüm düşüncesine salan kişinin ise inancı güçlenecek ve dinine bağlanacaktır.

²²¹ Michael Peterson, William Hansker, Reichenbach, David Basinger, *Akıl ve İnanç*, (Çev:Rahim Acar), Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s.284.

²²² Murat Yıldız., “Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Üzerine Bir Yorum”, *Düşünen Siyaset Dergisi*, sayı:1, 1999, s.108.

²²³ el-Cuma: 62/8, Nisa:4/78, Azhab, 33/16, Enbiya, 21/34-35; Rum: 30/19; En’am: 6/95; Hadid: 57/17; Necm: 53/44; Fatır: 35/9, Mümin: 40/39.

²²⁴ İmam Gazali, *Ölüm ve Ötesi*, Sağlam Yayınları, 1999.

Gazali'nin dedikleri bir anlam arayışı olarak değerlendirilebilir. Gazali içinde bulunduğu dinsel yaşam biçiminden zevk alamamıştır ve bu yaşam biçimini sorgulamaya başlamıştır. Bunun sonucunda ise zevk alacağı ve anlam vereceği bir dinsel yaşam biçimine yönelmiştir. Gazali'nin ölümün hakikatini anlamak, anlam arayışı ile aynı doğrultuda olmuştur. Ölümün hakikatini anlayarak kendi dinsel sistemine ulaşmıştır. Gazali'nin anlam arayışını başlatan ölümü düşünmek ve onu sorgulamak olmuştur²²⁵.

Sağlıklı din yaşam, ölüm ve hakikat konularında yalan söylemez diye bir düşünce vardır. Yani sağlıklı bir din yaşamla mütevazı ve kendi sınırlarını bilen bir şekilde yüzleşmektedir. Ölümden sonraki yaşama inanan bir din olsa bile ölümün dehşeti ve trajedisi hakkında dürüst olmalıdır. Ayrıca sağlıklı bir din yaşamın her zaman mutluluk vermeyeceği ve acı çekmenin de insanın yapması gereken bir şey olduğu konularında da dürüst olmalıdır. Sağlıklı din, insanlara her zaman mutlu ve pozitif olmalarını öğütleyen popüler dini eğilimleri de eleştirmelidir. Yaşamın kederli ve acılı yönleri için doğrucu bir tavır sergilemelidir²²⁶.

Din gerçekleri değiştirmenin mümkün olmadığı durumlarda algılamayı değiştirmekte ve gerçeğin getirdiği acıyı kabullenmekte etkili olmaktadır. İnsana sabrı öğretmek başa çıkma sürecinde inanç ve uygulamaların önemini göstermektedir. Bu açıdan dini başa çıkma insanların zor zamanlarının getirdiği olumsuz duygusal sonuçları engellemekte veya hafifletebilmekte ve anlamın korunmasına ya da dönüştürülmesine yardımcı olmaktadır²²⁷.

Ülkemizde din psikolojisinin önemli isimlerinden olan Hayati Hökelekli, 24-60+ yaşları arasında yaptığı bir araştırmada dindar insanların ölümü düşüncelerini bir kaygı olarak görmemiş, dinî bağlanma ile bir arada işleyen bir faktör olarak değerlendirmiştir. Hökelekli'ye göre dindarlık ve ölümle ilgilenmek birbirini artıran bir ilişkiye sahiptir. Bununla birlikte ölümün aşılamazlığı karşısında dinin güven sağlayıcı fonksiyonundan en çok dindarlar yararlanmaktadır. Faruk Karaca tarafından 12-84 yaşları arasında farklı meslek grupları üzerinde yapılan bir çalışmada ölümü düşünme, mezar ziyareti ve ölümle ilgili sohbetler yapma sıklığı arttıkça dindarlık seviyesinde de bir artış olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Karaca tarafından ulaşılmış diğer bir bulgu ise orta yaş döneminde yer alan

²²⁵ Hasan Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları", *Dini Araştırmalar*, sayı:13, cilt:5, 2002, s.37.

²²⁶ Louis Hoffman, "Varoluşçu Psikoloji Din ve Maneviyat", (Çev.Mehmet Mücahid Atik), *Bilimname Düşünce Platformu*, sayı:1, 2015 s.373.

²²⁷ Ali Ayten, 2012,, a.g.e., s.40.

bireylerin bu dönemin kaybedilecek değerlerinin çokluğu ile dine yönelmesi ve bu değerlerin korunması için ölümün daha çok düşünülmesidir. Bu düşünce ise korku temelli değil güvence veren bir duygu olarak kendini göstermektedir²²⁸.

Dinin bireysel etkisi bakımından ele alınan konulardan biri de kişinin kendini genel olarak mutlu hissedip hissetmediği konusu olmuştur. William James ruhsal olarak iyi olma konusunda temel ayrımlardan birinin, kişinin kendisini mutlu hissedip hissetmemesi olduğunu söylemiştir. Hayatın bir anlamının bulunduğu duygusuna sahip olmak, genel olarak mutlu ve huzurlu olmak, hayattan ve benimsenen dinden memnun olmak kişinin ruh sağlığının iyi durumda olduğunun belirtileri arasında gösterilmektedir²²⁹.

Dinî değerleri onaylama türü ile manen iyi olma arasındaki ilişkiyi daha iyi anlama noktasında “amaç olarak din, araç olarak din ve arayış olarak din” şeklindeki dinî yönelimlerden de bahsedebiliriz. Araç olarak din dediğimizde burada problemler önemli olmamaktadır. Dinin ruh sağlığıyla olumlu bir ilişkisi bulunmamaktadır. Çünkü araç olarak dinde dinî değerlerle bütünleşmek önemli değildir. Bu bakımdan din burada geleneksel düzeye kalmıştır ve sadece ihtiyaç duyulduğunda dine başvurulmaktadır. Amaç olarak dinde, yaşamın anlamının sorgulanmasına yönelik dinsel cevaplarla ilgilenilir ve hayatın varoluşsal konuları üzerinde durulur. İnsan amaç olarak bir dinî benimsediğinde değerleri önemsemekte, özümsemekte ve bu çerçevede bir hayat kurmaya çalışmaktadır. Gerçek hayat ile dinin sunduğu anlam duygusu ilişkisiyle hayat yeniden yorumlanmakta ve bu doğrultuda bir düzen kurulması amaçlanmaktadır. Arayış olarak din boyutunda ise, amaç boyutunun aksine varoluşsal konulara nihai cevaplar aranmaz. Dolayısıyla bu eğilimde kaygı gibi reaksiyonlar kaçınılmaz olmaktadır. Arayış boyutu esneklik düşüncesi kazandırması yönüyle ruhsal sağlık açısından olumlu bir etkiye sahiptir. İyileştirici bir değişim sağlayabilmektedir²³⁰.

3.3. Ölüm ile İlgili Kaygılar ve Dini Yöneliş

Carl Gustav Jung, hayatımızı bir güne benzetmiştir. Öğle vakti otuz beş yaş civarını temsil etmektedir. Öğleden sonraki dönem yavaş yavaş ihtiyarlığa giden otuz beş yaş sonrasına ait olan dönemdir. Bu dönemde ise insanlar daha fazla anlam aramaya

²²⁸ Mustafa Köylü, a.g.m., s.65.

²²⁹ Ümit Horozcu, “Tecrübî Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, cilt:7, sayı:1, 2010, s.214.

²³⁰ Hatice Acar, “Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme”, *C.Ü. İlahiyat Üniversitesi Dergisi*, cilt:18, sayı:2, 2014, ss.404-405

başlamaktadırlar. Çünkü ölüme yaklaştıklarını hissetmekte ve ölümü daha fazla düşünmektedirler. Varoluşu sorgulamakta, ölümlerle ve sonrasıyla ilgili sorularına anlamlı cevap aramaya çalışmaktadırlar. Hayat anlam arayışına dönük bir mücadele halini almaya başlamaktadır. Bu da kişiyi yavaş yavaş dine yaklaştıran en önemli neden olmaktadır²³¹.

İnsanın kendinin bilincinde olabilmesi, akıl ve hayal etme gücü insanın varoluşunu hayvanın varoluşundan ayırmaktadır. Bu haliyle doğanın bir parçası olan insan, fizik yasalarına bağlı bir hayat süren, bunları değiştiremeyen fakat denetleyebilen bir varlıktır. Sadece kendisi için varmış gibi yaşarken aynı zamanda bütünlüğün bir parçasıdır. Hiç bilmediği bir zamanda, bilmediği bir yerde rastlantısal olarak hayatı sona erecektir. Bu yüzden bu gerçeğin ve kendinin bilincinde olması, bunun farkına varabilmesi insan için bir dönüm noktası olacaktır. Çünkü bu şekilde güçsüzlüğünün bilincine de varacak ve sadece kendisi varmış gibi bir hayat sürmeyi bırakacaktır. Varoluşunun sınırlarını çıplak gözle görecektir. Kendinin bir sonu olduğunu ve bunun her an gerçekleşebilecek bir ihtimal olduğunu anlayacaktır. Öleceğini görecektir. Fakat bu durum diğer bir taraftan kendi varlığının özündeki çelişkilerle uğraşmasına ve onlardan kurtulamamasına neden olacaktır²³².

Din, insan için varlığının özündeki çelişkilerden kaynaklanan kaygı ve ıstırapları azaltan, teselli veren bir umut kaynağı olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple dine yönelerek ve ona bağlanarak sorularından, çelişkilerinden ve kaygılarından kaynaklanan umutsuzluklarını yenebilmekte ve huzur bulabilmektedirler. Çünkü dinin fedakarlık, sabır, mücadele ve umut duygularını kuvvetli tutabilme özelliği insan için hayatın acılarını hafifletebilmektedir. Yaşama yönelik itici bir güç oluşturabilmesiyle insanı umutsuzluktan koruyabilmekte ve onu yüreklendirebilmektedir²³³.

Bir dine inanan ve bağlanan insanlar inandığı dinin ölümü yorumlama biçimine göre ölüme bir anlam yüklemektedirler. Genellikle kabullenme ile birlikte gelişen bu anlam ölüme karşı olumlu bir tutum sergilenmesini sağlamaktadır. İnancı olan ve bir dine bağlı insanlar ölüm gerçeğini daha çok düşünerek onu hafızalarında canlı tutmaktadırlar. Bu şekilde canlı tutulan ölüm düşüncesi onlar için hayata karşı olumlu bir itici güç olmakta ve hayatlarını daha iyi ve daha huzurlu yaşamalarına olanak sağlamaktadır.

²³¹ C.G.Jung, 1999, a.g.e., ss.215-216.

²³² Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, (Çev.Aydın Arıtan), Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1996, s.46.

²³³ Nurten Kimter, a.g.e., s.88.

Ölüm kadar dinin ana konusunu teşkil eden çok az gerçek vardır; ölümün varlığının iddiası bile dini inancı meydana getirir diyebiliriz. Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak dinin tarifi, *canlı varlıklar olduğumuzu ve mutlaka bir gün öleceğimizi bilmemiz olgusundan doğan sorunların sorumluluğunu tek tek şahsen yüklenmeye bizi sevk eden her şey şeklinde yapılmaktadır*²³⁴.

Din, ikili bir işleve sahiptir. İlk işlevi, emir ve yasaklarına uymayan ve öğretilerini önemsemeyen inananlarına ahiretteki cezaları gösterip ölüm korkularını arttırarak kabul ettiği insan modelini gerçekleştirmektir. İkinci işlevi ise çeşitli sebeplerden dolayı ölüm kaygısı çeken ve bundan şikayetçi olan inananlarına ölümsüzlük, cennetin varlığı ve ölümün güzel yönlerini anlatan öğretilerini göstererek kişinin ölüm kaygısını azaltmaya veya gidermeye çalışmaktır²³⁵.

İnanç kavramı çok geniş olduğu kadar anlaşılması da o derece güç olan kavramlardan biri olmuştur. İnanç kavramının geleneksel ve çağdaş kullanımı bakımından temel iki yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. İlk yaklaşımda inancın bir zihinsel durum olduğu kabul edilir ve bu zihinsel durum için insanın içe bakışı gereklidir. İkinci yaklaşımda ise inancın zihinsel bir durum olmasının ötesinde huy, karakter ve eğilim içermesi gerektiği kabul edilir²³⁶.

İnanç üçgen bir yapıyı içinde barındırmaktadır. İnanç başkalarına güven ve bağlılığı da içeren bir özelliğe sahiptir. Başkalarıyla gerçekleşen güven ve bağlılık hali insanları kendini aşkınlaştırmasını yani aşkın olanla bağlantı kurabilmesini sağlamaktadır. Bu şekilde insanları birbirine bağlayan değer merkezleri, güç imgeleri ve hikayeler ortak güven ve bağlılık tarafından doğrulanmakta, daha çok anlam kazanmakta ve derinleştirilmektedir²³⁷.

Psikoloji bilimi, inancı şüphe ile başlayan ve olasılıklardan geçerek kesinliğe ulaşan bir süreç olarak tanımlamıştır. Din psikolojisine göre inanmak insanın bir ihtiyacıdır ve insan bu ihtiyacı karşılamaya yönelik doğuştan gelen bir eğilim içerisinde bulunmaktadır.

Belçikalı din psikoloğu Antoine Vergote göre dini inancın dört işlevi vardır. Bunlardan ilki hayal kırıklıklarına ve engellemelere çözüm olmasıdır. İkincisi toplumun ve

²³⁴ Hayati Hökelekli, 2008, a.g.e., s.62.

²³⁵ Murat Yıldız,, 1999, a.g.m., s.4.

²³⁶ Nuran Korkmaz Erdoğan, "İnanç ve İnançsızlığın Psikolojisi", *Kelam Araştırmaları*, sayı: 12/1, 2014, s.275.

²³⁷ Üzeyir Ok, *İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Hayat Boyu Gelişimi*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2007, s.112.

ahlakın korunmasını sağlamasıdır. Üçüncüsü entellektüel arayışlara cevap verebilmesidir. Son olarak ise kaygıya yönelik güvenlik sağlayabilmesidir²³⁸.

İlahiyatçı Hüseyin Peker bireyi Allah'a inanmaya ve dini kabul etmeye götüren güduları şöyle sıralamıştır. Bunlar modelden öğrenme, güçsüzlük ve çaresizlik, bir varlığa inanma ihtiyacı, akıl yürütme ve zihinsel tatmin, korku, ölümsüzlük arzusu, suçluluk ve günahkarlık duygusudur²³⁹.

İnsan için güvenlik sağlaması bakımından sığınılacak bir yer özelliği gösteren dinî inanca sahip olma ve bağlanma psikolojik problemlerle başa çıkmada oldukça güvenilir bir alandır. William James de kutsal bir varlığa duyulan inanç ve bağlılığın insanın psikolojisi üzerinde olumlu bir şekilde etkiye sahip olduğunu gözlemlemiştir. Çünkü kutsal bir güce duyulan inanç insanın iç dünyasında ve sosyal çevresinde bir sakinlik yaratmaktadır. Her an o gücün varlığını yanında hissedenden insan başına gelebilecek tüm korkuları uzaklaştırabilme gücüne sahiptir. Kutsal gücün bu yakınlığı insan için tüm psikolojik karışıklıklara ve kaygılara karşı bir ilaç gibidir²⁴⁰.

137 araştırma üzerinde yapılan bir inceleme sonucunda, bu çalışmalardan sadece %9'unda dindarlığın ölüm korkusunu arttırdığı %57 sinde ise dini inanç ve uygulamaların ölüm korkusunu azalttığı tespit edilmiştir. Bu çalışmaların %32sinde ise dindarlık ile ölüm korkusu arasında bir ilişki bulunmadığı veya ortalama bir ilişki bulunduğu görülmüştür. Ülkemizde yapılan iki araştırmadan birisinde dindarlık ile ölüm kaygısı arasında olumsuz bir ilişki tespit edilmiştir. Yani dindarlık düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısında bir azalma söz konusudur. İkinci araştırmada ise dindarlıkla ölüm kaygısı arasında olumlu bir ilişki ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki yönlü bir ilişki olup, dindarlık düzeyi ölüm kaygısı düzeyini arttırırken, ölüm kaygısı düzeyi de dindarlık düzeyini arttırmaktadır²⁴¹.

Alman filozof George Gadamer “Ölüm Tecrübesi” adlı makalesinde inananların ölüm gerçeğine karşı tutumlarının olumlu açıdan sağlam ve kesinlik içerdiğini söylemiştir. İnanmayanların ise bu tutumlarının melankolik bir şekilde kendini gösterdiğini söylemiştir. Ona göre ölümü bastırma durumu olumlu bir hale getirilmelidir. Fakat bilimsel aydınlanma bu durumu zorlaştırmaktadır. Çünkü hayatın ve ölümün gizeminde başa çıkılmaz bir sınıra

²³⁸ Hasan Kayıklık, a.g.m., ss.30-31-32, bkz.Vergote aynı konuyu “*Dini İnanç ve İnançsızlık*” eserinde tartışmıştır.

²³⁹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun, 2000, ss.67-76.

²⁴⁰ Lee A. Kirkpatrick, a.g.m., s.147.

²⁴¹ Hayati Hökelekli, 2008,, a.g.e., s.64.

varmıştır. Gadamer'e göre bu gizemleri tanıyıp benimsediğimiz takdirde insanlar arasında gerçek bir dayanışma oluşacaktır. Bu yüzden yaşayan herkes ölümü kabul etmelidir. Sonuç olarak herkes bu dünya ile öteki dünya arasındaki sınır çizgisindedir²⁴².

Dini inancı yüksek olan insanlar için bu hayat bir sınavdır. Bu dünyada insan yaratıcısı tarafından birtakım sıkıntılarla sınanmaktadır. İnanan insanda bilinçli olarak içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde bu sınavı vermeye çalışır. Sınav sürecinde insanı güdüleyen ve motive eden şey ise ölümden sonrasına duyduğu inançtır. Ölümden sonra ödül ve cezanın olduğuna inancı tamdır. Bu sayede insanların psikolojik olarak en bunalımlı zamanlarında dahi bu motivasyon devreye girmektedir. Problemlerini çözmesinde ve gerginliğini azaltmasında yardımcı olmaktadır²⁴³.

İman ve özellikle de kaza ve kadere iman etmek insanlara güven duygusu verir ve şahsiyet çözülmesi denen geçici dengesizlikleri önler, olayların sabırla karşılanmasını sağlar. Allah'a inanmak, güvenmek ve sığınmak ruhsal gerginlikleri azaltır. Ahirete inanan kimse başına gelen musibetlere karşı ahirette mükâfat alacağını bilir ve kaybettiği sevdikleriyle orada buluşacağını, dünyada elde edemediklerine kavuşacağını ümit ederek teselli bulur.

Olgun imanın, hem aşkın varlıkla kurulan bireysel ilişkilerde hem de sosyal sorumluluk gibi davranışlarda gözlenebilir etkileri olduğu iddia edilmiştir. Bu bakımdan sevgi ve tüm insanlığa hizmet etmek ruhsal olgunlaşmanın temelini oluşturmaktadır. İman kolektif bilinçten bireysel bilince geçişi de ifade edebilmektedir. İmanın kelime anlamı sonlu (beşer) olanın, sonsuz (ilahi) olanı kabul etmesi olarak açıklanırken, diğer bir taraftan da sonlu olanın, kendisini güven ve emniyete alması da imanla ilgilidir²⁴⁴.

3.4. Dinlere Göre Ölüm ve Anlamı

Üçüncü bölümde bu başlık altında Budizm, Hinduizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet dinlerinin ölüme ne anlam verdiklerini açıklayacağız.

²⁴² Hans George Gadamer, "Ölüm Tecrübesi", (Çev. Ali Rıza Aydın), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, sayı:1, 2002, s.110.

²⁴³ Mustafa Koç, "Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:8, sayı:1, 2004, s.204.

²⁴⁴ John M. Salsman, Charles R. Carlson, "Dini Yönelim, Olgun İman ve Psikolojik Rahatsızlıklar: Negatif ve Pozitif İlişkiler", (Çev. Ali Ayten), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 26, 2004/1, s.120, Mahmut Ay, "Bireyselliğin Teolojik Temellerinden Biri Olarak İman", *Dini Araştırmalar*, sayı:15, 2003, s.106.

3.4.1. Budizm’de Ölümün Anlamı

Budizm öğretisinin temelini “bu dünyada her şey ızdıraptır” şeklindeki düşünce oluşturmaktadır. Metafizik açıdan yaşanan bu ızdırabın nedeni ve kaynağı ise her şeyin sürekli olmayışıdır. Bu nedenle insan varlığının geçiciliğine ve sonluluğuna dair farkındalığına ulaşınca kendi içinde bir sıkıntıya düşmektedir. Diğer bir taraftan ise insan bu ızdıraptan dolayı sıkıntı çekse bile hayatın zevklerine bağlanmaya ve bunların peşinden koşmaya devam etmektedir. Bunun sebebi ise insanın sıkıntı veren ızdırabın yarattığı boşluğu doldurmaya çalışmasıdır. Buda uyanış ağacının altında insanların arzu dolu olduğunu ve ızdırabın kaynağının bu arzu olduğunu farketmiştir²⁴⁵.

Buda yaşamdaki her şeyi bir ızdırıp olarak görmekteydi. Ona göre doğum, yaşlanmak, hastalık ve ölüm de ızdıraptır. Çünkü o yaşamdaki en temel gerçeğin ızdırıp olduğunu kabul etmekteydi. Buda’ya göre herkes aslında bu gerçeğin farkındadır. Buda’nın aslında dikkat çekmek istediği nokta insanların ızdıraptan korunmak ve kurtulmak için hayata karşı tutumlarındaki yanlışlar ve yanlışlıklardır. Yaşamdaki tatlı şeylerle ve güzel anlarla ızdırabı dengelemeye çalışan insanların özünde en büyük hatayı yaptıklarını söylemektedir. Bu aslında büyük bir yanılgıdır. Hayatın zevklerinden elde edilen hazzın ızdırabı dengelemesi ve ona katlanma gücü vermesi, ızdırabın asıl sorumlusu olmaktadır. Bundan kurtulmak için çareyi de “ben” i silmek olarak görmekteydi. Aynı şekilde ölümün çaresinin de “ben” i yok etmek olduğunu söylemiştir. Ona göre “ben” öldüğünde ölümden sakınacak başka bir şey kalmamaktadır. Ölümsüzlüğe gitmenin kaynağını bu düşüncesi oluşturmaktadır. İnsanın evrensel yaşam gücünün kendini açığa çıkarması için bir kalıp olduğu bilincine varması gerekmektedir²⁴⁶.

Budizm’de kurtuluşu ifade etmek için nirvana kelimesi kullanılmaktadır. Nirvana kelimesi “arzuların sona ermesi”, “iç dinginliğe erişme” anlamına gelmektedir.. Arzularını sona erdiren birey sonsuz döngüyü, samsara çarkını (doğum-ölüm-yeniden doğum) harekete geçirerek nirvana yolunda önemli bir adım atmış olmaktadır²⁴⁷.

Budizmin doktrinel esası, kendinde Nirvana’ya ulaşma arzusu olan kişinin değerli olduğunu öğretmeye dayanmaktadır. Bunun için ise üç kural vardır. İlki, dünyayı terk, yani

²⁴⁵ Jean Varenne, “Budizm”, *Din Fenomeni*, (Ed.Mehmet Aydın), Literatür Yayınları, Konya, 2011, s.341.

²⁴⁶ İlhan Güngören, *Buda ve Öğretisi*, Yol Yayınları, İstanbul, 2001, ss.107-123.

²⁴⁷ Fuat Aydın, “Dinlerde Kurtuluş Anlayışı: Teorik Bir Giriş Denemesi”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2015, s.77.

ondan el etek çekmektir. İkincisi ruhtaki pislikleri temizlemeye yönelik ruhi egzersizlerdir. Bu sayede ruhunu temizleyen bir kişi, yenilenmiş bir şekilde dünyaya yeniden doğacaktır. Üçüncü adımda ise kişi her arzuyu tamamen söndürüp en sonunda Nirvana'ya ulaşacaktır.

Buda'ya göre canlı varlıklar doğmamış olsalardı, bu azabı, bu acıyı çekmeyeceklerdi. Çünkü doğmak, elem ve acı çekmektir. Doğmaya neden olan ilk şey ise varolma arzusu ve beden bulma isteğidir. Buda bunun kaynağında yine hırs ve arzunun yattığını söylemiştir²⁴⁸.

D.T Suzuki'ye göre yaşam acı çekmek ve tasalara katlanmaktır. İki karşıt gücün ötekisine üstün çıkması için verdiği savaştır. Bu savaşta yenik düşmenin sonucu ise ölüm olmaktadır. Ölüm en korkulan şeydir ve ölüm yenilgiye uğratılsa bile insan yalnız kalmaya devam etmektedir. İnsan için yalnızlığa katlanmak ise savaşı sürdürmekten daha katlanılmaz bir şeydir. Her insan bunun bilincinde değildir. Anlık zevklerin, keyiflerin tadını çıkartarak yalnızlıktan kurtulmanın peşindedir²⁴⁹.

Budizme göre ölümün ancak doğumun karşıtı olduğu zaman bir anlamı olabilmektedir. Ebedi olarak ölüm bir daireyi kare haline getirmek demektir. Budizm için doğumun olduğu yerde ölüm, ölümün olduğu yerde doğum vardır ve bu yüzden doğum ile ölüm birbirinden ayrı olarak düşünülememektedir. Budist felsefesine göre hayat hiçbir zaman sona gelinmeyen bir doğum ve ölüm zinciridir. Ölüm mutlak bir son olmadığı için, ölüm yoktur. Ölüm, ruhun bir bedenden başka bir bedene geçmesidir²⁵⁰.

Budizme göre kalıcı hiçbir varlık yoktur. İnsan da sürekli bir benliğe sahip değildir. İnsan varlığının biçimleri bir an'lar dizisinden ibarettir. Bütün varlıkların ömrü an'lıktır. Bununla birlikte bunların hepsi bir sebep sonuç zinciri içerisinde gerçekleşmektedir. İnsan doğum, büyüme, yaşlılık ve ölümle yeniden doğuşların sonu gelmeyen zincirinden geçerek ortaya çıkan değişimle adlandırılan nedensellik sonucunun bir anaforudur²⁵¹.

²⁴⁸ Walter Ruben, *Budizm*, (Çev. Lütfü Bozkurt), Okyanus Yayınları, İstanbul, 2000, s.113.

²⁴⁹ D.T Suzuki, *Zen Budizmi*, (Çev. İlhan Güngören), Yol Yayınları, İstanbul, 1997, s.38.

²⁵⁰ Ahmet Güç, Aliya Sharafullina, "Tibet Budizm'inde İnanç Esasları ve Ölüm Ötesi", *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy.9, 2016, s.73.

²⁵¹ Hüseyin Yılmaz, *Budist Metafiziği*, Hece Yayınları, Ankara, 2007, s.47.

3.4.2. Hinduizm’de Ölümün Anlamı

Hintliler kendi dinlerine Sanatana Dharma, yani ezeli ebedi din demektedirler. Genel olarak bu kavramın anlamı doğa yasaları, yüce düzen, hakikat, görev, erdem, bilgelik ve öğreti gibi bir çok anlama gelebilmektedir²⁵².

Geleneksel hindu felsefesini oluşturan hindu evreni kapalı bir sistemdir. Katı kabuklu bir “dünya yumurtası” şeklinde algılanmaktadır. Yani hiç bir şey yaratılmış değildir, tersine nesnelere sürekli yeniden düzenlenir ve her biri yerli yerine konur. Bu şekilde yer ve gök birbirinden ayrılarak erkekle dişi ayırılarak, yeryüzünde insanoğlu sınıflara bölünerek cansız kaostan düzen içinde yaşam doğmaktadır. Hinduizmde yumuşak ile acımasız, doğru ile yanlış çatışmaya girdiğinde, kötülüğün güçleri iyiliğin güçlerine karşı ayaklandığında, ancak ölüm yaşamı tehdit etmeye başladığında yaşam gerçek değerine kavuşabilmektedir²⁵³.

Hinduizm’e göre mutlak saadet, insanın fani dünyada devamlı süregiden doğum-ölüm dairelerinden kurtulmasıyla mümkün olmaktadır. Budistler gibi doğumun ölüm, ölümün de doğum için olduğunu düşünen Hindular ölümün kaçınılmaz olduğu gibi doğumun da kaçınılmaz olduğuna inanmaktadırlar. Hinduizm ve Budizm’de ölümden çok doğuma yönelik bir vurgu vardır. Hinduizm için ölüm bir son değildir ve insanda korku veya kaygı yaratmamalıdır. Çünkü insan sadece bir hayat yaşamamaktadır, yeniden doğumlar sayesinde tekrar hayata başka bir bedenle geri gelmektedir. Bu şekilde gerçekleşen doğum ve ölümlerin evrenin ruhuna karışmaya kadar devam edeceğine inanılmaktadır²⁵⁴.

Budistler ile Hindular arasında aşağı yukarı aynı görüşlerin paylaşıldığını söylemek mümkündür. Ölümün, hayatın bir parçası olarak tam bir kabulle yaşanmadığı bir hayatın anlamlı olmayacağı konusunda, Hindu ve Budistler arasında genel bir ortak görüş bulunmaktadır. Diğer bir taraftan Budistlerde nirvanaya ulaşmak varken hindularda böyle bir şey yoktur. Hinduizm’de yüce ruha ulaşarak aydınlanma söz konusudur.

Hinduizmde ölüm unsuru ardından ağıtlar yakılacak bir durum değildir. Vücut bulma halinin sonlanması ve gerçek aydınlanma ile varoluşun doğası hakkında bilgilere ulaşılan uzun bir yolculuğun bir aşaması olarak görülmektedir. Öldükten sonra insan başka bir bedende yeniden doğacaktır ve yaşamaya devam edecektir. Hinduizm’de ölü bedene yapılan

²⁵² Hüseyin Yılmaz, a.g.e., s.38.

²⁵³ Wendy D.O’Flaherty, *Hindu Mitolojisi*, (Çev.Kudret Emiroğlu), İmge Yayınevi, Ankara, 1996, ss.12-13.

²⁵⁴ Faruk Karaca, a.g.e., s.51

muamele de bu düşünceye yöneliktir. Öldükten sonra ölü beden elden geldiğince en hızlı bir şekilde yakılmaktadır ve bir sonraki yolculuğuna çıkması için ruh hemen serbest bırakılmaktadır. Ayrıca dünya zevklerini terk etmek ve egodan kurtulmak insanı kurtuluş için hazırlamaktadır. Hinduizm'e göre hakiki anlamda bir özgürleşme insanın yaşam ve öteki yaşamı birleştirmesi ile mümkündür. Döngüsel süreçte yaşanan tek bir ölüm, sadece uzatılmış bir devamlılığın parçasını oluşturmaktadır. Hinduizm felsefesinde egosundan kurtulmuş ve aydınlanmış bir ruh bu dünyada yaşasa bile onun bir parçası değildir. Çünkü aydınlanmış insan dünyevi hırsların ve zevklerin nedenlerini görebilen ve kendini varoluşun ve nesnelerin ilüzyonundan kurtarmış insandır²⁵⁵.

3.4.3. Yahudilik'te Ölümün Anlamı

Yahudi metni olan Yaratılış, kutsal kitaptaki yaşam ve ölüm olgularının temelini oluşturmaktadır. Bu metne göre cennette baştan çıkarak yasak meyveyi yiyen Adem ölüme yazgılı kılınmıştır ve topraktan gelmiş toprağa gidecektir²⁵⁶.

Ölüm yahudiler tarafından korkunç bir gerçek olarak karşılanmıştır. İnsan ne yapsa ne etse ölümden kaçamayacaktır. Doğacaktır, büyüyecektir sonra da ölecektir. Yahudilere göre insan ölmesi gerektiğini bilmeli ve ona göre de yaşamalıdır.

Yahudilik, ölümü hayatın doğal bir parçası olarak kabul eden bir dindir. Bu nedenle Yahudiler, gündelik dualarında Tanrı'dan memit u-mehaye yani "ölüm ve yaşamın nedeni olan" diye bahsetmektedir. Yahudilik inancı, ölümü bedeninin trajik sonu ve ruhun yeni bir tinsel yolculuğa başlaması olarak görmektedir. Bu çerçevede Yahudiliğe göre ölüm, bir odadan daha güzel bir odaya geçiş olmaktadır. Yahudiler, hayatın ve ölümün kaynağı olan Tanrı'nın bir gün ölümü de ortadan kaldıracağına inanmaktadırlar²⁵⁷.

Yahudilikte "yeraltı alemi" "ölüler diyarı" şeklinde tercüme edilen bir "Şeol Alemi" inancı vardır. Bu kavram bazen ölüm ile aynı anlamda kullanılmıştır. Ama daha çok insanların öldüklerinde indikleri yer anlamına gelmektedir. Şeol'un en önemli özelliği yer altında olmasıdır. Bunun en önemli nedeni ise eski kültürlerde ve dinlerde kozmozun gökyüzü ve yeryüzü diye iki eşit parçaya ayrılmasına yönelik kabuldür. Gökyüzü sadece tanrılara ayrılmıştır. İnsanoğlu tanrı olmadığı için, onun gideceği yer, tanrıların ikametgahı

²⁵⁵ W.M. Spellman, *Ölümün Kısa Bir Tarihi*, (Çev. Ahmet Bora Pekiner), Can Yayınları, İstanbul, 2017, s.147.

²⁵⁶ Allan Kellehear, 2015., a.g.e., s.332.

²⁵⁷ Necati Sümer, *Dinlerin İntihar Olgusuna Bakışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s.35.

olan gökyüzünün tam tersi olan yeraltı alemidir, yani Şeol'dür²⁵⁸. Bu durum “Ölüler diyarını delip girseler de, elim onları oradan alacak; ve göklere çıksalar da, oradan kendilerini indireceğim” şeklinde ifade edilmiştir²⁵⁹.

Yahudi inancına göre Yahudiler dünyadaki diğer insanlar arasından Tanrı tarafından seçilmişlerdir. Yahudi geleneğinde merkezi konumda olan bu düşünce Tevrat'ta, Tanrının onları kendisine özel olarak seçtiğini ifade eden cümlelere dayanmaktadır²⁶⁰. Bundan dolayı insanın hayatı da o denli değerlidir. O yüzden yahudiler için, bu hayatı, insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşamaya dikkat etmek çok önemlidir. Başka bir deyişle insanın kendi hür iradesi ile iyiyi ve kötüyü bilir hale gelmesi ve hayat, ölüm yolundan, ölümün farkına varıp hayatı seçerek gerektirdiklerini yapması önemlidir.

Ölüm sonrası kişisel devamlılık konusunda Yahudi geleneğine baktığımızda, çeşitli ve bazen birbirine zıt anlayışların varlığını görmekteyiz. G. E. Mendenhall, Yahudi kutsal metinlerinin ölüm sonrası hayata dair hiç bir kavram içermediğini iddia ederken; Helmer Ringgren İsa zamanında etkili bir Yahudi mezhebi olan Sadukilerin ölümden sonra dirilişi reddetmesine işaret ederek, sadece bedenli diriliş anlayışının Yahudi inancı olmadığını savunmaktadır²⁶¹.

Talmud'daki ahiret alemine ilişkin veriler genel olarak değerlendirildiği zaman, bu kavramın Talmud bilginlerince ortak bir tanıma henüz ulaşamadığı görülmektedir. İçinde bulunulan mevcut dünya aleminden farklı olduğu konusunda hem fikir oldukları görülmektedir. Ahiret aleminin önemine ilişkin peygamberler dahil kimsenin en ufak bir fikri yoktur. Bu durum “Kimsenin değil sadece Tanrı'nın kendisini bekleyenler için yapacağını hiçbir göz görmedi.”²⁶² şeklinde ifade edilmiştir. Talmud'daki ifadelere rağmen, yine aynı Talmud'da öldükten sonraki ahiret hayatına, oradaki nimetlere ve azaba ilişkin bir çok bilgi yer almaktadır. Adaletsizliğin ve kötülüğün son bulduğu bir alem tasviri yapıldığı görülmektedir²⁶³.

²⁵⁸ İsmail Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü: Yahudi Kaynaklarına göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.263.

²⁵⁹ Amos 9/2.

²⁶⁰ Sevda Yaman, “Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt:5, sayı:2, 2016, s.352.

²⁶¹ Muhsin Akbaş, “Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:15, 2002, s.39.

²⁶² İşaya, 64/4.

²⁶³ İsmail Taşpınar, a.g.e., s.270.

Talmud, Midraş ve Rabbinik literatürde ölüm sonrası ruhun durumu, gelecek dünya, mesîhî kurtuluş ve dirilişle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat ölüm sonrası ile ilgili şu tespitler yer almaktadır: Ölüm anında ruh bedeni terketmektedir. İlk on iki ay boyunca ceset bozulana kadar onunla irtibatı devam etmektedir. Bu on iki aylık süre ise günahkar olanlar için bir arınma dönemini ifade etmektedir. Daha sonra ise iyiler cennete, kötüler de cehenneme gitmektedir²⁶⁴.

Yahudi mistisizmine göre insan, canlılık ilkesi, nefis/içgüdüsel ruh ve insanda bulunan ilahi cevher şeklinde üç ruhsal katmandan oluşmaktadır. Bu ruh katmanların içerisinde ilahi cevher ile insan tanrısal alemle en doğrudan ilişkiyi kurmaktadır. Çünkü ilahi cevherin tek arzusu tanrının tecellisi ile birleşme isteğidir. Ölüm esnasında ise canlılık ilkesi denilen unsur mezarda yaşamaya devam etmekte ve nefis denilen iç güdüsel ruh ilahi aleme gitmektedir. İnsanın içinde bulunan ilahi cevher de tanrısal öze geri dönmektedir²⁶⁵.

Yahudilik, dünya hayatına daha çok vurgu yapmış olsa da ölüm sonrası hayatı da önemsemektedir. Fakat Yahudilikte öteki dünya, cennet, cehennem ve Mesih'in yeniden gelişi gibi ahiret konuları belirsiz ve karmaşıktır. Yahudiliğin önceliği dünya hayatında erdemli davranışlar sergileyebilmektir. Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat'ta öteki dünya, cennet ve cehennem ile ilgili şöyle ayetler vardır:

“Size karşı öfkem ateş gibi tutuşup, ölümler diyarının derinlerine kadar yanacak...”²⁶⁶.

“Yeryüzü toprağında uyuyanların birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek.”²⁶⁷.

“Zifiri karanlık diyarına, Ölüm gölgesi, kargaşa diyarına, Aydınlığın karanlığı andırdığı yere.”²⁶⁸.

Diğer dinler dünyada yapılanlara karşı ceza ve mükafatta bulunma ve yeniden dirilme ile ilgili inançlar geliştirmişken, Yahudilik ölümden sonra neler olacağına önem vermiştir. Yahudiliğe göre her insan inancı ne olursa olsun doğasına uygun bir şekilde ölümü aşacaktır. İnsan bedensel, düşünsel ve ahlaksal açıdan bir fikir olarak bu dünyada ölümsüz bir özelliğe sahiptir²⁶⁹.

²⁶⁴ Ömer Faruk Harman, “Yahudilik”, *T.D.V.İ.A.*, cilt:3, 1991, s.205.

²⁶⁵ Kürşat Demirci, *Yahudi Mistisizmi veya Kabalacılık*, Ayıışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s.43.

²⁶⁶ Tevrat, Bölüm 32, Yas.32:22.

²⁶⁷ Tevrat, Bölüm 12, Daniel. 12:2.

²⁶⁸ Tevrat, Bölüm 10, Eyüp.10:22.

²⁶⁹ Faruk Karaca, a.g.e., s.54.

3.4.4. Hristiyanlık'ta Ölümün Anlamı

Gerçekte Hristiyanlık kendini, bir kurtuluş dini olarak takdim etmekte ve İncil'i de yeni bir hayatın habercisi olarak kabul etmektedir. Bunu da İncil'de şöyle belirtmektedir:

“Onların gözlerinden bütün yaşları silecek. Artık ölüm olmayacak. Artık ne yas, ne ağlayış, ne de ıstırap olacak. Çünkü önceki düzen ortadan kalktı.”²⁷⁰.

Başlangıçta,” evvelki zaman”da iki yaratılış veya töz, ışık ve karanlık, iyi ve kötü bir sınırla ayrılmış halde bir anda varolma özelliği göstermektedir. Hristiyanlık'ta da bir tarafta “Yücelik Babası” dedikleri Tanrı diğer tarafta ise “şeytan” ın egemenliği vardır²⁷¹. Hristiyanlıkta bu ayrım çok keskin bir biçimde kendini göstermektedir.

Hristiyan, başarısızlığı gördüğü her yerde günahı sebep olarak görmektedir. O'na göre günah, insanı ferdi ve toplumsal olarak kötülüğe yöneltmektedir. İnsan, Allah'tan ayrılmaya kendini bıraktığından beri bu günah insanla beraberdir. İnsan, Allah'la ilişki kurarak tekrar O'na dönerse, bu kurtuluşun ilk anlamı olacaktır. Kurtuluş kelimesi lanetlenmiş ya da günah dolu bir dünyayı terketmek anlamında kullanılmamaktadır. Daha çok “hayatı değiştirmek” anlamına gelmektedir²⁷².

İnsanın hem ruhen hem bedenen ölümsüzlüğü fikri ve ilk insanın işlediği günah yüzünden insanın ölümlü bir varlık haline gelmesi Hristiyan ilahiyatında çok etkili olmuştur. Özellikle ilk insanın işlediği günah ve bu yüzden insanların ölümlü hale gelmesi Hristiyanlık'ta çok önemli bir konumdur. Çünkü bu şekilde Adem ve Havva'nın günahları ölümü hızlandıran bir etken olmuştur. Adem ve Havva'nın günahları Hristiyan inancında dünyevi acıların ve ölümün kaynağı olarak görülmektedir. Daha sonra değişerek günahı, Adem ve Havva'nın günahlarından farklı bir şekilde, her insanın kendi işlediği kendi günahları olarak görmüşlerdir²⁷³. Bu konuda İncil'de şöyle bir ifade geçmektedir:

"Ey ölüm, zaferin nerede? Ey ölüm, dikenin nerede?". “Ölümün dikenini günahtır. Günah ise gücünü Kutsal Yasa'dan alır.”²⁷⁴.

²⁷⁰ İncil, 21. Bölüm, Vahiy.21:4.

²⁷¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (Çev.Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, cilt:2, İstanbul, 2000, s.437.

²⁷² Albert M. Besnard, “Katolik Mezhebi” *Din Fenomeni*, (Ed.Mehmet Aydın), Literatür Yayınları, Konya, 2011, s.153.

²⁷³ Salime Leyla Gürkan, “Yahudi ve İslam Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennetten Düşüş”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy.9,2003, s.30.

²⁷⁴ İncil, 1.Korintliler. 15:55-56.

Hıristiyanlıkta Tanrı, çocukları seven ve çocuklarını koruyan bir baba figürü olarak tasvir edilmiştir. İsa'nın anlayışında Tanrı - Baba'ya inanma ve güvenme, dinin merkezini oluşturmaktadır. Çünkü İsa, kendini de Allah'ın oğlu olarak tavsif etmiştir²⁷⁵. Bu noktada bu baba misali inanma ve güvenme, Allah'ın, kendisine inananları ölümden koruyacak bir baba olarak da görülmesini de beraberinde getirmiş ve bununla birlikte 'ölüm' konusu da dinde daha merkezi bir öneme sahip olmuştur.

Hıristiyanlık, insanlığın ve insanların acı çekmesinin daha büyük bir fayda için zorunlu ve önemli olduğunu söylemektedir. Burada bu acının ilahi bir acı olarak anlaşılması önemlidir. İsa'nın çektiği acıya benzer bir şekilde, bir kişi acıya katlanırsa bu onun ilahi kişiliğinin doğmasına zemin hazırlayacaktır ve de insani mahiyetteki ilahi dayanıklılığın bir ifadesi ya da göstergesi olacaktır²⁷⁶. İsa'nın çarmıha gerilmesi ile insanî karakteri de onun ilahi azameti karşısında manasını yitirmiştir. Bu şekilde İsa'nın ilahi kişiliği doğmuştur ve mesihin yeniden dirilmesi hıristiyan inancının temeli olmuştur²⁷⁷.

İncil'de İsa'nın yeniden dirilmesiyle ilgili şu ayetler bulunmaktadır: "Eğer Mesih'in ölümden dirildiği duyuruluyorsa, nasıl oluyor da aranızda bazıları ölümler dirilmez diyor?". "Ölüm bir insan aracılığıyla geldiğine göre, ölümden diriliş de bir insan aracılığıyla gelir.". "Ortadan kaldırılacak son düşman ölümdür.". "Eğer insansal nedenlerle Efes'te canavarlarla dövüştümse, bunun bana yararı ne? Eğer ölümler dirilmeyecekse, "Yiyelim içelim, nasıl olsa yarın öleceğiz."²⁷⁸.

Hıristiyanlık inancı açısından insanlar, İsa'nın şahsında ölüme galip gelmiştir. Çünkü İsa bütün insanlık adına kendini feda ederek ölümü yenmiştir. Dolayısıyla vaftiz törenleri de kaynağını burdan almaktadır. Vaftiz edilen her Hıristiyan, aslında İsa'nın ölümünü vaftiz edilerek tekrarlamaktadır. Hıristiyanlığa göre vaftiz, günahlar karşısında insanın ölümü yenmesini sembolize etmektedir²⁷⁹.

Hıristiyanlıkta hayatın anlamı, ölüm içerisinde tam olarak ifadesini ve anlamını bulmaktadır. Hıristiyanlara göre ölüm, bu hayat için zorunlu ve kaçınılmazdır.

²⁷⁵ Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999, s.165.

²⁷⁶ N.M.L Nathan, "Yahudi Monoteizmi ve Hıristiyan Tanrısı", (Çev.Mehmet Ata Az), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:2, sayı:2, 2011/2, s.187.

²⁷⁷ Zeki Ünal, *Hz. İsa'nın Dönüşü Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s.226.

²⁷⁸ *İncil*, 1.Korintliler.15:12-21-26-32.

²⁷⁹ Necati Sümer, a.g.t., s.66.

Hıristiyanlara göre, ölümden korkmaya gerek yoktur. Çünkü Mesih'in yeniden diriltilmesi, inananların diriltilmesinin garantisi olmaktadır. Hz. İsa'nın yeni bir düzen için dünyaya tekrar geleceği düşüncesi Hıristiyanları ölümü aşmanın mümkün olabileceğine inandırmıştır. Ayrıca Hıristiyanlığa göre başkalarını seven ve başkaları tarafından sevilen, dinî görevlerini yerine getiren insanlar için ölüm korkulacak bir şey değildir²⁸⁰.

Ölümden sonraki hayat konusunda ortodoks kilisesi, ezeli bir cehennem fikrine pek sıcak bakmaz ve araf inancı yoktur. Katolik kilisesinde, ölümden sonraki hayat daha çok "kurtulanlar" ve "kurtuluşa eremeyenler" arasında yapılan bir ayımla ilgilidir. Ezeli cehennem fikri resmi bir görüştür ve araf inancı önemlidir²⁸¹. Protestanlıkta ise araf inancı görülmemektedir.

3.4.5. İslamiyet'te Ölümün Anlamı

Kur'an milyonlarca insanın hayatına biçim vermiş olan önemli ve büyük dinî kitaplardan biridir. Kur'an insanlara Hz. Muhammed'in ağzından aktarılmıştır ve müslümanlar için çok büyük bir öneme sahip olmuştur. Kur'an kelime olarak "Allah'a teslim olmak" anlamına gelmektedir²⁸².

İslamiyet'e göre bütün kainattaki her şey gibi ölüm de Allah'ın iradesine ait olan ve O'nun izni olmadan gerçekleşemeyen bir şeydir. Kur'an'da hiç kimsenin Allah'ın izni olmadan ölmediği, herkesin ölümünün belli bir vakte bağlandığı söylenmiştir. Bu yüzden ölümden kaçmak, ondan kurtulmak ve onu yenmeye çalışmak nafile bir çaba olacaktır. Kur'an'da insanın ölüm gerçeğinden kaçmasının ve ondan kurtulmaya çalışmasının boşuna yapılmış bir şey olduğu şu şekilde vurgulanmaktadır²⁸³.

"Nerede olursanız olun, sağlam kaleler içinde bulunsanız bile, ölüm size yetişecektir"²⁸⁴.

²⁸⁰ Mehmet Paçacı, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*, Nun Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.267.

²⁸¹ Kürşat Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2016, s.9.

²⁸² "İslamiyet", *D.İ.A: İslamiyet, Hıristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler(çinde)*, (Ed.Hilmi Yavuz), cilt:1, İstanbul Gelişim Yayınları, İstanbul, s.112.

²⁸³ Selim Özarslan, *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası Yayınevi, Konya, 2001, s.96.

²⁸⁴ Nisa Suresi, 5/78. ayet.

“Deki, doğrusu kendisinden kaçtığınız ölüm mutlaka karşınıza çıkacaktır; sonra görüleni de görülmeyeni de bilen Allah’a döndürüleceksiniz, O size işlediklerinizi haber verecektir.”²⁸⁵.

İslam dininde Allah’ın dışında bütün canlıların öleceğini kabul etmesi ve bu düzene uygun olarak yaşaması önemli bir yere sahiptir. Kur’an’a göre herkes ölümü ve ölüm acısını yaşamak zorundadır ve bundan kimse kaçamayacaktır. Allah, Hz. Muhammed’e hitaben “Ey Muhammed! Senden önce de hiçbir insanı ölümsüz kılmadık, sen ölürsün de onlar bâki kalır mı?”²⁸⁶ diye bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Kur’an’da ölüm kelimesi türevleri de içine katıldığında tam olarak yüz yetmiş üç yerde geçmektedir. Burdan da anlaşılacağı gibi Kur’an ölüm gerçeğine çok büyük bir önem vermiştir. Ölüm yaptıklarından sorumlu olan insanın sınavının ve hayatının sonu demektir. Bunu hatırlatmak için Kur’an insanların yararına ölüm gerçeği üzerinde durmuştur ve insanların ölüme hazırlıklı olması gerektiğini söylemiştir²⁸⁷.

İslamiyet’e göre insanın dünyaya geliş amacını unutmamasının önemli faktörlerden birisi dünyanın cazibesidir. İnsan, dünyanın cazibesi yüzünden sorumluluklarını unutmakta ve yapması gerekenleri yerine getirmekten yüz çevirmektedir. Bu şekilde insan gittikçe manevi ve ruhi yönünden soyutlanarak dünyanın tutsağı haline gelmektedir. Sonuç olarak ise hayatının amacını ve anlamını kavramaktan uzaklaşmaktadır²⁸⁸.

İslam dini, dünya- ahiret, yani din ile hayatı birleştirmiştir ve bir bütünlük anlayışı içerisinde değerlendirmiştir. Bununla beraber, islam dini ölüm olgusunu da hayat-ölüm ikiliğini de uçlar olarak değil, bu ikiliği kendi içerisinde bir bütünlük anlayışı olarak değerlendirmiştir. Yani hayat ve ölüm birbirinden ayrı şeyler değil, birbirini tamamlayan iki ayrı uçtur.

Bütün dinî sistemlerin yanında İslam’ın dünya-ahiret dengesi içindeki yeri oldukça dikkat çekici görünmektedir. Amacı, dünyadan istifade eden, orada kararınca ve meşru bir şekilde eğlenmesini bildiği gibi öteki hayatını da unutmayan, dünyayı bildiği gibi ölüm gerçeğini de bilen ve onu sık sık anan, ona göre davranan, manevi dünyasını hiçe saymayan insandır. Bununla birlikte bu insanlardan oluşan toplumdur. İslamiyete göre insanın tüm

²⁸⁵ Cuma Suresi, 62/8. ayet.

²⁸⁶ Enbiya Suresi, 21/34. ayet.

²⁸⁷ Selim Özarlan, a.g.e., s.97.

²⁸⁸ Şehmus Demir, Kuran’ın Dünya Hayatına Bakışı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1995, s.29.

ilişkilerinde “Allah korkusu” hakim olmalıdır. O yüzden “ölüm” belki de en derin ve yoğun anlamını islamiyette bulmaktadır.

Kur’an, ölümle ilgili ayetlerinde ölümün, insanın bütün varlıksal fonksiyonlarının işlevini yitirmesiyle dünya hayatının sona erdiğini vurgulamaktadır. Ölüm bu şekilde bir son olsa da aslında bir son ya da yokoluş değildir. Kur’an’da bireysel kimliğin yokolmayacak bir şekilde yaşamaya devam ettiği dile getirilmektedir. Ölüm ve dirilişi, insan kişiliğini yeniden meydana getiren ikiz aşamalar olarak görmektedir. Yani ölüm, ilk varlığın sonu ile ikinci varlık oluşumu arasında bir köprü görevi gerçekleştirmektedir. Ölümle birlikte insanın bu dünyadaki varlığı sonlanmaktayken yine ölümle birlikte ahiret hayatına geçiş yapmakta ve ahirette dünyada sona eren varlığıyla yeniden biraraya gelmektedir²⁸⁹. Kur’an’a göre nefsin ölümü, bir varoluş boyutundan diğer bir varoluş boyutuna geçişi sağlayan bir köprüdür.

Kur’an’da ölüm ötesi hayatı ifade etmek için ahiret kelimesi kullanılmıştır. Ahiret dünya hayatının birinci sura üflenmesiyle son bulması, insanların kıyamet gününe kadar berzah aleminde bekletilmesi ve ikinci defa sura üflenmesiyle tekrar diriltilmesi ile başlayacak ikinci ve sonsuz alem demektir. Tüm bunların sonucunda insanlar teker teker Allah’ın huzurunda toplanacaklardır. Bir adalet terazisi kurulacak ve herkes hesap verecektir. Her insan geçmişte yaptığı günahların cezasını çekecektir. Herkes sevap ve günahlarına göre ya cennete ya da cehenneme gönderilecektir²⁹⁰.

Müslüman için ölümden sonra tekrar dirileceğine ve yaptıkları iyiliklerin karşılığını göreceğine inanmak, İslam dininin temel inanç esaslarından biridir. Bu açıdan hayat İslam’a göre bir sınav gibidir. Bu sınavda insanların nasıl davranacağı sınanmaktadır. İslam hayatı insana yapması gereken şeyleri yapması için bir deneme süresi olarak vermektedir. Ölüm de bu deneme süresinin sonunu ifade etmektedir²⁹¹.

İslamiyetin esasları içinde yer alan ahirete iman, insana ve topluma bu şekilde bir sorumluluk aşılacaktır. Bunun sonucunda ise böyle bir insan içinde yaşadığı toplumun en dengeli insanı haline gelmektedir²⁹². Ahiret hayatına geçişin kapısı niteliğinde bir ifade

²⁸⁹ İskender Şahin, *Kuran’da Diriliş Gerçeği*, Sage Yayıncılık, Ankara, 2011, ss.168-169.

²⁹⁰ Şehmus Demir, a.g.t., s.2.

²⁹¹ Necati Sümer, a.g.t., ss.126-127.

²⁹² Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2010, s.259.

bulan ölüm ahire kavramının ayrılmaz bir parçası olmaktadır. Hayatın içinde tekrarlanan yaşam ve ölüm olayının varlığının dini anlamı bu sorumluluğa odaklanmaktadır²⁹³.

Ölüm gerçeğinin üzerindeki perdeyi kaldırıp onun hakikatini tam anlamıyla kavramak mümkün değildir. Çünkü hayatı/yaşamayı bilmeyen ölümü de bilemez. Hayatın bilinmesi de ruhun hakikatinin ve onun neden ibaret olduğunun bilinmesine bağlıdır. Bilebileceğimiz tek şey ölümden sonra ruhun halinin ne olacağı bahsidir. Birçok ayet ve hadis ölümlle beraber ruhun yok olmayıp hem zatı hem de idrak özellikleriyle beraber varlığını sürdürdüğünü açıklamıştır²⁹⁴.

Gazali'ye göre mümin kişi ölür ölmez Allah'ın azâmetinden ve celâlinin genişliğinden kendisine bir kapı açılır. Dünya buraya kıyasla daracık bir zindan gibidir. İşte müminin ölümü, daracık ve karanlık bir eve hapsedildikten sonra kapıları açılıp serbest bırakılan, sonra bu kapıdan, içinde çiçeklerin, meyvelerin, ağaçların bulunduğu uçsuz bucaksız bağlara bahçelere kavuşan kimsenin durumu gibidir²⁹⁵. İslam'da da kendisini kabul edenlere dünyevî mutluluğun verileceği kabul edilmekle birlikte nihai kurtuluş, yani ebedî mutluluk insanın kendi amellerinin yanı sıra Allah'ın inâyetinin bir sonucu olmak şartıyla, ölüm sonrasında gerçekleşecektir²⁹⁶.

İslam dini açısından baktığımızda müslümanlar ölümden nefret etmemelidir. Onlar yaptığı iyiliklerin bir sonucu olarak cennete gitme ve sonsuz hayatı yaşamayı dilemelidirler. Müslüman için ölüm, kendisini mutlu olacağı sonsuz hayata taşıyan bir araç olmaktadır. İnsan ölümden kurtulmaya çalışmamalıdır ve onu kabullenip bir gün öleceği gerçeğine göre davranmalıdır. Çünkü insanın yaşadığı hayat nasıl öleceğinin bir göstergesi olmaktadır²⁹⁷.

3.5. Tasavvufta Ölümün Yeri ve Anlamı

Tasavvuf, İslam dünyasında ortaya çıkan mistik fikir ve hareketlere verilen addır. Genel olarak İslam mistisizmi demektir. Mistisizmin kökü yunancada “mister: sır”den gelmektedir. Bu anlamda ise mistik, ilahi şeyler hakkında birtakım sirlara, gizli bilgilere

²⁹³ *İslam'da Ahiret İnancı*, İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı, Sivas Yayınları, Sivas, 2007, s.146.

²⁹⁴ İmam Gazali, *Ahiret Hayatı*, (Çev.Hüseyin Okur), Semerkand Yayınları, İstanbul, 2008, ss.169-170.

²⁹⁵ İmam Gazali, a.g.e., s.174.

²⁹⁶ Fuat Aydın, a.g.m., s.91.

²⁹⁷ Necati Sümer, a.g.t., s.128.

vakıf olan ve bunlar hakkında kimseye bir şey söylememesi gereken kimselere denmektedir²⁹⁸.

Esas yapısı itibarıyla tasavvufa baktığımızda onun, Allah yolcusunun nefsini tam bir açıklık, azim ve samimiyetle ele aldığı dini bir sistemi ifade etmektedir. Bu noktada tasavvuf içerisinde açıklık, azim ve samimiyet önemli bir yere sahiptir. Tasavvuf tam bir azim gerektirmekte çünkü nefsi arzular ile kainat ve güzelliklerinin karşıtı bir yöneliş burda kendini göstermektedir. Kendini Allah için bir feda etme durumu söz konusudur. Tasavvuf bu özelliği ile diğer ahlaki sistemlerden kendine özgü bir biçimde ayrılmaktadır²⁹⁹.

Nefs mücadelesi, tasavvufta en başta gelen bir husus olmaktadır. Nefs ile verilen mücadele, nefsin alıştığı şeylerden alıkonmasını, arzulara karşı teşvik edilmesini, gururunun kırılmasını, asli tabiatın kötülüğünü ve fiillerinin bayağılığını tanımak için cefa ve meşakkatlere katlanılmasını içermektedir. Bunun amacı ise tasavvufun “ölmeden önce ölmüş” demesi ve bunun uygulanmasını istemesidir³⁰⁰. Allah'a ulaşmak için nefsi öldürüp, kendini aşarak Allah'la bir olmaktadır. Bu şekilde kendilerini ölmeden önce öldürerek, Allah'ta var olup O'nda yokolurlar.

Bazı tasavvuf ekollerinde tasavvufa giriş ritüeli olarak ölüm rabitası yapılmaktadır. Ölüm rabitası yaparken insan öldüğünü, başında ağlayanları, toprağa gömüldüğünü, kefeneye sarıldığını zihnen canlandırmaktadır. Bir nevi ölmeden önce kendini zihnen öldürüp cenazesini yaşamaktadır. Bu şekilde ölüm ile bir bağlantı kurulmaya çalışılmaktadır.

Kur'an'da pek çok ayette dünya hayatının geçiciliği ve çekiciliği anlatılmış; insanları kandırmaması istenmiş; önemsizliği ve ahiret hayatının daha önemli ver hayırlı oluşuna dikkat çekilmiştir. Ayetlerde genelde dünya hayatı ve ona meylin yerilmesinin sebebi kulluk şuurunun kaybolmamasını³⁰¹ ve ölümün unutulmamasını sağlamaktır.

İbnü'l-Arabî ölümü üçe ayırmıştır: Fucaten ölüm, ızdırarî ölüm ve ihtiyarî ölüm. Fucaten ölüm, hiçbir belirtisi olmadan aniden gelen ölüm demektir. Izzidarî ölüm, ruhun

²⁹⁸ Hüseyin Peker, a.g.e., s.35.

²⁹⁹ Ebu Ala Afifi, *Tasavvuf İslam'da Manevi Devrim*, (Çev.İbrahim Kaçar- Murat Sülün), Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s.61.

³⁰⁰ Reynold A. Nicholson, *İslam Sufileri*, (Çev.Mehmet Dağ, Kemal Işık, Ruhi Fırlalı, Abdülkadir Şener, Rami Ayas, İsmet Kayaoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s.41.

³⁰¹ H. Kamil Yavuz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s.36.

bedenden ayrılmasıdır ve bütün varlıklar bunda birbirine eşittir. İhtiyarî ölüm ise sadece insanlarda meydana gelebilecek bir ölüm hali olmaktadır³⁰².

İslamiyet, insana verilmiş olan ölüm bilincini, iyiyi gerçekleştirmeye yönelmiş dünya görüşünde insanı motive eden bir imkan olarak kullanmaktadır. Bir gün öleceğini hiç bir zaman aklından çıkarmayan ve ölüm bilincine sahip olan bir insan, ölümden sonraki sonsuza kadar sürecek olan hayatı amaçlamakta ve hayatına karşı tutumlarında bu anlayışa göre davranmaktadır³⁰³.

Tasavvufi yaşantıya yönelmede etkili olan bir başka sebep de insanın güven ve emniyet içinde olmayı istemesidir. Günlük hayatında ölümlerle karşılaşan ve ölüm bilincine varan insan iyi bir kul olup ahiret hayatında güven ve selamete erebilmek için tasavvufa yönelmekte ve daha derin bir dini hayat yaşamaktadır³⁰⁴.

Allah'ın, ölümü ve hayatı, kimin daha güzel davranacağını sınamak için yarattığını akıllarında çıkarmayan sufiler ölüme hazırlığın yine ölümlerle son bulacağını bilincindedirler. Bu yüzden amellerini etkileyecek ya da amellerini engelleyecek her türlü istek ve arzudan uzak durmaktadırlar. Bununla birlikte bir emel sahibi olmaktan da uzak durmaya önem vermektedirler. Çünkü insanın emel sahibi olmayı istemesinin, insanın ölümü unutmamasının kaynağı olduğunu düşünmektedirler³⁰⁵.

Tasavvuf'a göre her şey Allah tarafından yaratıldığından ve O'na ait olduğundan, insanın mutlak olarak sahip olduğu hiçbir şey yoktur. Her şey gibi insan da gelip geçicidir. Bu yüzden bir şeyi cezbetmeye, istemeye veya reddetmeye çalışmak gereksizdir. Tasavvufta "insanın nasibinde ne varsa ancak onu alır" cümlesindeki düşünce önemli bir yere sahiptir. Buna göre insanın nasibindeki bir yiyecek olur, mutluluk olur ya da ölüm olur³⁰⁶.

Sufiler, ölüm ile uyku arasında da bir benzerlik kurmuşlar ve uykuyu "küçük ölüm" olarak nitelendirmişlerdir. Uyuyan ile ölen aynı aleme intikal etmektedir. Bu nedenle uykudan sonra uyanmayı, öldükten sonra dirilmeye benzetmişlerdir. Mevlana da uyku ile

³⁰² Ahmed Avni Konuk, *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.73.

³⁰³ Hüseyin Aydın, *Muhasibinin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Yayınları, Ankara, 1976, s.39

³⁰⁴ Cengil, Muammer, "Tasavvufi Yaşantıya Yönelmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Nedenler", *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2003, s.215

³⁰⁵ Ramazan Muslu, "Türk Tasavvuf Kültüründe Sufilerin Ölüme Bakışı ve Cenaze Merasimleri", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı:38, 2009, s.64.

³⁰⁶ Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, (Çev. Ergün Kocabıyık), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.134.

ölüm arasında bir benzerlik kurar ve her ikisinde de bütün insanların eşit olduklarını ifade eder.

Mevlânâ' ölümüne yüklediği anlamlar ile tasavvufta önemli bir konuma sahip olmuştur. Mevlana'ya göre ölüm başa çıkılması gereken ya da başa çıkılması zor ya da zorunlu olan bir şey değildir, ölüm aslında özlem duyulan ve hasretle beklenen bir dosttur. Ölümden sonraki dirilişle beraber gerçek sevgili olan Allah ile aradaki perdeler kalkacak ve bu özlem sona erecektir. İnsanın kendisi hakkında Allah'ın ne hükmü vereceği ya da ne şekilde bu hükmün tecelli edeceği ölümle mümkün olmaktadır. Ölümü bu şekilde algılayış, yani onu özlenen bir dost ya da gerçek sevgili ile kavuşma olarak görme sadece Mevlana'ya özgü değildir. Tasavvufta bu algılayış çok yaygın olarak görülmektedir.³⁰⁷

Tasavvuf düşüncesinde ölüm, sevgili ile karşılaşma ve vuslat ânıdır. O bakımdan korkulan değil belki arzu edilen bir şeydir. İlâhî aşk ne kadar kuvvetli olursa, karşılaşma arzusu da o kadar şiddetlidir. Ölümü “vuslat gecesi” sayan Hz. Mevlânâ şöyle der: “Canı sen aldıktan sonra ölmek, şekere benzer. Seninle olduktan sonra ölüm, tatlı candan da tatlıdır.”³⁰⁸

Mevlana şöyle demiştir: “Cemadlıktan öldüm, nebat oldum. Nebatlıktan öldüm, hayvan mertebesinde zahir oldum. Hayvanlıktan öldüm Adem oldum. Hal böyle olunca niçin korkayım, ne vakit ölmekten dolayı noksanlaştım ki?...Diğer bir hamlede de beşerlikten ölür ve melaike arasında yer alırım. Melek mertebesinde de kurban olur, o şey ki vehme gelmez o olurum.”³⁰⁹

Yûnus Emre'ye göre mâsivayı yani dünya hayatını terk edenler ve manevi yönünü geliştirenler diğer bir ifadeyle ölmeden önce mecazen ölmesini bilenler, ebedi olan öteki hayatta gerçek dirilişe sahip olan kimseler olacaklardır³¹⁰.

İbnü'l-Arabi de ölüm konusunu Allah'ın insana duyduğu kavuşma özlemi ile insanın Allah'a duyduğu özlemi olarak açıklamıştır. Arabi'ye göre Allah ile insan arasındaki karşılıklı özlemi ifade eden bu ilişki, bir parça bütün ilişkisi olmaktadır. Birbirlerine ölüm sayesinde özlem duymaktadırlar. Bu özlem ise vuslata duyulan bir özlem olma özelliğini

³⁰⁷ Aliye Şenat Kazancı, “Mevlana'nın Ölüm Algısının Kurani Arka Planı”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı:2, 2009, s.68.

³⁰⁸ Abdülbâkî Gölpinarlı, *Mevlânâ Celaleddin*, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1959 s.134.

³⁰⁹ Mevlana, *Mesnevi*, c.III, beyit: 3901.

³¹⁰ İsa Çelik, “Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:40, 2009, s.131.

göstermektedir. Bu yüzden ölüm, bir korku olarak algılanmamakta, iki tarafın özleminin gerçekleşeceği bir vesile olmaktadır³¹¹.

Tasavvufta bir diğer önemli nokta ise tefekkürdür. Tefekkürün anlamı ise, bir nevi derin düşüncelere dalmaktır ve nihâi hedef olarak Allah'a ulaşmaktır. Tefekkürle başlayıp Allah'a yoğunlaşmayla devam eden bu ruhani süreç O'nun dışındaki herşeyden vazgeçerek O'nda erimeyle noktalanmaktadır. Bu içsel yolculuk tecrübeyle ulaşılmış üst düzey bir sarhoşluk, coşkunluk, aşk ve fena oluş duygularını içermektedir. Bu duyguları içeren vecd ve aşkınlık halini ise mantıksal olarak kavrayabilmek oldukça zor olmaktadır³¹². Diğer bir taraftan bu deneyimler aslında ölüme yakın bilinçdışı deneyimlerdir.

Özet olarak insanların bir çoğu ölümden kaygı, korku ve umutsuzluk duyarken, tasavvuf düşüncesinde ölüm, sevgiliyle kavuşma olarak değerlendirilmiş ve ölümlü başka bir dünyaya geçiş olarak düşünüp ölüme özlem duymuşlardır. Bununla birlikte ölüm olgusuna çok önem verilmiş ve ölmeden önce ölümlü cümlesinin sırrına erilmesinin üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla tasavvufta ölüm korkulacak bir şey değildir. Asıl korkular Allah korkusu ve ayrılma korkusudur³¹³.

Bir sūfî için en büyük korku Allah'tan uzaklaşma, ondan ayrılmaktır. Ve bu korku da bir taraftan sūfîyi Allah'a daha çok bağlamaktadır. Bu noktada ölüm, sūfîyi Allah ile kavuşturacak olgudur, vuslata duyulan özlemi canlı tutan ve onu güdüleyen şeydir. Ve bu ölüm sevgisidir.

³¹¹ Ekrem Demirli, "İbnü'l Arabî ve Mevlana Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı: 16, 2007, s.234.

³¹² Muharrem Yıldız ve Mehmet Meçin, "Dinlerde İç Yolculuklar: Riyazetin Kökenine Dair", *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 17, 2014, ss.243-244.

³¹³ Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s.168.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAŞ DÖNEMLERİNE GÖRE ÖLÜM DÜŞÜNCESİ VE DİNİ GELİŞİM

Çalışmamızın bu bölümünde yaş dönemlerine göre gelişim, dini gelişim ve ölüm kaygısına dair özellikler ve ilişkiler hakkında genel hatlarıyla bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Öncelikle çocukluk, ergenlik ve yaşlılık dönemine genel olarak değinip sonrasında ayrı bir başlık içerisinde ise yetişkinlik dönemi diğer dönemlere nazaran daha detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılacaktır.

4.1. Yaş Dönemlerine Göre Ölüm Düşüncesi

4.1.1. Çocukluk Döneminde Ölüm

Psikolog ve pedagoglar, çocukların ortak eğilimlerini ve davranış kalıplarını göz önünde bulundurarak, çocukluk dönemini çeşitli evrelere ayırmışlardır. Genel olarak kabul edilen çocukluk dönemi gelişim evrelerini; bebeklik, ilk çocukluk, son çocukluk evresi ve ergenlik olarak sıralayabiliriz.

Bebeklik evresi, doğum ile 2 yaş arasında yer alan bir evredir. Bebek bu aşamada ailesine beslenme ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılaması için ihtiyaç duymaktadır. Bebeğin ilk ihtiyacı ise ebeveynlerinden sevgi ve şevkat görmektir. Bu evrede ben bilinci oluşmaya başlamaktadır. Ayrıca bu evrede çocuk dünyayı ya güvenilir bir obje olarak algılamakta ya da dünyanın korku dolu olduğunu düşünmektedir. 2-6 yaş arası ise ilk çocukluk evresini oluşturmaktadır. Bu evrede çocuk çevresini keşfetmektedir. Anne ve babasına bağımlılığı giderek azalmaktadır. Çokça soru sorar ve çevresini anlamaya çalışır. Kızlarda 6-11, erkeklerde ise 6-12 ya da 13 yaş arası olan evreye son çocukluk evresi denmektedir. Bu evrenin en önemli özelliği çocuğun somut düşünceden soyut düşünce aşamasına geçmesidir. Psikologlar tarafından bu evre çocuğun psikokültürel doğumu olarak adlandırılır. Çünkü bu aşamada çocuk planlı programlı bir eğitimle karşılaşır. Çocuk aile ortamından çıkar ve sosyal çevre ile kaynaşmaya başlar³¹⁴.

Zihinsel gelişimi alanında bebek ve çocukların ölüm konusunda hiçbir şey bilmedikleri sonucuna varılmaktadır. Özellikle bebeklik ve ilk çocukluk evresinde çocuklar

³¹⁴ Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV (2004)*, Sayı: 1, ss.208-211.

somut düşünce aşamasında oldukları için ölümü ve ölümlle ilgili şeyleri pek anlamamaktadırlar. Fakat ölümün farkında olup ona ilişkin tepkiler verebilmektedirler³¹⁵.

Bebeklikten iki yaşında kadar yaşamları açısından sevdikleri kişileri kaybeden çocuklar henüz insanların temsillerini iç dünyalarında tasarlayamadıkları için bir şeyin eksik olduğunu hissetmektedirler. Ölenin bir daha geri gelemeyeceğinin ya da ölümün bir son olduğunun henüz farkında değildirler. Çocuklarda sevilen birinin kaybıyla hissedilen eksiklik duygusu çocuğun ölümden önce ayrılığı anlamasına sebep olmaktadır. Çocuğun psikolojik gelişiminin doğal yapısından kaynaklanan bir durumdur. Ölüm ile ayrılık arasındaki farkı ise ileriki yaş dönemlerinde anlayıp ayırt edebilmektedir. Çocuğun psikolojik gelişimi için bu ayrımı farkedebilmesi büyük önem taşımaktadır. İki ve altı yaş arası dönemde de ölüme ilişkin sınırlı ve belirsiz anlayışlar ve bu ayrım devam etmektedir. Fakat yavaş yavaş değişmeye başlamaktadır³¹⁶.

Altı-dokuz yaş dönemindeki çocuklarda artık ölüm algısı şekillenmeye başlamıştır. Bu dönem çocuğu, ölümü yaşayan canlı şeylerin sonlanması olarak görmektedir. Ölüm konuları kafasını kurcalamaya başlar ve bununla ilgili sorular sorar. Bu dönemde çocuklar ölenin geri gelemeyeceğini farkederler fakat ölümü kişiselleştiremezler. Yani kendilerinin de ölümlü olduğunu düşünemezler. Belli bir ölüm algısı şekillenmeye, ölümün bir son olduğu gerçeği algılanmaya başlamıştır. Çocuklar ölümü melekler, gökyüzü ya da iskelet gibi kavramlarla somutlaştırmaya çalışırlar. Dokuz- on iki yaş döneminde ise ölümü artık gerçekçi bir biçimde algılayabilmektedirler. Ölüm ile ayrılığın farkını netleştirdikleri yaş aralığıdır. Ölümün her canlının başına gelebilecek bir durum olduğunu iyice kavradıkları için annelerin ve babalarının ölmesinden kaygı duymaya başlamaktadırlar. Bu yüzden kabuslar görüp bir takım korkular geliştirebilirler³¹⁷.

4.1.2. Ergenlik Döneminde Ölüm

Ergenlik, gelişim süreci içinde çocukluk döneminin bitmesiyle başlayan dönemdir. Fizyolojik olarak erişkinliğe bu dönemde ulaşılır. Bu dönem kızlarda adet ve göğüslerin büyümesiyle başlarken erkeklerde ise yüzde kılların ve sesin kalınlaşmasıyla başlar. Genel olarak 13-22 yaş aralığını kapsayan bir dönemdir. Ergenlik dönemi biyo-psikolojik açıdan

³¹⁵ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*, İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s.379.

³¹⁶ Erol Göka, a.g.e., ss.228-230.

³¹⁷ A.g.e., ss.231-233.

çocukluğun sona ermesi demek olduğu için toplumsal yaşamda sorumluluk alma dönemi olan yetişkinlik döneminden bir önceki dönem olma özelliğini gösterir³¹⁸.

Ergenlik döneminde kişilik için bir kimlik geliştirme mücadelesi verilir. Ergen kişi bu süreçte kimliğini geliştirmeye çalışmaktadır. Kimlik arayışı içerisinde olduğundan karşı cinsten kişilere, kahramanlara, dini konulara ve ideolojilere ilgi duymaya başlar. Bu ilgi daha sonra tutkunluk göstermesine neden olabilmektedir. Bu dönemde ergen, çocuklukta öğrenmiş olduğu kurallar ve yetişkinliğin getirdiği değer yargıları arasında bocalama yaşamaktadır. Bu dönemi başarı ile atlatan kişiler, kimlik duygusu edinirken, başarıyla atlatamayan, sorunlar yaşayan kişiler ise kimlik karmaşasına düşmektedirler. Ve yetişkinlik döneminde bunun zararını çokça görmektedirler³¹⁹.

Ergenliklik döneminde ölüm gerçeği yetişkinler gibi algılanmaya başlanmaktadır. Ergenlik döneminde insan nasıl biri olacağına arayışında olduğu için yaşamın anlamını sorgulamaktadır. Ölüm hakkında felsefe yapmakta ve ölümü düşünmektedir. Kendi cenazesini hayal edebilir, kimlerin geleceğini, insanların kendini ne kadar kötü hissedeceğini düşünüp tasarlayabilir. Bu yüzden insanların ona sağken iyi davranmaları gerektiğini yoksa pişman olabilecekleri gibisinden düşüncelere girebilirler. Ölüm üzerine kafa yoran ergenlerde ölüm korkusu artabilir. Bunu da yaşam şekillerinde birtakım değişiklikler yapıp engellemeye çalışabilirler. Ölüm korkusunu engelleyemeyen ergenlerde hızlı araba kullanmak, sarhoş olmak, uyuşturucu madde ve alkol kullanmak gibi davranışlar görülebilir. Ama bunların hepsinin kökeninde ölüm korkusu vardır gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Bu denli yoğun ölüm korkusu ergenlerin bir kısmında görülmektedir. Bazı ergenler ise ölümün kendi başlarına gelmeyeceğini düşünüp ölümden muafmiş gibi bir yaşam sürebilirler. Ergenlikte gerçek anlamıyla ölüm, ölüm duygusundan ya da düşüncesinden daha belirgin hissedilmektedir³²⁰.

Ergenlik döneminde ergenlerin kendi kişiselliklerine olan inancı ve bağlılığı, kendilerinin ölüm ile karşılaşmayacakları düşüncesine dönüşebilir. Bundan ötürü ölüm ile karşılaşan ve bir kayıp yaşayan ergenlerde çok güçlü bir biçimde inkar, öfke, suçluluk,

³¹⁸ Mustafa Koç, "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı : 17 Yıl : 2004/2, s.233.

³¹⁹ İbrahim Gürses ve Akif Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 2011, s.157.

³²⁰ Erol Göka, a.g.e., ss.235-236.

üzüntü ve intihar fikirleri görülmektedir. Bunun belirtileri olarak da suça yönelme, ilaç, alkol kullanımı, depresyon ve okul başarısızlığı gibi davranışlar gözlenebilmektedir³²¹.

Ergenlik döneminde ölüm üzerine düşünme eğiliminden çok intihar eğilimi belirgin bir haldedir. Ölüm konusunda düşünme, psikolojik ve felsefik derinliğini ve boyutlarını anlamamanın yerine kolaylıkla düşünmeden ölüm için harekete geçebilirler.

4.1.3.Yetişkinlik Döneminde Ölüm

Bilimsel yayınlarda “yetişkinlik” terimi genellikle “bebeklik”, “çocukluk”, “ergenlik” terimleri kadar açık ve somut değildir. Örneğin Freud, yetişkin yaşamını, daha önce oluşmuş kişilik yapısının yüzeyinde sadece bir dalgalanma olarak görür. Bilim dünyası, Erikson, Bühler, Jung gibi psikologları izleyerek, yetişkinliğin tek başına duran, ergenlikle yaşlılık arasında ayrılaşmamış bir biçimde yer alan bir evre olmadığını kabul etmeye başlamıştır. Yetişkinliğin bir “varlık durumu” olduğu anlayışı, yerini yetişkinliğin bir “oluşum süreci” olduğu görüşüne bırakmıştır.

Yetişkinlik Dönemi Erikson’un 8 evresinden 7. evreye girmektedir. Üretkenliğe karşı durgunluk evresi adını almaktadır ve yaşamın en uzun evresi olabilmektedir.³²² Çünkü insanın anne ve baba rollerini ve iş başarıları ile kendisinden de çok yaşayacak bir şeyler üretebilmesini içermektedir. İnsanın yaşamındaki üretkenliklerin tamamını kapsamakta ve yaşlılığa kadar uzamaktadır. Bu evrede insanın doyuma ulaşabilmesi çok önemli bir yere sahiptir. Doyuma ulaşamaması durumunda insanın ileriki aşamalarda durgunluk, sıkıntı, yoksullaşma duygularıyla uğraşmasına neden olabilmektedir. Ayrıca insanda psikolojik ve fiziksel gerileyiş kendini daha fazla gösterebilmektedir. Bu evrede doyuma ulaşamayan ya da başarılı bir performans göstermeyen insanlarda bu problemlerle aşırı bir uğraşma söz konusu olabilmektedir³²³.

Yetişkinlik döneminin yaş aralıkları farklı biçimlerde ele alınmıştır. Örneğin Neugarten ve Moore genç yetişkinliği 20-30 yaşlar arasında, Havighurst 18-35 yaşları arasında, Erikson 20-40, Bühler 25-45, Levinson ise 17-45 yaşları arasında ele almışlardır. Bu farklılığı ortaya çıkaran etkenler ise sosyo ekonomik sınıflar, kültür, tarihsel olaylar ve

³²¹ Sevgi Sezer ve Pelin Saya, a.g.m., s.157.

³²² Erik H Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, (Çev. T.Bedirhan Üstün, Vedat Şar), Birey Toplum Yayınları, Ankara, 1984, ss.31-34.

³²³ Bekir Onur, a.g.e., s.35.

kişilik farklılıkları olmaktadır³²⁴. Bizim çalışmamız 26-55 yaş arası yetişkinlerle ilgili olduğu için ağırlıklı olarak genç yetişkinlik ve orta yaş üzerinde durulacaktır.

Yetişkinlerde ölüm kavramı karmaşık ve çok değişken bir yapı olarak kendini göstermektedir. Yetişkinlerde ölüm kavramı; sosyal, kültürel, geleneksel, kişisel ve duygusal konuların ve dinî bilgilerin bir karışımından oluşmaktadır. Yetişkin için ölüm her an başa gelebileceği için gelişiminin diğer aşamalarında çokça kendini hissettirerek bireyin şekil almasını sağlamaktadır³²⁵.

Yetişkin bireylerin hayatın gerçek anlamını idrak etmeye başlaması, ölümün bir gerçek olarak algılanmasından ve belli bir ölüm düşüncesinin oluşmasından sonra olmaktadır. Bu dönemde yetişkin birey yaşadığı tecrübelerle de dayanarak hayatın sınırlı olduğu farkındalığıyla ilk kez karşılaşmaktadır. Bu şekilde yaratıcının gücünü daha iyi anlamaya başlamakta ve inancın kendi hayatında önemini ne kadar büyük olduğunu farketmektedir. Genç yetişkinlik evresinin son zamanlarında ölüm ile ilgili bu düşünceler kendini göstermektedir. Genç yetişkin kendi zaaflarının ve ölümün farkına vararak sürekli bir olgunlaşma sürecinin içine girmiş olmaktadır. Bu dönemde en önemli soru ise “nasıl bir hayat yaşamalıyım?” sorusu olmaktadır³²⁶.

Yetişkinler için ölümün varlığını farketmek, gençlikten orta yaşa geçişi sağlayan bir dönüm noktası özelliğindedir. Bununla birlikte zamanın algılanışında da farklılıklar yaratmaktadır. Yetişkinlikte artık ne kadar zamanının kalmış olduğuna dair zihinsel hesaplarla değerlendirme yapılır ve ilerisi için bir plan çizilmeye çalışılır. Çünkü ölümün kaçınılmazlığı eski zamanlara nazaran kendini daha yoğun bir şekilde hissettirmektedir.

Yetişkinlik dönemi, insanlar açısından bireyselleşme çabaları ile toplumsal kurallar arasında bir uzlaşma sağlayabilme mücadelesidir. Bu mücadele ise çok hassas bir dengeyi gerektirmektedir. Bu dengeyi kuramayanlar ya da koruyamayanlar orta yaşa geldiklerinde anlamsızlığa düşmekte ve hayatlarını boşa geçirdiklerine dair düşüncelere girmektedirler. O zamana kadar kaç yılı geride bıraktıkları önemliken artık kaç yılı kaldığını düşünerek hayatlarının muhakemesini yapmak önemli bir hale gelmiştir³²⁷.

³²⁴ Bekir Onur, a.g.e., ss.101-102.

³²⁵ Sevgi Sezer ve Pelin Saya, a.g.m., s.158.

³²⁶ s M. Akif Kılavuz, “Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 2005, s.101.

³²⁷ Engin Geçtan, 1994, a.g.e., s.121.

Yaklaşık 40-45 yaşları arasında yer alan “orta yaş geçişi”, ilk yetişkinliği sona erdirmekte ve orta yetişkinliği başlatmaktadır. Bu iki çağı ayıran ve birleştiren gelişim dönemi olarak “orta yaş geçişi” kavramı oldukça önemli bir yere sahiptir. Orta yetişkinlik yaklaşık 40-65 yaşları arasında yer almaktadır. Bir sonraki çağ olan son yetişkinlik ise yaklaşık 60 yaşında başlamaktadır³²⁸. Orta yetişkinlik, yetişkinlerin gerçekten istediklerinin ne olduğunu ve hayatlarını sorguladığı bir dönemdir. Kırk beş yaşlarında ise bir kararlılık dönemi ortaya çıkmaktadır. Yani bu sorgulamalarının bir sonuca vardığı bir dönem olma özelliği göstermektedir.

İnsanlar orta yaşa girdiklerinde yani yaşamlarının orta dönemine yaklaştıklarında yaşam süresine ilişkin düşünceleri oldukça köklü bir değişim göstermektedir. Anne ve babalarının yaşlandıklarını ya da öldüklerini görmek, kendi ölümlerinin kaçınılmaz olması gerçeğiyle yüzleşmelerine yol açmaktadır. Kendi hayatları gibi her şeyin ve herkesin bir sonu olduğunu farkederek. Bu yüzden bu dönemde çoğu insan hayatlarının ilerisinde kendileri için neyin aslında önemli olduklarını belirlemekte ve hayatlarını bu önem sırasına göre yeniden düzenlemektedirler³²⁹.

Orta yaş gerçeği insanın hayatı yeniden değerlendirip yaptıklarını ve yapacaklarını gözden geçirmesi ve kendi kendine sorduğu sorulara cevap alması ile belirmektedir. Hayatlarının önceki dönemlerinden ötürü yaşadıkları pişmanlıklar da bu dönemde kendini çokça göstermektedir. İnsanların bazıları başarılarından tatmin olarak kendine güven duygusu geliştirip cesaret gösterirken bazı insanlar ise tatmin olabilecekleri bir başarıya sahip olmadıkları düşüncesine girerek kendilerine olan güvenlerini yitirmektedirler³³⁰.

Kırk yaşlarına gelmiş bir kimse merdivenleri çıkarken nefesinin daraldığını, eskisi kadar güçlü ve girişken olamadığını, kilosunun artmaya başladığını, yediklerinin kendisini daha rahatsız etmeye başladığını, eskiden unutmadığı çoğu şeyi artık aklında tutamadığını farketmektedir. Bu algılamalar ile birlikte kendinin yaşlandığını ve artık ölüme doğru yaklaşmakta olduğunu net biçimde görmeye başlamaktadır. Ölümün bu şekilde bir anda kaçınılmazlığını anlamak ya da bunla ilgili bir farkındalığa varmak şu anda yaşanılan hayatın anlamlı ya da anlamsız olduğunu sorgulamaya yol açan çok önemli bir aşamadır³³¹.

³²⁸ Bekir Onur, a.g.e, s.39.

³²⁹ Durmuş Sevindik,, Orta Yaş Dönemi Bireylerde Dindarlık-Mutluluk İlişkisi: Denizli Örneği, S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2015, s.56.

³³⁰ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.44.

³³¹ Doğan Cüceloğlu, a.g.e., s.398.

Orta yaş döneminde; aile yapısında meydana gelen değişiklikler, meslek hayatında yaşanan olaylar, anne-babalarla olan ilişkiler, bedensel yaşlanmanın hissedilmesi ve ölümün kaçınılmazlığının algılanması, bir krizin yaşanmasına sebep olacağını söylemiştik. Bu yaşanan krizin doğası ise şu şekilde açıklanabilir. Bir takım sebeplerden ötürü ölümle ilgili düşünceler geliştiren insanlarda bu düşünceler önceki yerleşik tutumları ile çatışmakta ve uyumsuzluk yaratmaktadır. Bu çelişkilerin yoğunluğu ise krizin boyutunu oluşturmaktadır. Bir tarafta ölüm gerçeğinin baskısı varken diğer tarafta her zaman genç kalabilme ve ölümsüzlük isteği vardır. Bu yüzden insanların ölüm bilgisini zihinsel hayatında gözden geçirmesinin ya da sorgulamasının hem yararı hem de zararı olmaktadır³³².

Günümüzde insanların ruhsal durumu önceki zamanlara nazaran daha hassas ve dengesiz bir durumdadır. Bu yüzden günümüz insanı çareyi psikologlarda aramaktadır. Psikolojik olarak karmaşık bir durumda olan insan gittikçe kendini bir karanlığın içinde hissetmektedir. İnsanlara bu karmaşaları dindirmek ve kendi içindeki çatışmaları çözmek için doğru yolun kendileriyle yüzleşmek olduğunu ve en önemli ilacın kendi içinde bulunduğunu farkettilen psikologlar olmaktadır³³³. Bu yüzden olsa gerek günümüzde yetişkin insanların bu amaçla ya da başka sebeplerden dolayı psikolojik destek alma yönelimleri gitgide artmaktadır.

Sonuç olarak ölümle ilişkilerin değişmesi, bireyi zorunlu olarak kendi ve hayatı üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Zaman boyutunun algılanışına yönelik değişiklikler de bu dönemde bireyi etkilemektedir. Fakat zaman boyutu birey yaşlandıkça ya da ölüme yaklaştıkça kısalıyor diye bir şey yoktur. Bireyin burda etkin olan gelecek kaygısı kronolojik yaştan çok çevre üzerindeki denetimiyle bağlantılıdır. Tabi bu durum bireysel farklılıklara göre değişiklik gösterebilmektedir. Ayrıca kimi insanlar ölümle orta yaş sürecinde değil daha erken yaşlarda ilgilenebilmektedirler. Ölümden kaynaklanan korku ve kaygılarıyla daha erken yaş dönemlerinde yüzleşebilmektedirler. Bazı insanlar ise ölüme hiç kafa yormadan hayatlarına devam etmektedir. Her orta yaş dönemine gelen insan, ölümle ilgili farkındalıklara varır gibi bir genelleme yapmak doğru değildir ve her yetişkin insandan bunu yapmasını bekleyemeyiz. Örneğin yaşlılık döneminde insanlar yaşlı bireylerden yaşam ve ölüm konusunda bilgece ve görmüş geçirmiş şeyler duymayı beklemektedirler. Bazıları bu

---

³³² Bekir Onur, a.g.e., s.386.

³³³ Carl Gustav Jung, 1999, a.g.e., s.121.

konuları düşünürken ve bu konularda söyleyecekleri bir şeyleri varken bazı yaşlılar ise sadece beklentiye boyun eğmektedirler³³⁴.

4.1.4. Yaşlılık Döneminde Ölüm

Yaşlılık döneminde bireyin gelişimi devam ederken diğer bir taraftan ise gerileme belirtileri yaşanmaktadır. Yaşlı bireylerde ölüme hazır olmak konusunda farklılıklar olmakla beraber bu dönemde ölümün kaçınılmaz olması gerçeği ile yüzleşme zorunluluğu kendini hissettirmektedir. Bu dönemde ölüm kaygısına neden olan ölümden çok ölüme verilen anlamdır. Ölümün zorluğu ve kolaylığı, öteki taraf, kabir azabı, cennet cehennem belirsizliği gibi söylemler yaşlıları psikolojik olarak etkileyebilmektedir³³⁵.

Yaşlılık dönemi üretken geçen bir hayatın sağlamış olduğu tatmin ile hayatını anlamsız geçirmiş, yıllarını yok yere harcamış olmanın verdiği mutsuzluk ve pişmanlık arasındaki çatışmayla kendini belli etmektedir. Yaşlılıktan önceki diğer tüm gelişim aşamalarını ve dönemlerini başarıyla geçirmiş ve tamamlamış olan yaşlı insanlar ölümü kolaylıkla kabullenebilmektedir³³⁶.

Erikson'a göre kişilik gelişiminde son aşama yaşlılık dönemidir. Bu dönemde yaşlılar şu ikilemi yaşamaktadır. Yıllar geçtikçe ölümün kendilerine yaklaştığını gören yaşlı birey kendi varlığını kendisinden daha üstün bir varlıkla kaynaştırarak ölümü kabullenir ya da ölümlerle birlikte yok olacağına inanarak bir çökkünlük yaşar ve bunalıma girer. Hayatını gözden geçirmelerini ve kendisini aşan bir varlık sayesinde düzen kurma süreçlerini başlatan bir takım belirleyiciler vardır. Bunlar çocukların evlenip evden ayrılması, emekliye ayrılma ya da kendi yaşıtından birinin ölümü gibi olaylardır³³⁷.

Yaşlılık dönemi hayatın tüm dönemlerinin zorlamalarına karşı varolabilmenin ve yaşayabilmenin verdiği manen bir güçlülüğü ve bilgeliği kendi içinde barındırmaktadır. Yaşlı bireylerde ölüm gerçeği karşısında yaşanan bir yalnızlık hissi, diğer dönemlere nazaran gidenin tekrar geri gelmeyeceği gerçeğinin hissettirdiği daha duygusal bir ruh hali yaşanmaktadır. Bununla birlikte yaşadıkları yalnızlık hissini kendilerini ölümsüzleştirmenin yollarını arayarak telafi etmeye çalışmaktadırlar. Bu yüzden yaşlı bireyler ölümden sonrasını

³³⁴ Bekir Onur, a.g.e., ss.385-386.

³³⁵ Bahar Kaçan Softa vd., "Yaşlılarda Ölüm kaygısı Düzeyini Etkileyen Bazı Faktörlerin İncelenmesi", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, sayı:1-2, 2011, s.70.

³³⁶ İbrahim Gürses ve Akif Kılavuz, a.g.m., s.159.

³³⁷ Doğan Cüceloğlu, a.g.e., s.366.

da planlama girişimlerinde bulunmaktadırlar. Bunun için ise miras düzenlemeleri, genç insanlara daha çok destek olma çabaları ve hayır işleri gibi girişimler ile vakit harcarlar. Bu girişimlerin temelinde ise ölüm sonrasının bir planlaması olarak geride bir iz bırakma isteği yatmaktadır³³⁸.

4.2. Yaş Dönemlerine Göre Dinî Gelişim Özellikleri

Bu başlık adı altında çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemine ait dinî gelişim özellikleri açıklanacaktır.

4.2.1. Çocukluk Döneminde Dinî Gelişim

Çocukluk dönemi içinde bebeklik evresi dinî açıdan belirtilerin bulunmadığı bir evre olma özelliğine sahiptir. Bu dönemde dinî gelişim duygularla sınırlanmıştır. Yapılan bilimsel araştırmalar bebeklik evresindeki çocuğun dışardan gelecek dinî etkilere ve tecrübelerle ruhen hazır olduğunu göstermektedir. Ama yine de dinî kavramlar bu evrede çocuk için bir anlam ifade etmemektedir³³⁹.

Çocukluk döneminin ilk çocukluk evresini ifade eden okul öncesi dönemde çocuk günlük hayatı içinde tecrübe ettiği şeylerden yola çıkarak yaratıcıyı sembolize etmeye çalışır. Örneğin, çocuk bu dönemde yaratıcıyı bir kral, bulutların üzerinde yaşayan biri ya da korkulan ve saygı duyulan beyaz sakallı bir dede gibi algılayabilir. Çocukluk döneminde dinî duygular diğer duyguların ne derece beslendiği ölçüsünde çocukta gelişme kaydetmektedir. Çünkü çocuğun çevresiyle kurduğu sevgi ve güvene dayalı ilişki onun dinî duygusunu da etkileyecektir. Ayrıca bu dönemde çocuğun dünyasını ailesi şekillendirdiği için ailenin yetiştirme tarzı da dinî duygusunun gelişiminde önemli bir rol oynayacaktır. Tüm bu etkenlerin çocuk üzerindeki yoğunluğuna ve kalitesine göre çocuk tarafından yüzeysel, biraz gizemli ama duygusallık ile iç içe bir dinî duygu şekillenmeye başlayacaktır. Bu dönemde dinî gelişimin büyük oranda duygusal içeriklerle bağlantılı olması bu döneme ayrı bir önem kazandırmaktadır³⁴⁰.

³³⁸ Engin Geçtan, 1994., a.g.e., s.122.

³³⁹ Eyüp Şimşek, a.g.m., s.212.

³⁴⁰ Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, Volume 8/8 Summer 2013, s.976.

4.2.2. Ergenlik Döneminde Dinî Gelişim

Ergenlik dönemi dinî gelişim süreci içerisinde ciddi problemlerin yaşandığı bir dönem olma özelliğine sahiptir. Geçiş sürecinde olan ergenler, bu dönemde kişiliklerini etkileyecek değişimler yaşamaktadır. Zihinsel olarak kabiliyeti artan ergen bu dönemde kendisini ilgilendiren konular hakkında düşünmeye ve sorgulamaya başlamaktadır. Dinî meseleler de bu konulardan bir tanesidir. Bu yüzden bu dönemde ergen bu meseleler üzerine düşünür, sorgular ve dinî inançlarını gözden geçirir. Ergenlik döneminde insana benzetilen bir Allah düşüncesi terkedilmektedir. Bu dönemde ölümsüz bir Allah düşüncesine ulaşılır. Ergenlik dönemi bununla birlikte ahlaki konularda en hassas olunan dönem olma özelliğini göstermektedir. Bu dönemde adalet duygusu ergende çok etkili olmaktadır. Ergenlik döneminde dinî konulara şüphe gösterilse ya da din reddedilse bile günahkarlık duygusundan birey tam anlamıyla kurtulamamaktadır. Bu dönemde sürekli kendi içinde çelişkiler yaşayan ergenler bu çelişkilerin daha da artmasıyla otorite ve dinî değerlere karşı koyma eğilimi göstermektedirler³⁴¹.

4.2.3. Yetişkinlik Döneminde Dinî Gelişim

Genel olarak, genç yetişkinlik dönemi insanların en az dindar olduğu dönem olarak gösterilmektedir. Bu dönemde insanların bir kısmı bağlanabilecekleri bir dinî yapı inşa etmekteyken bir kısmı ise kendisine bir anlam ifade etmediği için dinden uzaklaşıp dinî bir yapı içine girmeyi reddetmektedirler. Hayatlarının diğer alanlarında ilerlemeyi tercih etmektedirler³⁴².

Yetişkinlik döneminin ilk yıllarında insanlar inançlarını senteze tabi tutmaktadırlar. Bu dönemde dinî inançlar devam ettiği gibi insanlar, anne ve babalarının dinî inanışlarından farklı bir anlayış da geliştirebilmektedirler. Özellikle genç yetişkinlik döneminde kendini gösteren bu durum, insanların anne ve babalarının dinî inanç ve tutumlarını eleştirmelerine ya da onların dinî yaşayışlarından uzaklaşmaların sebep olabilmektedir³⁴³. Bu dönemde anne ve babanın yetişkin üzerinde özellikle de çocukluk zamanlarında yaptığı olumlu ve olumsuz etki ya da baskılar bu durumların yaşanmasında etkili bir faktördür. Bu yüzden yetişkin

³⁴¹ Erdoğan Özüdoğru ve Halide Nur, "Ergenlik Döneminin Dini ve Toplumsal Gelişimi", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:14, Yıl:14, Sayı:1, 2014, ss.154-156.

³⁴² Emine Mutlu, a.g.t., s.32.

³⁴³ M. Akif Kılavuz, a.g.m., s.100.

insanın dinsel gelişimi için çocukluk dönemindeki ev ortamı ve ev ortamında dinin nasıl yaşandığı çok büyük bir önem teşkil etmektedir.

Genç yetişkinlik döneminde, dinî inanç konusunda şüpheler olsa bile insanlar dinî inanç konusundan tamamiyle uzaklaşmamaktadırlar. Fakat dinî yaşayış konusunda böyle bir durum söz konusu değildir. Bu dönemde insanlar dinî yaşayış açısından yerleşmiş bir tutum göstermemektedirler. Çünkü genelde insanlar dinî meselelerden çok, bu yaş döneminde evlilik, meslek ve eğitim gibi konulara daha çok önem vermektedirler. Fakat 30 yaşından sonra özellikle evlilik ve anne-baba olmayla birlikte din insanların hayatına tekrar yavaşça girmektedir. İlerleyen yaşın ve artan sorumlulukların etkisiyle insanlar daha yoğun bir şekilde kendileriyle yüzleşmeye başlamaktadırlar. Bu nedenle din insan hayatında tekrar önemli bir rol oynamaya başlamaktadır.

Orta yaş dönemine giren birey psikolojik olarak içinden geçtiği süreci bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Özellikle bu zaman içerisinde bireyin karşı karşıya kaldığı beklenmedik durumlar ya da olaylar, hayatını baştan aşağı gözden geçirmesine yol açmaktadır. Gözden geçirmenin sonucu olarak kendisi için ya yeni bir hayat felsefesi oluşturma çabalarına girmektedir ya da varolan felsefesinde düzeltmeler yapmaktadır. Burada en önemli nokta ise yaşam felsefesini oluştururken ya da düzenlerken gereken olgunlaşma düzeyini yakalayabilmesidir. Bu adımlar sağlandıktan sonra birey daha sade ve doğal bir yaşam şeklini benimseye başlamaktadır. Eskiye nazaran kendiyile daha fazla başbaşa kalarak anlam arayışı üzerinde durabilmektedir. Anlam arayışına odaklanırken yetişkinin hayatında din daha belirgin hale gelmeye başlamaktadır. Din, bu dönemde yetişkin bireylerin hayat anlayışına yön veren önemli bir etken olmaktadır³⁴⁴.

Orta yaş döneminde bireyler hayatlarının psikolojik bir değerlendirmesini yaparken bedensel ve psikolojik kapasitelerinde farkettileri eksiklikler, bocalama yaşamalarına neden olabilmektedir. Bu durum bir süre sonra bireysel ve sosyal ilişkilerde kendini göstermeye başlamaktadır. Bazı bireylerde farkedilen bu eksiklikler umutsuzluğa, kendine güvenin azalmasına ve depresyona neden olurken ya da kendilerini hayata kaptırırken bazı bireyler ise dine yönelmekte ve dinî konularla ilgilenmeye başlamaktadırlar³⁴⁵.

³⁴⁴ Mustafa Koç, Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ve Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2008, s.27.

³⁴⁵ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.44.

Orta Yetişkinlik dönemi, insan hayatındaki zıtlık ve kutuplukların farkedilmesi, bütünleştirilmesi ve benimsenmesi ile kendi içinde bir yol çizmektedir. Bu dönemde insanlar hayatlarının zıt uçlarının bütünleştirilmesine yönelik dinî boyutları keşfetmektedirler. Bu sayede dinin bireyleştirici/yansıtıcı inanç boyutunu keşfetmesiyle beraber insanlar inancın sınırlarını aşmaya başlamaktadırlar. Gerçeğin evrendeki her şeyle olan çok boyutlu ve birbirine bağlı yönünü keşfetmektedirler³⁴⁶.

Orta yaş dönemindeki bireylerde yeniden dine dönüş tecrübeleri yaşanabilmektedir. Önceki dönemlerinde ilgi gösterilen şeylerin yavaşça kişinin hayatında önemini ve değerini yitirmesiyle birlikte din, orta yaş döneminde bireylerin hayatında köklü bir yer edinmeye başlamaktadır. Ayrıca bu dönemde edinilen dinî hayatın ötesinde derin dinî tecrübeler yaşamaya yönelik ilgi de kendini göstermektedir³⁴⁷.

Kişinin bu dönemde yaşadığı fiziksel rahatsızlıklar, motivasyon eksikliği, her geçen gün yaşlandığını hissetme gibi durumlar endişe, huzursuzluk ve çatışmalara neden olmakta ve kişi bunlardan kurtulmak için dine yönelmeye ya da daha fazla ilgi göstermeye başlamaktadır. Fakat bu durumun aksi bir durum da söz konusudur. Yani bu çatışmalar kişiyi dine yönettiren tam tersi bir etki yaratıp dinden uzaklaştırabilmektedir. Kişi hayatının bu döneminde dinî inancının onu mutlu ve huzurlu kılmada bir rolü ya da etkisi olmadığını düşünebilmekte ve bu şekilde inançlarını reddetme eğilimi gösterebilmektedir. Dinî inancı ile yaşadığı hayat arasında bir tutarsızlık olduğunu görmesi de bu reddetmenin nedenlerinden biri olabilmektedir³⁴⁸.

Bu durum yetişkin bir insanı hayata yeni bir gözle bakıp olgunlaşmasını sağlayacağı gibi onu intihara da yönlendirebilmektedir. İntihar olaylarının kronolojik yaşa bağlı olarak yetişkinliğe doğru arttığını görmekteyiz. Ayrıca diğer bir taraftan da yirminci yüzyılda intiharların artış gösterdiği gerçeğini de dikkate almamız gerekmektedir.

Orta yaş döneminde, motive edecek bir amaçtan yoksunluk ile insanın önünde kısa bir zamanın kaldığına dair düşüncelerin hâkim olması bireyi gittikçe artan bir karamsarlığa itmektedir. Orta yaş krizini aşanlar ölümün kaçınılmazlığını anlamakta ve gerçekleri

³⁴⁶ Fatma Yoğurtçu, Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı, S.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009, s.47.

³⁴⁷ Fatma Hayrunnisa Ceviz, Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s.34.

³⁴⁸ Fatma Yoğurtçu, a.g.t., s.47.

kabullenebilmektedirler. Fakat bunu yapamayanlar ise karamsarlıkla mücadele etmekte ve psikologlara başvurmakta ya da kendi yöntemleriyle bu problemle başa çıkmaya çalışmaktadırlar. Bu krizin aşılmasında insanın aldığı eğitim, yaşadığı sosyal çevre ve dinî ortam ile buna bağlı olarak irade gücü de önemli etkilere sahip olmaktadır³⁴⁹.

4.2.4. Yaşlılık Döneminde Dinî Gelişim

Çeşitli araştırmalar yaşlı insanların diğer dönemlerdeki kişilere nazaran daha dinsel eğilimde olduklarını kaydetmiştir. Bulgular, diğer bağlanma figürlerini kaybetmiş olan bazı dindar yaşlılar için Tanrı, bağlanma figürü olarak kaybedilen figürün yerini doldurabildiğini kaydetmiştir. Bu hayatları boyunca yaşamış olduğu kayıplar karşısında yaşlılar için olası bir durumdur. Çoğu yaşlı kimsenin, artık ebeveynleriyle, amcaları, dayıları ve diğer akrabalarıyla ve kaybettiği arkadaşlarıyla yaşama imkânları kalmamıştır. Sonuç olarak bağlanma figürü olarak hiç kimseyi bulamayabilirler. Böyle durumlarda Tanrı sonsuz bir bağlanma figürü olarak tercih edilebilir³⁵⁰.

Yaşlılık döneminde fiziksel ve zihinsel özellikler ile rol kaybı ve diğer kayıplarla yüz yüze gelen bireylerde genelde bir kaygı durumu hâkim olmakta ve yaşanan anlam arayışına dinin önemli etkileri bulunmaktadır. Yaşlıların bozulan sağlık durumları psikolojilerini etkilemekte, ailelerinden uzakta huzurevi gibi ortamlarda yalnızlık duygusu hissetmekte ve bu yaş dönemlerinde hastalık ve ölüm korkusu sıklıkla yaşanmaktadır. Bu etkenlerin tesiriyle de yaşlılıkta dindarlık güç kazanır, dinî ibadetler de önem kazanır³⁵¹.

Yaşlılık döneminde arkadaşlık ilişkileri kurmak önemli ve olumlu bir etkiye sahiptir. Eşini kaybeden ya da başka sebeplerden yalnız kalan yaşlı bireylerde arkadaşlık ilişkileri kurmak hissedilen yalnızlığı azaltmakta ve yaşamdan alınan doyumunu arttırmaktadır. Bu ilişkileri kurabilmenin bir yolu olarak dinsel etkinliklere katılmak sosyal destek açısından yaşlı bireylere bu konuda yardımcı olabilmektedir.

³⁴⁹ Emel Nuriye, Dağlı, a.g.t., s.44.

³⁵⁰ Murat Yıldız, 2012, a.g.m., s.22.

³⁵¹ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.65.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

5.1. Araştırmanın Konusu

İnsanın gelişim evreleri dinsel yaşayışı etkilemektedir. Kaçınılmaz olarak sorgulama ve kimlik arayışının öne çıktığı ergenlik dönemi, orta yaş bunalımının kendini gösterdiği kırk yaş civarı, hayata yaşanmış ve dönüşü olmayan bir yol olarak bakılan insan yaşamının son yılları, dinsel yaşayışta farklılıklara neden olmaktadır.

Gelişim dönemlerine baktığımızda yetişkinlik; çocukluk, ergenlik ve gençlik döneminden sonra ve yaşlılık döneminden de önce gelen bir yaşam evresidir. Yetişkinlik, 26 ve 55 yaş arası bazı kaynaklarda da 26-60 yaş arası kişilerin bulunduğu gelişim aşamalarından biridir.

Yetişkinlik dönemi gelişim basamaklarının sondan bir önceki aşaması olduğu için birey bu dönemde hayatın sınırlılığı ve yok oluşun kaçınılmazlığı ile yüzleşmektedir. Artık ölümü erteleyebileceği bir gelişim dönemi kalmayan birey, teslimiyet ya da tümüyle inkar yolunu seçebilmektedir. Düzenli bir dinî geçmişe sahip olmayan bir birey bu dönemde ölüm, yaşam ve varoluş olgularını anlamlandırma ihtiyacından dolayı dine bağlanabilir. Bu konuda, çocukluk ve ergenlik dönemindeki öğrenme yaşantılarının etkisi de inkar edilemez. Ölümü anlamlandırma çabası, birçok araştırmaya konu olmuş olmakla birlikte, soyut ve karmaşık yapısı nedeniyle ilgi görmeye devam etmektedir.

Dindarlıkla ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Dindarlık düzeyi ölüm kaygısı düzeyini, ölüm kaygısı düzeyi de dindarlığı etkilemektedir. Buna göre insanlar dindarlaştıkça ölümden daha fazla korkabilmekte ve ölüm korkusu arttıkça daha da dindarlaşmaktadırlar. Ölüm kaygısı kişide dinin sunduğu ölüm ötesi ilkesine sığınmayı gerektirmektedir.

Yetişkinlerde ölüm kavramı karmaşık ve çok değişken bir yapıdadır. Yetişkinlerin ölüm kavramı; sosyal, kültürel geleneklerin, inançların, kişisel ve duygusal konuların, dinî doktrin ve kavramsal anlayışların bir bileşkesidir. Yetişkin için ölüm; temel olarak biyolojik bir olaydır, tüm yaşananlarla gelebilir, yaşam çemberinin son aşamasıdır, kaçınılmaz ve geri döndürülemezdir.

Ölüm geçmişten günümüze güncelliğini hiç yitirmemiş ve yitirmeyecek olan bir konudur. Dinlerin hepsi ölüm ve ölüm ötesine yönelik öğretiler getirmiş, felsefe ise felsefe tarihinin başından itibaren ölümü sorgulamıştır. Dinler, insanlara ölüm korkusuyla başa çıkmalarına yardımcı olan inançlar ve öğretiler sunmuşlardır. Anlaşıyor ki, geçmişten günümüze bizimle olmuş olan ölüm hayatımızdaki tek gerçektir.

Bu gerçeğe kişisel olarak yüzleşmemiz veya yüzleşebilmemiz ve anlam vermemiz yaşama şeklimizde büyük bir değişim yapma gücüne sahiptir. Özellikle yetişkinlik dönemi için bu yüzleşme hayatı bir öneme sahiptir ve yaşamını dönüştürcek bir güç içermektedir. Çünkü anlamlı yaşam, ölümlü yüzleşip, kendini ölmeye hazırlamış bir yaşamdır.

Araştırmamızda yetişkin bireylerde ölüm ile ilgili kaygılar ve ölüm olgusuna karşı geliştirilen tepkiler ve yetişkinlik dönemindeki bireylerin ölüm kaygısı ile dindarlıkları arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Ölümün yetişkinlerin hayatına ve din anlayışına etkileri ile yetişkinlik dönemindeki bireylerin ölüm korkusu ve ölümsüzlük arzusu ile dindarlıklarının ilişkisi konumuz kapsamında yer almaktadır.

5.2. Araştırmanın Amacı

Ölüm, din ve dindarlık kavramları insan zihnini yıllardan beri meşgul etmiştir. Aynı zamanda da sıklıkla araştırılarak önemlerine binaen haklarında çok sayıda açıklama yapılmış konulardandır. Ölüm kaygısı ve dindarlıkla ilgili konuların Psikoloji ve Din Psikolojisi alanlarında ele alınması oldukça yeni sayılabilir. Dolayısıyla konuyla ilgili araştırma sayısının az sayıda olduğu gözlenmektedir. Ölüm kaygısı ile dindarlık arasındaki ilişkiye dair ülkemizde yetişkinlik dönemi baz alındığında yok denecek kadar az sayıda araştırmanın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple mevcut boşluğu doldurmada katkısı olması düşüncesiyle çalışmamızda yetişkinlerde dindarlıkla ölüm kaygısı arasında bir ilişkinin var olup olmadığı ve eğer ilişki varsa bunun ne tür bir ilişki olduğunun açıklanması amaçlanmaktadır.

Araştırmamızın amaçlarından birisi de yetişkinlik döneminde dindarlığın gelişiminde ölüm kaygısı da dâhil olmak üzere hangi faktörlerin ne kadar etkili olduğunun açıklanmasıdır. Bu bağlamda yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, ekonomik durum ve ölüm kaygısı düzeyinin dindarlık ve dindarlığın boyutlarına etkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda ayrıca yetişkinlikte dindarlığa etki eden faktörlerin belirlenmesi de amaçlanmıştır. Bu bağlamda demografik özellikler olan yaş, cinsiyet, medeni durum,

öğrenim durumu, ekonomik durum ile dindarlık ve dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutları arasındaki ilişkiler ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

5.3. Araştırmanın Önemi

Tolstoy, yetişkinlik dönemindeyken, yaşamın anlamsızlığından şikayet eder ve bu anlamsızlık onu bunalıma sokar. O, kendisini bunalıma sokan soruları şöyle sıralar: “Bugün yaptığım, yarın yapacağım şeyin sonucu ne olacak? Bütün hayatımın sonu ne olacak? Ne için yaşıyorum? Ne için arzuluyorum? Hayatımda kaçınılmaz olan ölümümle yok olmayacak bir anlam var mıdır?”. İnsan nereden geldiğini, nereye gideceğini, yaşamın amacının ne olduğunu, her insan ölmek için doğduysa mutluluğun ne olduğunu, yaşamın acılarından kurtulmanın yolunun ne olduğunu bilmek ister. Çoğu insan, bu soruların doyurucu yanıtlarını, ancak dinsel bir yaşam biçiminde bulabilmektedir. Dolayısıyla böyle sorular, bireysel dindarlığın temellerinde yer almakta ve insanı dine güdülemektedir³⁵².

Yetişkinlik, bireylerin gençlik döneminden çıkıp hayata daha gerçekçi baktıkları ve o gerçekçilik ile birlikte ölümle ilk kez ciddi olarak yüzleştikleri ya da karşı karşıya geldikleri bir dönemdir. Bireyin artık bu dönemde hayatın sınırlılığı ve yok oluşun kaçınılmazlığı sık sık zihinin meşgul edecektir. Ölüme karşı geliştirilen tavrın şekillenmesinde dinî, ideolojik, ekonomik etkilerle sosyal çevrenin tutumları ve duygusal değerlendirmelerin rolü büyüktür.

Din psikolojisi açısından birçok çalışmaya konu olmuş dindarlık kavramı ile psikoloji ve din psikolojisinin en çok ilgi uyandıran araştırma alanlarından ölüm kaygısının gelişim dönemi itibariyle yetişkin bireyler açısından ilişkisini ele alan bu araştırma, öncelikle deneklerin dindarlıklarını ve ardından da ölüm kaygısı ile ilgili durumlarını ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, ülkemizde Din Psikolojisi alanında yapılan, dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışan araştırmalardan birisi olmakla birlikte, diğer çalışmalardan yetişkinlik dönemiyle sınırlanması açısından farklılık göstermektedir. Araştırmamız bu alanda bir eksikliğin giderilmesine katkı sağlamayı amaçlaması açısından önemlidir. Araştırmamızda örneklem grubunun dindarlık durumları ile ölüm kaygısı düzeyleri ve bu iki değişken arasındaki ilişkiyi tespit etmek için bilimsel araştırma tekniklerinden yararlanılmaya çalışılmıştır.

³⁵² Leo Tolstoy, *İtirafımlarım*, (Çev. İhsan Özdemir), Karizma Yayınları, İstanbul, 2006, s.29.

5.4. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmamız, konusu ve ifade edilen amaçları doğrultusunda çeşitli hipotezler üzerinde kurulmuştur. Araştırmada test edilecek hipotezler şunlardır:

Ana hipotez:

— Yetişkinlik dönemindeki kişilerde genel dindarlık ve dindarlığın duygu, davranış, biliş ve ilişki boyutları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı ilişkiler vardır.

Alt hipotezler:

— Deneklerin yaş, cinsiyet, medeni durum, ekonomik durum, öğrenim durumu gibi demografik özellikleriyle dindarlık ve dindarlığın duygu, davranış, biliş ve ilişki boyutları arasında anlamlı ilişkiler vardır.

— Deneklerin yaş, cinsiyet, medeni durum, ekonomik durum, öğrenim durumu gibi demografik özellikleriyle ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı ilişkiler vardır.

5.5. Araştırmanın Sayıtları

Araştırmamızın sayıtları şunlardır:

Dindarlığın çeşitli boyutlarıyla ölçülerek ortaya konulmasını amaçlayan Dinî Tutum Ölçeği, geçerli ve güvenilir bir ölçme aracıdır. İnsanların ölüm kaygısı düzeylerini ölçmeyi amaçlayan Ölüm Kaygısı Ölçeği, ölüm kaygısı durumunu ortaya koyabilecek geçerli ve güvenilir bir araçtır. Araştırmanın ölçeklerindeki maddeleri denekler samimi bir şekilde cevaplanmıştır. Araştırma için seçilen örneklem evreni temsil etmektedir.

5.6. Araştırmanın Sınırları

Her araştırmada olduğu gibi bizim araştırmamızın da bir takım sınırlılıkları mevcuttur. Buna göre; araştırmamız İstanbul ilinde yaşayan ve değişik demografik özelliklere sahip olan, gönüllü olarak çalışmamıza katılmış olan ve tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilmiş olan 26 ile 55 yaş ve üzeri arası 500 yetişkin birey ile sınırlıdır. Dolayısıyla araştırmadan elde edilen bulgular bu anlamda genellenemez. Araştırma bu örneklemin daha önce geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış Dinî Tutum Ölçeği'ne ve Ölüm Kaygısı Ölçeği'ne verdikleri cevaplardan elde edilen verilerle, başlangıçta belirlenen hipotezler doğrultusunda gerçekleştirilen istatistikî analiz teknikleriyle sınırlıdır.

5.7. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmamızın evrenini genel itibari ile İstanbul il merkezinde yaşayan yetişkin bireylerdir. Yetişkinlik dönemi, gelişim psikolojisi çalışmalarında kendi içerisinde farklı dönemlere ayrılarak tanımlanmaktadır. Bizim araştırmamız 26-55 yaş arası yetişkin bireyleri içermektedir.

Çalışmamızın örneklemini, İstanbul il merkezinde yaşayan yetişkinlerden tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilen 500 kişi oluşturmaktadır. Çalışmamıza katılan deneklerin demografik özellikleri ile ilgili bilgi almak için anket formunda kendilerine cinsiyet, yaş, medeni durum, öğrenim durumu ve ekonomik durumlarına ilişkin bazı sorular sorulmuştur.

5.8. Araştırma Yöntemi ve Yürütülmesi

Alan araştırması şeklinde yürütülen çalışmamızda Din Psikolojisinde kullanılan ve deneklerin hem dindarlıklarını hem de ölüm kaygılarını en iyi şekilde ortaya koyabileceği varsayılan ölçme araçları kullanılmıştır. Dindarlığı ve ölüm kaygısını iki ana değişken olarak ele alan çalışmamızda bu değişkenlerin ilişkileri incelenmiştir. Dinin kabul gören çok boyutlu yapısı dâhilinde dindarlıkla ilgili değişkenler dindarlığın davranış, biliş, duyu ve ilişki boyutları ele alınmıştır ve ölçümlerde — Üzeyir Ok'un Dini Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Ölüm kaygısı değişkeni de on beş maddeden oluşan —Ölüm Kaygısı Ölçeği ile ölçülmüştür.

Araştırmanın uygulaması esnasında verilerin toplanması için Dinî Tutum Ölçeği, Ölüm Kaygısı Ölçeği, ile beş soruluk demografik özellikleri ölçen sorulardan oluşan bir anket formunun denekler tarafından doldurulması sağlanmıştır. Bu form 2016 yılı içerisinde İstanbul ilinde yaşayan bireylerden yetişkinlik döneminde bulunanlar arasından tesadüfi örnekleme yöntemiyle seçilmiş 500 kişiye uygulanmıştır. Anket uygulaması öncesinde gerekli olan yasal izinler alınmıştır. Anketin doldurulması esnasında yetişkinler gönüllü olanlar kendi istekleriyle çalışmaya katılmışlardır. Yetişkinlerin formları samimi bir şekilde cevaplamaları için kendilerinden kimliklerini belirten hiçbir bilgi istenmemiştir. Bu hususa, formda yazılı olarak yer verildiği gibi uygulama öncesinde de deneklere sözlü olarak ifade edilmiştir.

5.9. Araştırmanın Veri Toplama Araçları

Araştırmamızda veri toplanmasında, “Dinî Tutum Ölçeği ve Ölüm Kaygısı Ölçeği” ve demografik özellikleri ölçen sorulardan oluşan “Kişisel Bilgi Formu” birleştirilerek tek bir anket formu halinde deneklere uygulanmıştır.

5.9.1.Dini Tutum Ölçeği

Dinî Tutum Ölçeği, Prof. Dr. Üzeyir Ok tarafından dindarlığın çok boyutlu yapısı dikkate alınarak geliştirilmiştir. Dinî Tutum Ölçeği, toplamda 8 maddeden oluşmaktadır. Dinî Tutum Ölçeği, davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutları olmak üzere, dindarlık düzeyini ölçmeyi amaçlayan dört boyutlu bir araçtır. Ölçekte, dinin davranış boyutu 2 madde, duygu boyutu 2 madde, biliş boyutu 2 madde ve ilişki boyutu 2 maddeden oluşmaktadır.

Ölçeğin bütün boyutlarında kesinlikle katılıyorum (5), katılıyorum (4) kararsızım (3), katılmıyorum (2) ve hiç katılmıyorum (1) şeklinde beşli likert seçenek üzerinden tercih edilebilmektedir. Ayrıca Dini Tutum Ölçeğinin biliş boyutundaki iki maddesi ters maddelerden oluşmaktadır. Buna göre ölçekten toplamda en düşük 0 puan, en yüksek ise 40 puan alınabilmektedir. Dini Tutum Ölçeği güvenilirliğine gelince, güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları Ok tarafından hazırlanan çalışmadan elde edilen bulgular çerçevesinde tespit edilmiştir.

4 alt ölçekli 8 maddelik Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin kuramsal yapısını çalışmada yer alan iki veride test etmek için Lisrel 8 ile doğrulayıcı faktör analizi-DFA (confirmatory factor analysis-CFA) yürütülmüştür. Her bir veri için hem birinci-düzyem hem de ikinci-düzyem DFA uygulanmıştır. Ayrıca 8 madde tek yapı olarak da test edilmiştir. Uyumluluk (Fit) indeksleri bakımından, Crombach Alfa= (.73 - .92), Comparative Fit Index (CFI) = .99, Chi-square=37.66, P< .001, %90 güven aralığı sonucuyla birlikte Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA)= .04, toplam varyansı açıklama yüzdesi 86, alfa katsayısı 0,90 ve Standardized Root Mean Residual (SRMR)=.02 olarak sunulmuştur. Beauducel ve Wittmann (2005)'e göre bu indeksler doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarını değerlendirmede en geçerli bilgileri sunmaktadır. Bu sonuçlara göre de Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin iyi bir model olduğu sonucuna ulaşılmıştır³⁵³.

³⁵³ Üzeyir Ok, “Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, cilt:8, sayı.2, 2011, ss.543-545.

5.9.2.Ölüm Kaygısı Ölçeği

Templer (1970) tarafından geliştirilmiş olan Ölüm Kaygısı Ölçeği, 15 maddeden oluşmaktadır. Her bir maddede iki seçenek bulunan cümleler evet-hayır şıklarından birinin seçilmesi şeklinde işaretlenmektedir. Bu şekilde kodlanan maddelerden toplamda en az 0, en fazla ise 15 puan alınabilmektedir. 10., 11., 12., 13., 14. ve 15. maddeler ters maddelerdir. Ölçekten alınan yüksek puan, ölüm kaygısı düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçek ölüme ilişkin olarak ortaya çıkan kaygı, korku ve dehşet gibi duyguları dile getiren ifadelerden oluşmaktadır³⁵⁴. Ölüm Kaygısı Ölçeği, dilimize çevrilmiş ve görünüm geçerliliği ve test-tekrar test tekniğiyle güvenilirlik ve geçerlik hesaplamaları daha önce üniversite öğrencileri örneklem alınarak yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda ölçeğin güvenilirlik katsayısının $r=.86$ ($p<.001$) olarak bulunduğunu ifade etmiştir. Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin diğer geliştirilen kaygı ölçekleri ile de anlamlı korelasyonlarının olduğunu ortaya koyan karşılaştırmalı çalışmalar bulunmaktadır. Ki-kare değeri 591.34 ve serbestlik derecesi ise 167 olarak tespit edilmiştir. ($P<.001$). (CFI= .92, NFI= .90, NNFI= .91, IFI= .92, GFI= .86 KMO= .67, Crombach Alfa= .60). Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe versiyonunun ölçeğin aslıyla uyumlu olduğu ve bu aracın ölüm kaygısı düzeyini belirlemede geçerli bir araç olduğu ifade edilebilmektedir³⁵⁵.

5.10. Araştırmanın Veri Analizinde Kullanılan İstatistiksel İşlemler

Araştırmada kullanılan Dinî Tutum Ölçeği ve Ölüm Kaygısı Ölçeği ile toplanan ham veriler yapılarına uygun bir şekilde bir takım sayısal değerlere dönüştürülmüştür. Daha sonra aritmetik ortalamaları alınmış ve bunlar üzerinden istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Her bir denek için Dinî Tutum Ölçeği'nin sayısal değerlere çevrilmesi işleminde öncelikle dört boyutun puanları ayrı ayrı hesaplanmış, sonra da toplam puan belirlenmiştir.

İstatistiksel analizler tek yönlü varyans analizi (One way ANOVA testi), korelasyon katsayısı formülü (Pearson Correlation), T-testi ve çoklu karşılaştırma testlerinden Scheffe testi kullanılarak yapılmıştır. Bu teknikler seçilirken, araştırmanın hipotezleri göz önünde bulundurulmuştur.

³⁵⁴Donald Templer, "The Construction and Validation of A Death Anxiety Scale", *The Journal of General Psychology*, 82, 1970, 165-177.

³⁵⁵Yusuf Sarıkaya, Ölüm Kaygısı Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2013, s.54-65.

İki aşamalı çalışmanın ilk aşamasında dindarlık değişkeni bağımlı değişken olarak kabul edilmiş ve dindarlık değişkeninin yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu ve sosyo-ekonomik durum bağımsız değişkenleriyle anlamlı korelasyonlara sahip olup olmadığı tespit edilmiştir.

Daha sonra dindarlık durumlarına göre adı geçen bağımsız değişkenlerden cinsiyet ile aralarında farklılık olup olmadığını tespit için T-testi; medeni durum, öğrenim durumu ve ekonomik durum vb. gibi değişkenleriyle olan işlemlerde, tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır.

Bağımlı değişken olan dindarlık ile bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon analizlerinin ardından bu değişkenlere uygulanan ANOVA sonucunda ortaya çıkan anlamlı farkların hangi gruplar arasında olduğunu saptamak amacıyla da çoklu karşılaştırma tekniklerinden olan Scheffe ve Dunnett C testi yapılmıştır.

Araştırmamızın ikinci aşamasında ölüm kaygısı değişkeni ile bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarına bakılmıştır. Ölüm kaygısının cinsiyet gruplarına göre farklılık gösterip göstermediğini tespit için yapılan analizlerde T-testi; öğrenim durumu, medeni durum ve ekonomik durum vb. gibi değişken gruplarının farklılığını tespit için yapılan işlemde ise tek-yönlü varyans analizi (ANOVA), Scheffe ve Dunnett C testi kullanılmıştır.

One way ANOVA ve T-testini uygulayabilmek için denekler aldıkları ölüm kaygısı puanlarına göre düşük, orta, yüksek şeklinde gruplandırılmıştır. Ölçekten 0-5 arası puan alanlar düşük, 6-9 arası alanlar orta, 10-15 arası puan alanlar ise yüksek grubu oluşturmuştur. One way ANOVA sonucunda ortaya çıkan anlamlı farkların hangi gruplar arasında olduğunu saptamak amacıyla da çoklu karşılaştırma tekniklerinden olan Scheffe testi yapılmıştır.

Araştırmanın uygulama kısmının üçüncü aşamasında, dindarlığın ölüm kaygısıyla olan ilişkisini incelemede önce korelasyon analizi ve sonra da gruplar arası farkı tespit için tek yönlü varyans analizi, Dunnett C testi kullanılmıştır. Ölüm kaygısı ile dindarlığın boyutları arasındaki ilişki için de korelasyon analizi kullanılmıştır.

5.11. Konuyla İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Ülkemizde ölüm konusunu psikolojik perspektiften ele alan çalışmaların son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Bunun belki de en önemli nedenlerinden birisi, psikolojinin ve özellikle Din Psikolojinin ülkemizde çok uzun bir tarihi geçmişe sahip olmamasının, yeni gelişmeye başlayan bir disiplin olmasının etikili olduğunu söyleyebiliriz³⁵⁶.

Ülkemizde konu ile ilgili ilk tecrübî çalışmalardan birisi Hökelekli tarafından gerçekleştirilmiştir. Hökelekli (1992) tecrübî tarzda gerçekleştirdiği “Ölümlle İlgili Tutumların Dinî Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma” isimli çalışmasında, ölümlle ilgili tutumların dinî davranışla olan ilişkisini konu edinmiştir. Araştırma 24-60+ yaşları arasında hepsi yüksek öğrenim görmüş yedi değişik meslek grubundan 378 kişinin, araştırmacının hazırlamış olduğu anket sorularına verdikleri cevaplar üzerine temellendirilmiştir. Sonucunda ise ölümlle ilgili olarak geliştirilen duygu, düşünce ve tutumlar ile dinî inanç ve uygulamalar arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.

Karaca (1997) tarafından gerçekleştirilen “Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi” isimli doktora tezinde ise, araştırmada, ölüm korkusu ile dinî inanç arasındaki ilişki ise araştırmanın ana temasını oluşturmuştur. Bu ilişkiyi test etmek amacıyla, Thorson ve Powell (1992)³⁵⁷ tarafından geliştirilen ve Türk kültürüne adaptasyonu yapılan “Ölüm Kaygısı Ölçeği” ve “Derunî Dinî Motivasyon” ölçekleriyle ölüm fenomenini çeşitli açılardan ele alan sorularla oluşturulan anket formu 523 kişiye uygulanmıştır. Araştırmada edilen bulgular üzerinde yapılan istatistiksel analizler sonucunda, ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür

Murat Yıldız “Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma” isimli doktora çalışmasında, dinî hayatı bilgi, duygu, inanç ve davranış boyutu olmak üzere dört boyuttan ele almış ve dinî hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi araştırmanın odak noktası yapmıştır. 555 kişinin katılımıyla gerçekleştirilen araştırmaya katılan deneklerin tamamı değişik alanlarda öğrenim gören üniversite öğrencileridir. Elde edilen verilerin istatistiksel analizi sonucunda dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir korelasyon tespit edilmiştir.

³⁵⁶ Karaca, Faruk, “Ölüm Psikolojisi ile İlgili Türkçe Literatür Üzerine”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:1, sy:2, 2001.

³⁵⁷ Thorson, J. A., Powell, F. C. A., “Revised Death Anxiety Scale”, *Death Studies*, 1992, 16(6), ss.507-521.

Emel Nuriye Dağlı, “Yaşlı bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık” isimli yüksek lisans çalışmasında yaşlılık dönemindeki bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmasında yaşlılarda dindarlıkla ölüm kaygısı arasında bir ilişkinin olup olmadığının açıklanması amaçlanmıştır. Araştırmada örnekleme Konya ilindeki yaşlılardan tesadüfi yöntemle seçilen 212 denekten oluşmaktadır. Araştırmanın sonucunda ise ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.

Murat Yıldız, İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine” adlı araştırmasında ise ilahiyat öğrencilerinde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma 20-24 yaş arası 187 ilahiyat fakültesi öğrencisinden oluşmaktadır. Araştırmanın sonucunda dört yıllık bir süreç sonunda öğrenciler arasında ölüm kaygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılık gözlenmezken, dinî hayatın duygu boyutu ortalama puanlarında düşme yönünde anlamlı bir değişikliğin olduğu saptanmıştır.

Emine Mutlu “İç güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık ve Ölüm” adlı yüksek lisans tezinde ölüm kaygısı ile dindarlık tipleri arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Araştırması üniversite öğrencisi 140 denekten oluşmaktadır. İçgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dışgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.

5.12. Konuyla İlgili Yurtdışında Yapılmış Çalışmalar

Chan Li Chun, “Age, Gender And Religiosity As Related To Death Anxiety” adlı çalışmasında ölüm kaygısı ile dindarlık, yaş ve cinsiyet arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Klang Valley bölgesinden 17- 70 yaş arası tesadüfi yöntemle seçilen 320 denekten oluşmaktadır. Araştırmanın sonucunda ise dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir.

Marc Falkenhain ve Paul J. Handal, “Religion, Death Attitudes, and Belief in Afterlife in the Elderly: Untangling the Relationships” adlı çalışmada ölüm kaygısı, dindarlık ve ölümden sonra yaşam arasındaki ilişkileri incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışma 65-87 yaş arası 71 denekten oluşmaktadır. Araştırmanın sonucunda, ölüm kaygısı ile dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür. Bununla birlikte ölüm kaygısı ile ölümden sonra yaşam arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir.

Ya-Hui Wen, “Religiosity and Death Anxiety” adlı çalışmasında dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bunun için katolik ve protestanlardan oluşan 165

denek kullanmıştır. Araştırmanın sonucunda ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.

Affaf Amjad, “Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity” adlı çalışmada dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu araştırma için 35-59 yaş arası 120 denek kullanmıştır. Araştırmanın sonucunda dindarlık azaldıkça ölüm kaygısının arttığı, dindarlık arttıkça da ölüm kaygısının azaldığı görülmüştür.

Mohammad N. Al Sabwah ve Ahmed M. Abdel Khalek, “Religiosity and Death Distress in Arabic College Students” adlı çalışmada dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki saptamıştır.

Cristine H. Rasmussen ve Mark E. Johnson, “Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety” adlı çalışmada dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişkiye ulaşamamıştır.

Lucinda Lee Roff , Ruta Butkeviciene ve David L. Klemmack, “Death Anxiety And Religiosity Among Lithuanian Health And Social Service Professionals” adlı ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada negatif bir ilişki görülmüştür. Dindarlık arttıkça ölüm kaygısının azaldığı görülmüştür.

Kısacası ülkemizde yapılan araştırmalarda genellikle ölüm kaygısı ile dindarlık arasında pozitif yönde ve anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu tespit edilmesine rağmen yurtdışında gerçekleştirilen araştırmalarda ise genellikle her iki değişken arasında negatif yönde ve anlamlılık düzeyinde bir ilişki ya da nötr bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Araştırma sonuçları arasındaki bu farklılıkların ise inanılan dinin ve dinsel yaşantı biçiminin, kullanılan ölçme araçlarının, üzerinde araştırma yapılan örenklem gruplarının ve içerisinde yaşanan kültürel yapının farklı oluşundan kaynaklandığı söylenebilir.

ALTINCI BÖLÜM

BULGULAR

6.1. Araştırmaya Katılanların Sosyo-Kültürel ve Demografik Faktörlere Göre Dağılımına İlişkin Bulgular

Tablo 6.1.1 Araştırmaya Katılanların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Cinsiyet	N	% (Yüzde)
1-)Erkek	247	49,4
2-)Kadın	250	50,4
3-)Cevapsız	1	0,2
Toplam	500	100,0

Tablo 6.1.1’de görüldüğü üzere araştırmaya katılanların yaklaşık yarısını kadınlar (250, %50,4), diğer yarısını da erkekler (247, %49,4) oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırmaya katılanların cinsiyetlerine göre dengeli bir dağılım gösterdikleri görülmektedir. Katılımcılardan 1 kişinin (1, % 0,2) ise cinsiyetle ilgili bu soruyu boş bıraktığı görülmektedir.

Tablo 6.1.2 Araştırmaya Katılanların Yaşlarına Göre Dağılımı

Yaş	N	% (Yüzde)
1-)26-35 yaş	353	70,6
2-)36-45 yaş	94	18,8
3-)46-55 yaş	53	10,6
Toplam	500	100,0

Tablo 6.1.2’de görüldüğü üzere araştırmaya katılanların büyük bir kısmını 25-35 yaş aralığındaki kişiler (353 kişi, %70,6) oluşturmaktadır. Daha sonra bunları 36-45 yaş (94 kişi, %18,8) aralığındaki kişiler takip etmektedir. Araştırmaya katılanlardan yaşlarına göre sayı ve oran bakımından en düşük olanların ise 46-55 yaş (53 kişi, %10,6) aralığındaki kişiler olduğu görülmektedir.

Tablo 6.1.3. Araştırmaya Katılanların Eğitim Düzeylerine Göre Dağılımı

Eğitim Düzeyleri	N	% (Yüzde)
1-)Okur-yazar	3	0,6
2-) ilkokul	7	1,4
3-) orta_okul	8	1,6
4-) lise	42	8,4
5-) Yüksekokul	27	5,4
6-)Üniversite	413	82,6
Toplam	500	100,0

Tablo 6.1.3'te görüldüğü üzere araştırmaya katılanların büyük bir kısmını Üniversite mezunları (413 kişi, %82,6) oluşturmaktadır. Daha sonra bunları sırasıyla lise (42 kişi, %8,4) ve yüksekokul mezunları (27 kişi, %5,4) takip etmektedir. Araştırmaya katılanlardan eğitim düzeyi bakımından sayı ve oran bakımından en düşük olanların ise okur yazar olanlar (3 kişi, %0,6) olduğu görülmektedir.

Tablo 6.1.4. Araştırmaya Katılanların Gelir Düzeylerine Göre Dağılımı

Gelir Düzeyi	N	% (Yüzde)
1-)Çok Düşük	12	2,4
2-)Düşük	45	9,0
3-)Orta	251	50,2
4-)İyi	180	36,0
5-)Çok İyi	10	2,0
6-)Cevapsız	2	0,4
Toplam	500	100,0

Tablo 6.1.4'te görüldüğü üzere araştırmaya katılanların çoğunluğunu orta (251, %50,2) gelir düzeyindeki kişiler oluşturmaktadır. Daha sonra bunları sırasıyla iyi (180 kişi, %36,0) ve düşük (45 kişi, %9,0) gelir düzeyindeki kişiler takip etmektedir. Araştırmaya katılanların gelir düzeylerine göre sayı ve oran bakımından en düşük olanların ise gelir düzeyi çok iyi (10 kişi, %2,0) durumda olanlar olduğu görülmektedir. Toplamda 2 kişi (2, %0,4) ise gelir düzeyi ile ilgili soruyu ankette boş bırakmıştır

Tablo 6.1.5. Araştırmaya Katılanların Mesleklere Göre Dağılımı

Meslek	N	%(Yüzde)
1-)Memur	222	44,4
2-)İşçi	60	12,0
3-)Esnaf	11	2,2
4-)Ev Hanımı	24	4,8
5-)Emekli	21	4,2
6-)İşsiz	109	21,8
7-)Diğer	39	7,8
8-)Cevapsız	14	2,8
Toplam	500	100,0

Tablo 6.1.5'te görüldüğü üzere araştırmaya en çok memurlardan (222 kişi, %44,4) katılım olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla işsiz (109 kişi,%21,8), işçi (60, %,12,0), diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, ressam, doktora öğrencisi, oyuncu, grafiker, vb.) (39 kişi,%7,8) ve ev hanımı (24 kişi, %4,8) takip etmektedir. Araştırmaya katılanların mesleklerine göre sayı ve oran bakımından en düşük olanların esnaflar olduğu görülmektedir. Daha sonra ise bunları emeklilerin (21 kişi, %4,2) takip ettiği görülmektedir. Toplamda 14 kişi (14, %2,8) ise meslekle ilgili bu soruyu ankette boş bırakmıştır.

6.2. OK- Dindarlık ve Ölüm Kaygısı Ölçeğine Dair Bulgular

6.2.1. OK- Dindarlık Ölçeğine Dair Bulgular

Tablo 6.2.1.1. OK-Dindarlık Ölçeğine İlişkin Elde Edilen Bulgular

Toplam Açıklanan Varyans (%) 92,455	
Kaiser – Meyer- Olkin yeterliliği	0.935
Ki -kare=	4370,700
Bartlett Testi	28
df	
p =	,000
Crombach Alfa= 0,962	

Tablo 6.2.1’de Dindarlık Ölçeği’ni oluşturan soruların madde ağırlık yükleri, varyans açıklama yüzdeleri, Kaiser –Meyer- Olkin ölçek yeterliliği ve Cronbach Alfa güvenilirlik değerleri verilmiştir. Faktör analizi sonucunda ölçekte yer alan 8 ifadeden hepsinin 4 alt faktör ya da boyutta toplandığı görülmektedir. Buna göre ölçekteki ilk faktör (dini davranış boyutu), dindarlığın, dini ibadet ve uygulamalarla ilgili hususlarını kapsamaktadır. Ölçekteki ikinci faktör (dini duygu boyutu) dindarlığın duygu boyutu ile ilgili hususlarını içermektedir. Ölçekteki üçüncü faktör (dini biliş boyutu) dindarlığın düşünce düzeyindeki hususlarını içermektedir. Ölçekteki dördüncü faktör (dini ilişki boyutu) ise dindarlığın Tanrı ile ilişki kurma ve O’na bağlanma ilgili hususlarını kapsamaktadır..

Ayrıca araştırma kapsamında Ok-Dindarlık Ölçeği ile ilgili doğrulayıcı faktör analizi de yapılmış ve DFA sonucunda elde edilen uyum indekslerinden ($X^2 = 74,660$; $df = 18$; $p = .000$; $X^2/sd = 4,148$; $NFI = ,983$; $CFI = ,987$; $RFI = ,966$; $TLI = ,974$; $IFI = ,987$ ve $RMSEA = ,079$) ölçeğin istatistiksel olarak iyi derecede bir ölçüm aracı olduğu görülmüştür.

6.2.2. Ölüm Kaygısı Ölçeğine Dair Bulgular

Tablo 9.2.2’ de Ölüm Kaygısı Ölçeği’ni oluşturan soruların madde ağırlık yükleri, varyans açıklama yüzdeleri, Kaiser –Meyer- Olkin ölçek yeterliliği ve Cronbach Alfa güvenilirlik değerleri verilmiştir. Faktör analizi sonucunda ve çizgi grafiğinde ölçekte yer alan 15 maddenin hepsinin tek bir boyutta toplandığı görülmüştür

Tablo 6.2.2.1. Ölüm Kaygısı Ölçeğine Dair Elde Edilen Bulgular

Toplam Açıklanan Varyans (%) 28,275	
Kaiser – Meyer- Olkin yeterliliği	,846
Ki -kare=	1505,726
Bartlett Testi	105
df	,000
p =	
Crombach Alfa: 0,80	

Ayrıca Ölüm Kaygısı Ölçeği ile ilgili doğrulayıcı faktör analizi de yapılmış ve DFA sonucunda elde edilen uyum indekslerinden ($X^2 = 349,531$; $df = 90$; $p = .000$; $X^2/sd = 3,224$; $NFI = ,779$; $CFI = ,823$; $RFI = ,706$; $TLI = ,763$; $IFI = ,826$ ve $RMSEA = ,076$) ölçeğin istatistiksel olarak yeterli derecede bir ölçüm aracı olduğu görülmüştür. 1 ve 2, 6 ve 7, 12 ve 13. Maddelerde de modifikasyon yapılmıştır.

6.3. Sosyo-Kültürel ve Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişkiye Dair Bulgular

Tablo 6.3.1 Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Genel Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları ile Arasındaki Farklılıklar (T-testi)

Değerler	Cinsiyet	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	p
Genel Dindarlık	1-Erkek	247	2,19	,53026	-3,897	497	,000
	2-Kadın	252	2,36	,42483			
Dini Davranış Düzeyi	1-Erkek	247	2,92	1,41139	-2,624	496	,009
	2-Kadın	251	3,24	1,27304			
Dini Duygu Düzeyi	1-Erkek	247	2,94	1,43617	-2,239	497	,026
	2-Kadın	252	3,22	1,30577			
Dini Biliş Düzeyi	1-Erkek	247	2,63	1,04466	-2,591	497	,010
	2-Kadın	252	2,85	0,84251			
Dini İlişki Düzeyi	1-Erkek	247	2,69	,62557	-5,230	497	,000
	2- Kadın	252	2,97	,56361			

**p< 0,01 düzeyinde anlamlı

*p< 0,05 düzeyinde anlamlı

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre dinî davranış boyutları arasındaki farklılıkları incelemek için T-testi yapılmıştır. Yapılan T-testi sonucunda kadınların dinî davranış boyutundan aldıkları puan ortalamalarının (3,24) erkeklerin puan ortalamalarından (2,92) daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür. Dolayısıyla kadınların erkeklere göre dini davranış ve pratikleri daha fazla yerine getirdikleri söylenebilir.

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre dinî duygu boyutları arasındaki farklılıkları incelemek için T-testi yapılmıştır. Yapılan T-testi sonucunda kadınların dinî duygu boyutundan aldıkları puan ortalamalarının (3,22) erkeklerin puan ortalamalarından (2,94) daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür.

Dolayısıyla kadınların erkeklerden dinî duygu düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde ($p<0,05$) daha fazla olduğu söylenebilir.

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre dinî biliş boyutları arasındaki farklılıkları incelemek için T-testi yapılmıştır. Yapılan T-testi sonucunda kadınların dinî biliş boyutundan aldıkları puan ortalamalarının (2,85) erkeklerin puan ortalamalarından (2,63) daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda $p<0,05$ düzeyinde anlamlılık seviyesine ulaştığı görülmüştür. Dolayısıyla kadınların erkeklerden dinî biliş düzeylerinin daha fazla olduğu söylenebilir.

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Allah'la ilişki düzeyleri arasındaki farklılıkları incelemek için T-testi yapılmıştır. Yapılan T-testi sonucunda kadınların dinî ilişki boyutundan aldıkları puan ortalamalarının (2,97) erkeklerin puan ortalamalarından (2,69) daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür ($p<0,01$). Dolayısıyla kadınların Allah'la ilişki düzeylerinin erkeklerden daha fazla olduğu söylenebilir.

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre genel dindarlık durumları arasındaki farklılıkları incelemek için T-testi yapılmıştır. Yapılan T-testi sonucunda kadınların dindarlık ölçeğinden aldıkları toplam puan ortalamalarının (2,363) erkeklerin puan ortalamalarından (2,196) daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür. Dolayısıyla kadınların genel dindarlık düzeyi bakımından erkeklere göre daha fazla dindar oldukları söylenebilir.

Tablo 6.3.2. Katılımcıların Genel Dindarlık ve Dindarlık Boyutları ile Sosyo-Kültürel ve Demografik Özellikleri Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Analizi)

Dindarlık Boyutları		Yaş	Gelir	Eğitim
Genel Dindarlık	r	0,040	,172**	-,154**
	Sig	0,369	,000	,001
	N	500	498	500
Dini Davranış	r	,104*	,156**	-,119**
	sig	,020	,000	,008
	N	499	497	499
Dini Duygu	r	,029	,174**	-,102*
	sig	,512	,000	,023
	N	500	498	500
Dini Biliş	r	,026	,187**	-,074
	sig	,555	,000	,099
	N	500	498	500
Dini İlişki	r	,107*	,177**	-,126**
	sig	,016	,000	,005
	N	500	498	500

**p< 0,01 düzeyinde anlamlı

* p< 0,05 düzeyinde anlamlı

Tablo 6.3.2.'de görüleceği üzere araştırmada dindarlık boyutları ile sosyo-kültürel ve demografik faktörlerden sürekli değişkenler arasında da nasıl bir ilişki olduğunu tespit etmek için pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda katılımcıların yaş ve gelir düzeyleri ile dinî davranışları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. ($p<0,05$; $p<0,01$). Katılımcıların yaş ve gelir düzeyleri arttıkça dini davranış düzeylerinde de bir artış eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan araştırmada katılımcıların eğitim düzeyleri ile dini davranış düzeyleri arasında ise negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin eğitim düzeyleri arttıkça dini davranış düzeylerinde de bir düşüş eğilimi olduğu tespit edilmiştir.

Yine yapılan pearson korelasyon analizi sonucunda yaş ile dini duygu arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir ($p>0,05$). Buna karşılık katılımcıların eğitim düzeyleri ile dini duygu düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir($p<0,05$). Dolayısıyla katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça dini duygu düzeylerinde bir düşüş eğilimi olduğunu söylemek

mümkündür. Gelir düzeyi ile dini duygu arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin gelir durumları arttıkça dini duygu düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,01$).

Yapılan analiz sonucunda katılımcıların yaş ve eğitim düzeyi ile dini biliş düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir ($p > 0,05$). Gelir durumları ile dini biliş düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,01$). Dolayısıyla katılımcıların gelir düzeyleri arttıkça dini biliş düzeylerinde de bir artış eğilimi olduğunu söylemek mümkündür.

Yine araştırma kapsamında yapılan pearson korelasyon analizi sonucunda son olarak katılımcıların yaş ve gelir düzeyleri ile dini ilişki (Allah ile ilişki) düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin yaş ve gelir düzeyi arttıkça dini ilişki düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir. Eğitim düzeyi ile dini ilişki arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,01$). Dolayısıyla katılımcıların eğitim düzeyi arttıkça Allah ile ilişki düzeylerinde bir düşüş eğilimi olduğunu söylemek mümkündür.

Örneklemin genel dindarlık düzeyleri ile yaş durumları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki görülmezken gelir durumları ile pozitif ve eğitim durumları ile genel dindarlıklar arasında ise negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

6.4. Sosyo-Kültürel ve Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki Farklılıklara Dair Bulgular

Tablo 6.4.1. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,05$; Dunnett C $p < 0,05$).

Yaş Aralığı	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)26-35 yaş	353	3,01	1,31801	2,932	,054	1 ile 3 arasında
2-)36-45 yaş	93	3,13	1,47283			
3-)46-55 yaş	53	3,48	1,28588			
TOPLAM	499	3,08	1,35002			

Tablo 6.4.1’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin yaş aralıklarına göre dinî davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,48) 46-55 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla 36- 45 yaş aralığı (3,13) takip etmektedir. Dinî davranış boyutunda en düşük ortalamanın ise 26-35 yaş (3,01) aralığına ait olduğu görülmektedir.Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî davranış boyutundaki puan ortalamaları arasındaki istatistiksel olarak anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Dunnett C analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların 26-35 yaş aralığı ile 46-55 yaş aralığı arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla 26- 35 yaş aralığında olan kişilerin 46-55 yaş aralığındaki kişilere göre dinî davranış ve pratikleri daha az yerine getirmektedirler. ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.2. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p > 0,055$)

Yaş Aralığı	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)26-35 yaş	353	3,05	1,36907	,550	,577	Fark yok
2-)36-45 yaş	94	3,21	1,43963			
3-)46-55 yaş	53	3,09	1,32308			
TOPLAM	500	3,08	1,37661			

Tablo 6.4.2’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin yaş aralıklarına göre dinî duygu boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,21) 36-45 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla 46- 55 yaş aralığı (3,09) takip etmektedir. Dinî duygu boyutunda en düşük ortalamanın ise 26-35 yaş (3,05) aralığına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî duygu boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p > 0,05$).

Tablo 6.4.3. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p > 0,05$)

Yaş Aralığı	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)26-35 yaş	353	2,72	,96507	,411	,663	Fark yok
2-)36-45 yaş	94	2,82	,92781			
3-)46-55 yaş	53	2,75	,92227			
TOPLAM	500	2,74	,95266			

Tablo 6.4.3'te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin yaş aralıklarına göre dinî biliş boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,82) 36-45 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları 46- 55 yaş aralığı (2,75) takip etmektedir. Dinî biliş boyutunda en düşük ortalamanın ise 26-35 yaş (2,72) aralığına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî biliş boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p > 0,05$).

Tablo 6.4.4. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Yaş Aralığı	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)26-35 yaş	353	2,79	,61375	3,129	,045	Fark yok
2-)36-45 yaş	94	2,93	,61248			
3-)46-55 yaş	53	2,96	,55343			
TOPLAM	500	2,84	,61006			

Tablo 6.4.4'te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin yaş aralıklarına göre dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,96) 46-55 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları 36- 45 yaş aralığı (2,93) takip etmektedir. Dini ilişki boyutunda en düşük ortalamanın ise 26-35 yaş (2,79) aralığına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî ilişki boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,05$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise yaş grupları arasında Allah'la ilişki içerisinde olma durumuna göre istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde fark olmadığı görülmüştür ($p > 0,05$).

Tablo 6.4.5. Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Gelir Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Düşük	57	2,50	1,36604	7,231	,001	1 ile 2 ve 3 arasında
2-)Orta	250	3,07	1,31263			
3-)İyi	190	3,27	1,35367			
TOPLAM	497	3,08	1,35123			

Tablo 6.4.5'te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin gelir düzeylerine göre dinî davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,27) iyi gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları orta (3,07) gelir düzeyi takip etmektedir. Dini davranış boyutundan en düşük ortalamanın ise düşük gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî davranış boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların düşük gelir düzeyi ile orta ve iyi gelir düzeyleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla düşük gelir düzeyi olan kişilerin orta ve iyi gelir düzeylerine göre dinî davranış ve pratikleri daha az yerine getirmektedirler ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.6. Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Gelir Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Düşük	57	2,36	1,39756	10,023	,000	1 ile 2 ve 3 arasında
2-)Orta	251	3,10	1,34567			
3-)İyi	190	3,27	1,35258			
TOPLAM	498	3,08	1,37864			

Tablo 6.4.6'da görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin gelir düzeylerine göre dinî duygu boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,36) düşük gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları orta (3,27) iyi gelir düzeyi takip etmektedir. Dinî duygu boyutundan en düşük ortalamanın ise orta gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî duygu boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların düşük gelir düzeyi ile orta ve iyi gelir düzeyleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla düşük gelir düzeyi olan kişilerin orta ve iyi gelir düzeylerine göre dinî duyguları daha fazla hissettikleri görülmektedir ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.7. Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Gelir Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Düşük	57	2,15	1,03897	13,383	,000	1 ile 2 ve 3 arasında
2-)Orta	251	2,77	,91130			
3-)İyi	190	2,87	,92284			
TOPLAM	498	2,74	,95389			

Tablo 6.4.7’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin gelir düzeylerine göre dini biliş boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,87) iyi gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları orta (2,77) gelir düzeyi takip etmektedir. Dini biliş boyutundan en düşük ortalamanın ise düşük gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî biliş boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların düşük gelir düzeyi ile orta ve iyi gelir düzeyleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla düşük gelir düzeyinde olan kişilerin orta ve iyi gelir düzeyinde olanlara göre dinî biliş seviyelerinin anlamlılık düzeyinde daha yüksek olduğu görülmüştür ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.8. Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Gelir Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Düşük	57	2,52	,61056	10,247	,000	1 ile 2 ve 3 arasında
2-)Orta	251	2,84	,62474			
3-)İyi	190	2,93	,56079			
TOPLAM	498	2,84	,61053			

Tablo 6.4.8’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin gelir düzeylerine göre dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,93) iyi gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları orta (2,85) gelir düzeyi takip etmektedir. Dinî ilişki boyutundan en düşük ortalamanın ise düşük gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî ilişki

boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların düşük gelir düzeyi ile orta ve iyi gelir düzeyleri arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla düşük gelir düzeyinde olan kişilerin orta ve iyi gelir düzeyindekilere göre Allah'la ilişki düzeylerinin daha düşük olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.9. Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dini Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$).

Eğitim Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)İlköğretim	10	4,35	1,00139	4,412	,004	1 ile 3 ve 4 arasında
2-)Lise	50	3,33	1,38361			
3-)Yüksekokul	26	2,69	1,34964			
4-)Üniversite	413	3,05	1,33623			
TOPLAM	499	3,08	1,35002			

Tablo 6.4.9'da görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,35) ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (3,33) ve üniversite (3,05) mezunları takip etmektedir. Dini davranış boyutundan en düşük ortalamanın ise (2,69) yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî davranış boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların ilköğretim mezunları ile yüksekokul ve üniversite mezunları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilköğretim mezunu olan kişiler, yüksekokul ve üniversite mezunlarına göre dinî davranış ve pratikleri daha fazla yerine getirmektedirler ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.10. Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$).

Eğitim Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)İlköğretim	10	4,44	,99443	3,952	,008	1 ile 3 ve 4 arasında
2-)Lise	50	3,22	1,52583			
3-)Yüksekokul	27	2,72	1,50852			
4-)Üniversite	413	3,06	1,34147			
TOPLAM	500	3,08	1,37661			

Tablo 6.4.10’da görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî duygu boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,44) ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (3,22) ve üniversite (3,06) mezunları takip etmektedir. Dinî duygu boyutundan en düşük ortalamanın ise yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî duygu boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların ilköğretim mezunları ile yüksekokul ve üniversite mezunları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilköğretim mezunu olan kişilerin yüksekokul ve üniversite mezunlarına göre dinî duyguları daha fazla hissetmektedirler ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.11. Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,05$; Scheffe $p > 0,05$).

Eğitim Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)İlköğretim	10	3,40	,69282	2,797	,040	Fark yok
2-)Lise	50	2,84	,97670			
3-)Yüksekokul	27	2,43	,96349			
4-)Üniversite	413	2,73	,94784			
TOPLAM	500	2,74	,95266			

Tablo 6.4.11’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî biliş boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,40)

ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (2,84) ve üniversite (2,73) mezunları takip etmektedir. Dinî biliş boyutundan en düşük ortalamanın ise (2,43) yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî biliş boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,05$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise gruplar arasında anlamlılık derecesinde bir farka ulaşılamamıştır. ($p > 0,05$).

Tablo 6.4.12’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,50) ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (2,92) ve üniversite (2,82) mezunları takip etmektedir. Dinî ilişki boyutundan en düşük ortalamanın ise (2,71) yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir.

Tablo 6.4.12. Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$).

Eğitim Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)İlköğretim	10	3,51	,40991	4,898	,002	1 ile 3 ve 4 arasında
2-)Lise	50	2,92	,51629			
3-)Yüksekokul	27	2,71	,73868			
4-)Üniversite	413	2,82	,60662			
TOPLAM	500	2,84	,61006			

Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî ilişki boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise söz konusu farklılıkların ilköğretim mezunları ile yüksekokul ve üniversite mezunları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilköğretim mezunu olan kişilerin yüksekokul ve üniversite mezunlarına göre Allah’la daha fazla ilişki içerisinde bulunmaktadır ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.13. Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî Davranış Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Dunnett C $p < 0,05$)

Meslek	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Memur	221	3,19	1,33892	4,751	,000	4 ile 1,2,6 ve 7 arasında
2-)İşçi	60	2,71	1,32221			
3-)Esnaf	11	3,77	1,14812			
4-)Ev Hanımı	24	4,04	,88363			
5-)Emekli	21	3,36	1,22620			
6-)İşsiz	109	2,91	1,32085			
7-)Diğer	39	2,67	1,47939			
TOPLAM	485	3,09	1,34829			

Tablo 6.4.13'te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,04) ev hanımı meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (3,77), emekli (3,36), memur (3,19) işsiz (2,91) ve işçi (2,71) meslek grubu takip etmektedir. Dinî davranış boyutundan en düşük ortalamanın ise diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî davranış boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüş fakat levene testinde varyansların homojen olmadığı ($p < 0,05$) görüldüğü için bu farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamaya yönelik olarak ikili karşılaştırmalarda scheffe testi yerine Dunnett C testi yapılmıştır. Buna göre karşılaştırmalarda söz konusu farkın ev hanımı meslek grubundan olan kişiler ile memur, işçi, işsiz ve diğer meslek gruplarından olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla ev hanımı olan kişilerin memur, işçi, işsiz ve diğer meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî davranış ve pratikleri daha fazla yerine getirmektedirler ($p < 0,05$)

Tablo 6.4.14. Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî Duygu Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Dunnett C $p < 0,05$)

Meslek	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Memur	222	3,22	1,35231	4,919	,000	4 ile 1,2,5,6 ve 7 arasında
2-)İşçi	60	2,72	1,29001			
3-)Esnaf	11	3,64	1,14217			
4-)Ev Hanımı	24	4,15	1,02659			
5-)Emekli	21	3,02	1,24976			
6-)İşsiz	109	2,83	1,37978			
7-)Diğer	39	2,78	1,50785			
TOPLAM	486	3,08	1,37431			

Tablo 6.4.14’te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî duygu boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,15) ev hanımı meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (3,64), memur (3,22), emekli (3,02) işsiz (2,83) ve diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) (2,78) meslek grubu takip etmektedir. Dinî duygu boyutundan en düşük ortalamanın ise işçilere ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî duygu boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüş ($p < 0,01$), Fakat levene testinde varyansların homojen olmadığı ($p < 0,01$) görüldüğü için bu farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamaya yönelik olarak ikili karşılaştırmalarda scheffe testi yerine Dunnett C testi yapılmıştır. Buna göre karşılaştırmalarda söz konusu farkın ev hanımı meslek grubundan olan kişiler ile memur, işçi, emekli, işsiz ve diğer meslek gruplarından olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla ev hanımı olan kişilerin memur, işçi, emekli, işsiz ve diğer meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî duyguları daha fazla hissettikleri görülmüştür ($p < 0,05$)

Tablo 6.4.15. Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî Biliş Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Dunnett C $p < 0,05$)

Meslek	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Memur	222	2,89	,88809	4,662	,000	4 ile 2,6 ve 7 arasında
2-)İşçi	60	2,43	1,02542			
3-)Esnaf	11	2,92	,98167			
4-)Ev Hanımı	24	3,25	,73248			
5-)Emekli	21	2,70	,90690			
6-)İşsiz	109	2,64	,95412			
7-)Diğer	39	2,36	1,06426			
TOPLAM	486	2,74	,95294			

Tablo 6.4.15'te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî biliş boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,25) ev hanımı meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla esnaf (2,92), memur (2,89), emekli (2,70), işsiz (2,64) ve işçi (2,43) meslek grubu takip etmektedir. Dinî biliş boyutundan en düşük ortalamanın ise diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî biliş boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Fakat levene testinde varyansların homojen olmadığı görüldüğü için bu farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamaya yönelik olarak ikili karşılaştırmalarda scheffe testi yerine Dunnett C testi yapılmıştır. Buna göre karşılaştırmalarda söz konusu farkın ev hanımı meslek grubundan olan kişiler ile işçi, işsiz ve diğer meslek gruplarından olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla ev hanımı meslek grubuna sahip olan kişilerin işçi, işsiz ve diğer meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî biliş düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde daha yüksek olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Tablo 6.4.16. Katılımcıların Mesleklerine Göre Dinî İlişki Boyutundaki Durumları Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Dunnett C $p < 0,05$)

Meslek	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Memur	222	2,91	,56229	4,227	,000	7 ile 1,4 ve 5 arasında
2-)İşçi	60	2,73	,63227			
3-)Esnaf	11	2,95	,35879			
4-)Ev Hanımı	24	3,11	,51884			
5-)Emekli	21	3,03	,41873			
6-)İşsiz	109	2,72	,68899			
7-)Diğer	39	2,57	,63624			
TOPLAM	486	2,83	,60947			

Tablo 6.4.16’da görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,11) ev hanımı meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla emekli (3,03), esnaf (2,95), memur (2,91), işçi (2,73) ve işsiz (2,72) meslek grubu takip etmektedir. Dinî ilişki boyutundan en düşük ortalamanın ise diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî biliş boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüş ($p < 0,01$), Levene testinde varyansların homojen olmadığı hususu gözönünde bulundurularak yapılan Dunnett C testi sonucunda ise söz konusu farkların diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubundan olan kişiler ile memur, ev hanımı, ve emekli meslek gruplarından olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna sahip olan kişilerin Allah’la ilişki düzeyleri memur, ev hanımı ve emekli meslek gruplarına mensup kişilere göre anlamlılık derecesinde daha düşük olduğu görülmektedir ($p < 0,05$)

6.5. Araştırmaya Katılanların Sosyo- Kültürel ve Demografik Faktörlere Göre Ölüm Kaygısı Düzeylerine İlişkin Bulgular

Tablo 6.5.1. Araştırmaya Katılanların Ölüm Kaygısı Düzeylerine ilişkin Bulgular

Ölüm Kaygısı Düzeyi	N	Mean	Std. Deviation	Mode	Median	Skewness	Kurtosis
	466	8,39	3,646	9,00	9,0000	-,172	-,813

Örneklemin 0-15 arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden ortalama 8,39 puan aldıkları görülmüştür. Dolayısıyla genel olarak örneklemin ölüm kaygısı düzeylerinin orta derecede olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ölüm kaygısı düzeylerine göre örneklemin normal bir dağılım gösterip göstermediğine bakılmış ve araştırma sonucunda ortaya çıkan değerlerden dağılımın normal olduğu görülmüş, ve parametrik testlerden yararlanılarak analiz yapılmıştır. Ayrıca araştırmada katılımcıların 0-15 arası puan aldıkları ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları puanlara göre ölüm kaygısı düzeyleri hesaplanmış ve 0-5 arası puan alanların ölüm kaygısı düşük, 6-9 arası puan alanların ölüm kaygısı orta ve 10-15 arası puan alanların ölüm kaygısı da yüksek olarak kabul edilmiştir.

Tablo 6.5.2. Araştırmaya Katılanların Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	N	% (Yüzde)
1-)Düşük	85	17,0
2-)Orta	187	37,4
3-)Yüksek	194	38,8
4-)Cevapsız	34	6,8
Toplam	500	100,0

Tablo 6.5.2'de görüldüğü üzere araştırmaya katılanların sayı bakımından çoğunluğunu yüksek (194 kişi, %38,8) ölüm kaygısına sahip olan kişiler oluşturmaktadır. Daha sonra onları orta (187 kişi, %37,4) düzeyde ölüm kaygısına sahip olan kişiler takip etmektedir. Araştırmaya katılanlardan ölüm kaygısı düzeyi olarak sayı ve oran bakımından en az sayıda olan kişilerin ise düşük ölüm kaygısı düzeyine (85 kişi, %17,0) sahip olan kişiler

olduğu görülmektedir. Toplamda 34 kişi (% 6,8) ise Ölüm Kaygısı Ölçeğindeki soruları cevapsız bırakmıştır.

Tablo 6.5.3. Araştırmaya Katılanların Cinsiyetlerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Cinsiyet	Ölüm Kaygısı Düzeyleri	Sayı	% (Yüzde)
1-)Erkek	Ölüm Kaygısı Düşük	59	%26,1
	Ölüm Kaygısı Orta	98	%43,4
	Ölüm Kaygısı Yüksek	69	%30,5
Toplam		226	%100
2-)Kadın	Ölüm Kaygısı Düşük	26	%10,9
	Ölüm Kaygısı Orta	89	%37,2
	Ölüm Kaygısı Yüksek	124	%51,9
Toplam		239	%100

Tablo 6.5.3'te görüldüğü üzere erkeklerden “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanları düşük olanların sayısı 59 olup bunların tüm erkeklerin sayısına oranı %26,1'dir. Erkeklerden “orta düzeyde ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin sayısı 98 olup bunların tüm erkeklerin sayısına oranı %43,4'tür. Yine ölüm kaygısı yüksek olan erkeklerin sayısı 69 olup bunların tüm erkeklerin sayısına olan oranı %30,5'tir. Dolayısıyla erkeklerin büyük çoğunluğunun orta düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan kadınların “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 26 olup bunların tüm kadınların sayısına olan oranı %10,9'dur. Kadınlardan orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 89 olup bunların tüm kadınların sayısına olan oranı %37,2'dir. Ölüm kaygısı yüksek olan kadınların sayısı ise 124 olup bunların tüm kadınların sayısına oranı %51,9 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kadınların sayı ve oran bakımından büyük çoğunluğunun “yüksek ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle kadınların yarısından fazlasının yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 6.5.4. Araştırmaya Katılanların Yaşlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Yaş	Ölüm Kaygısı Düzeyleri	Sayı	% (Yüzde)
1-)26-35 Yaş	Ölüm Kaygısı Düşük	61	%18,2
	Ölüm Kaygısı Orta	127	%37,8
	Ölüm Kaygısı Yüksek	148	%44,0
Toplam		336	%100
2-)36-45 Yaş	Ölüm Kaygısı Düşük	12	%14,8
	Ölüm Kaygısı Orta	38	%46,9
	Ölüm Kaygısı Yüksek	31	%38,3
Toplam		81	%100
3-) 46-55 Yaş	Ölüm Kaygısı Düşük	12	%24,5
	Ölüm Kaygısı Orta	22	%44,9
	Ölüm Kaygısı Yüksek	15	%30,6
Toplam		49	%100

Tablo 6.5.4’te görüldüğü üzere 26-35 yaş arası “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanları düşük olanların sayısı 61 olup bunların tüm 26-35 yaş aralığındaki kişilerin sayısına oranı %18,2’dir. 26-35 yaş arası kişilerde “orta düzeyde ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin sayısı 127 olup bunların tüm 26-35 yaş sayısına oranı %37,8’dir. Yine 26-35 yaş arası kişilerden ölüm kaygısı yüksek olanların sayısı 148 olup bunların tüm 26-35 yaş arası kişilerin sayısına olan oranı %44,0’dır. Dolayısıyla 26-35 yaş aralığındaki kişilerin büyük çoğunluğunun yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan 36-45 yaş aralığındaki kişilerden “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 12 olup bunların tüm 36-45 yaş aralığındaki kişilerin sayısına olan oranı %14,8’dir. 36-45 yaş aralığında orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 38 olup bunların tüm 36-45 yaş aralığındaki kişilerin sayısına olan oranı %46,9’dur. Ölüm kaygısı yüksek olan 36-45 yaş aralığındaki kişilerin sayısı ise 31 olup bunların tüm 36-45 yaş aralığındaki kişilerin sayısına oranı %38,3 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 36-45 yaş aralığındaki kişilerin sayı ve oran bakımından çoğunluğunun “orta ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle 36-45 yaş aralığındaki kişilerin çoğunluğunun orta ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. 46-55 yaş aralığındaki kişilerden “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 12 olup bunların tüm 46-55 yaş

aralığındaki kişilerin sayısına olan oranı %24,5'tir. 46-55 yaş aralığındaki kişilerden orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 22 olup bunların tüm 46-55 yaş aralığındaki kişilerin sayısına olan oranı %44,9'dur. Ölüm kaygısı yüksek olan 46-55 yaş aralığındaki kişilerin sayısı ise 15 olup bunların tüm 46-55 yaş aralığındaki kişilerin sayısına oranı %30,6 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 46-55 yaş aralığındaki kişilerden sayı ve oran bakımından çoğunluğunun “orta ölüm kaygısı” kategorisine girdiklerini, başka bir deyişle 46-55 yaş aralığındaki kişilerin çoğunluk olarak orta ölüm kaygısına sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Tablo 6.5.5. Araştırmaya Katılanların Eğitim Düzeylerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Eğitim Düzeyi	Ölüm Kaygısı Düzeyleri	Sayı	% (Yüzde)
1-)İlköğretim	Ölüm Kaygısı Düşük	2	%11,8
	Ölüm Kaygısı Orta	9	%52,9
	Ölüm Kaygısı Yüksek	6	%35,3
Toplam		17	%100
2-)Lise	Ölüm Kaygısı Düşük	6	%16,7
	Ölüm Kaygısı Orta	19	%52,8
	Ölüm Kaygısı Yüksek	11	%30,6
Toplam		36	%100
3-) Üniversite	Ölüm Kaygısı Düşük	77	%18,6
	Ölüm Kaygısı Orta	159	%38,5
	Ölüm Kaygısı Yüksek	177	%42,9
Toplam		466	%100

Tablo 6.5.5'te görüldüğü üzere ilköğretim mezunlarında “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanları düşük olanların sayısı 2 olup bunların tüm ilköğretim mezunu olan kişilerin sayısına olan oranı %11,8'dir. İlköğretim mezunlarında “orta düzeyde ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin sayısı 9 olup bunların tüm ilköğretim mezunu olanların sayısına oranı %52,9'dur. Yine ölüm kaygısı yüksek olan ilköğretim mezunu kişilerin sayısı 6 olup bunların tüm ilköğretim mezunu kişilerin sayısına olan oranı %35,3'dür. Dolayısıyla ilköğretim mezunu kişilerin çoğunluğunun orta düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan lise mezunlarından “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısının 6 olduğu

ve bunların tüm lise mezunu kişilerin sayısına olan oranının %16,7 olduğu görülmektedir. Lise mezunlarında orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısının 19 olduğu ve bunların tüm lise mezunu kişilerin sayısına olan oranının %52,82 olduğu görülmektedir.. Ölüm kaygısı yüksek olan lise mezunu kişilerin sayısının ise 11 olduğu ve bunların tüm lise mezunu kişilerin sayısına olan oranının %30,6 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla lise mezunu olan kişilerin sayı ve oran bakımından çoğunluğunun “orta ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle lise mezunu kişilerin çoğunluğunun orta düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. Üniversite mezunlarında “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısının 77 olduğu ve bunların tüm üniversite mezunu kişilerin sayısına olan oranının %18,6 olduğu görülmektedir. Üniversite mezunlarında orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısının ise 159 olduğu bunların tüm üniversite mezunu kişilerin sayısına olan oranının da %38,5 olduğu görülmektedir. Ölüm kaygısı yüksek olan üniversite mezunlarının sayısı ise 177 olup bunların tüm üniversite mezunu olan kişilerin sayısına olan oranının %42,9 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla üniversite mezunu olan kişilerin sayı ve oran bakımından çoğunluğunun “yüksek ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle üniversite mezunu olan kişilerin çoğunluk olarak yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir

Tablo 6.5.6. Araştırmaya Katılanların Gelir Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Gelir Durumu	Ölüm Kaygısı Düzeyleri	Sayı	% (Yüzde)
1-)Düşük	Ölüm Kaygısı Düşük	16	%30,2
	Ölüm Kaygısı Orta	23	%43,4
	Ölüm Kaygısı Yüksek	14	%26,4
Toplam		53	%100
2-)Orta	Ölüm Kaygısı Düşük	43	% 18,7
	Ölüm Kaygısı Orta	89	%38,7
	Ölüm Kaygısı Yüksek	98	%42,6
Toplam		230	%100
3-) İyi	Ölüm Kaygısı Düşük	26	% 14,4
	Ölüm Kaygısı Orta	74	%40,9
	Ölüm Kaygısı Yüksek	81	%44,8
Toplam		181	%100

Tablo 6.5.6’da görüldüğü üzere “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanları düşük olanların sayısının 16 olduğu, bunların tüm düşük gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının ise %30,2 olduğu görülmektedir. Düşük gelir düzeyine sahip olan kişilerden “orta düzeyde ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin sayısının 23 olduğu ve bunların tüm düşük gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının %43,4 olduğu görülmektedir. Yine ölüm kaygısı yüksek olan düşük gelir düzeyine sahip kişilerin sayısı 14 olup bunların tüm düşük gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının %26,4 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla düşük gelir düzeyine sahip kişilerin çoğunluğunun orta düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan orta gelir düzeyine sahip kişilerden “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısının 43 olduğu ve bunların tüm orta gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının ise %18,7 olduğu görülmektedir. Orta gelir düzeyinde olan kişilerden orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 89 olup bunların tüm orta gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının ise %38,7 olduğu görülmektedir. Ölüm kaygısı yüksek olan orta gelir düzeyine sahip kişilerin sayısının ise 98 olduğu ve bunların tüm orta gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının %42,6 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla orta gelir düzeyine sahip kişilerden sayı ve oran bakımından çoğunluğun “yüksek ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle orta gelir düzeyine sahip kişilerin çoğunluk olarak yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. İyi gelir düzeyine sahip kişilerde ise “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 26 olup bunların tüm iyi gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranı %14,4’tür. İyi gelir seviyesinde olup da orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 74 olup bunların tüm iyi gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının %40,9 olduğu görülmektedir. Ölüm kaygısı yüksek olan iyi gelir düzeyine sahip kişilerin sayısı ise 81 olup bunların tüm iyi gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının %44,8 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iyi gelir düzeyine sahip kişilerde sayı ve oran bakımından çoğunluğun “yüksek ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle iyi gelir düzeyine sahip kişilerin çoğunluk olarak yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 6.5.7. Araştırmaya Katılanların Mesleklerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Bakımından Dağılımı

Meslek	Ölüm Kaygısı Düzeyleri	Sayı	% (Yüzde)
1-)Memur	Ölüm Kaygısı Düşük	32	%15,5
	Ölüm Kaygısı Orta	78	%37,9
	Ölüm Kaygısı Yüksek	90	%46,6
Toplam		205	%100
2-)İşçi	Ölüm Kaygısı Düşük	16	%28,6
	Ölüm Kaygısı Orta	25	%44,6
	Ölüm Kaygısı Yüksek	15	%26,8
Toplam		56	%100
3-) Esnaf	Ölüm Kaygısı Düşük	1	%9,1
	Ölüm Kaygısı Orta	5	%45,5
	Ölüm Kaygısı Yüksek	5	%45,5
Toplam		11	%100
4-)Ev Hanımı	Ölüm Kaygısı Düşük	1	%5,3
	Ölüm Kaygısı Orta	8	%42,1
	Ölüm Kaygısı Yüksek	10	%52,6
Toplam		19	%100
5-)Emekli	Ölüm Kaygısı Düşük	3	%15,0
	Ölüm Kaygısı Orta	11	%55,0
	Ölüm Kaygısı Yüksek	6	%30,0
Toplam		20	%100
6-) İşsiz	Ölüm Kaygısı Düşük	17	%16,7
	Ölüm Kaygısı Orta	42	%41,2
	Ölüm Kaygısı Yüksek	43	%42,2
Toplam		102	%100
7-) Diğer(Doktor, yüksek lisans ve doktora öğrencisi, psikolog, avukat, mühendis)	Ölüm Kaygısı Düşük	13	%34,2
	Ölüm Kaygısı Orta	12	%31,6
	Ölüm Kaygısı Yüksek	13	%34,2
Toplam		38	%100

Tablo 6.5.7’de görüldüğü üzere memurlarda “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanları düşük olanların sayısının 32 olduğu ve bunların tüm memurların sayısına oranının %15,5 olduğu görülmektedir. Memurlarda “orta düzeyde ölüm

kaygısı” kategorisine girenlerin sayısının 78 olduğu ve bunların tüm memurların sayısına olan oranının %37,9 olduğu görülmektedir. Yine ölüm kaygısı yüksek olan memurların sayısı 90 olup bunların tüm memurların sayısına olan oranı %46,6’dır. Dolayısıyla memurların çoğunluğunun yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan işçilerde “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 16 olup bunların tüm işçilerin sayısına olan oranı %28,6’dır. İşçilerde orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 25 olup bunların tüm işçilerin sayısına olan oranı %44,6’dır. Ölüm kaygısı yüksek olan işçilerin sayısı ise 15 olup bunların tüm işçilerin sayısına oranı %26,8 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla işçilerde sayı ve oran bakımından çoğunluğun “orta ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle işçilerin çoğunluğunun orta düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. Esnaflarda ise “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 1 olup bunların tüm esnafların sayısına olan oranı %9,1’dir. Esnaflarda orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 5 olup bunların tüm esnafların sayısına olan oranı %45,5’tir. Ölüm kaygısı yüksek olan esnafların sayısı ise 5 olup bunların tüm iyi gelir düzeyine sahip kişilerin sayısına olan oranının %45,5 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla esnaflarda sayı ve oran bakımından çoğunluğun hem “yüksek ölüm kaygısı” hem de “orta ölüm kaygısı” kategorilerine girdikleri, başka bir deyişle esnafların hem yüksek hem de orta ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. Ev hanımlarında “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanları düşük olanların sayısı 1 olup bunların tüm ev hanımlarının sayısına olan oranı %5,3’tür. Ev hanımlarında “orta düzeyde ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin sayısı 8 olup bunların tüm ev hanımlarının sayısına olan oranı %42,1’dir. Yine ölüm kaygısı yüksek olan ev hanımlarının sayısı 10 olup bunların tüm ev hanımlarının sayısına olan oranı %52,6’dır. Dolayısıyla ev hanımlarının çoğunluğunun yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan emeklilerde “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 3 olup bunların tüm işçilerin sayısına olan oranı %15,0’dır. Emeklilerde orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 11 olup bunların tüm emeklilerin sayısına olan oranı %55,0’dır. Ölüm kaygısı yüksek olan emeklilerin sayısı ise 6 olup bunların tüm emeklilerin sayısına olan oranının %30,0 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla emeklilerde sayı ve oran bakımından çoğunluğun “orta ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle emeklilerin çoğunluk olarak orta ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir. İşsizlerde “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı

puanları düşük olanların sayısı 17 olup bunların tüm memurların sayısına olan oranı %16,7'dir. İşsizlerde “orta düzeyde ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin sayısı 42 olup bunların tüm işsizlerin sayısına olan oranı %41,2'dir. Yine ölüm kaygısı yüksek olan işsizlerin sayısı 43 olup bunların tüm işsizlerin sayısına olan oranı %42,2'dir. Dolayısıyla işsizlerin çoğunluğunun yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Diğer taraftan diğer meslek grubuna mensup kişilerde “düşük ölüm kaygısı” kategorisine girenlerin yani ölüm kaygısı puanı düşük olanların sayısı 13 olup bunların tüm işçilerin sayısına olan oranı %34,2'dir. Diğer meslek gruplarında orta düzeyde ölüm kaygısı düzeyine sahip olanların sayısı 12 olup bunların tüm diğer meslek gruplarına mensup kişilerin sayısına olan oranı %31,6'dır. Ölüm kaygısı yüksek olan diğer meslek gruplarına mensup kişilerin sayısı ise 13 olup bunların tüm işçilerin sayısına oranı %34,2 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla diğer meslek gruplarına mensup olan kişilerin sayı ve oran bakımından yaklaşık üçte birisinin “düşük ölüm kaygısı” ve yaklaşık üçte birisinin de “yüksek ölüm kaygısı” kategorisine girdikleri, başka bir deyişle diğer meslek gruplarına mensup kişilerin eşit bir bölümü düşük ölüm kaygısına, eşit bir bölümü de yüksek ölüm kaygısına sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 6.5.8. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (T-testi)

Değerler	Cinsiyet	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	p
Genel Ölüm Kaygısı Düzeyi	1-Erkek	226	7,41	3,53191	-5,800	461,409	,000
	2-Kadın	239	9,31	3,52249			

**p < 0,01 düzeyinde anlamlı

*p < 0,05 düzeyinde anlamlı

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre genel ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki farklılıkları incelemek için T-testi yapılmıştır. Yapılan T-testi sonucunda kadınların ölüm kaygısı düzeyleri (9,31) erkeklerin ölüm kaygısı düzeyinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür. Dolayısıyla kadınların erkeklerden daha fazla ölümden kaygı duydukları görülmüştür.

Tablo 6.5.9. Katılımcıların Yaş Aralıklarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Yaş Aralığı	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)26-35 yaş	336	8,53	3,68934	1,434	,240	Fark yok
2-)36-45 yaş	81	8,31	3,37136			
3-)46-55 yaş	49	7,59	3,74677			
TOPLAM	466	8,39	3,64586			

Tablo 6.5.9’da görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin yaş aralıklarına göre genel ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (8,53) 26-35 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla 36- 45 yaş aralığı (8,31) takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise 46-55 yaş (7,59) aralığına ait olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p > 0,01$).

Tablo 6.5.10. Katılımcıların Eğitim Düzeylerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Scheffe $p < 0,05$)

Eğitim Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)İlköğretim	17	8,29	3,13777	,065	,937	Fark yok
2-)Lise	36	8,19	3,33655			
3-)Üniversite	413	8,41	3,69729			
Toplam	466	8,39	3,64586			

Tablo 6.5.10’da görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (8,41) üniversite mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla ilköğretim mezunları (8,29) takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise lise mezunlarına (8,19) ait olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yapılan varyans analizi sonucunda katılımcıların genel ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p > 0,01$).

Tablo 6.5.11. Katılımcıların Gelir Düzeylerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,05$; Scheffe $p < 0,05$)

Gelir Düzeyi	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Düşük	53	7,11	3,18446	3,712	,025	1 ile 2 ve 3 arasında fark var
2-)Orta	230	8,49	3,68964			
3-)İyi	181	8,61	3,67040			
Toplam	464	8,38	3,64975			

Tablo 6.5.11’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin gelir düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (8,61) iyi gelir düzeyine ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla orta gelir düzeyi (8,49) takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük gelir düzeyine (7,11) ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise düşük gelir düzeyi ile orta ve iyi gelir düzeyi arasında anlamlılık derecesinde bir fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla düşük gelir düzeyine sahip kişiler orta ve iyi gelir düzeyine sahip kişilere göre daha az ölümden korkmaktadırlar. ($p < 0,05$).

Tablo 6.5.12. Katılımcıların Mesleklerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,05$; Scheffe $p < 0,05$)

Meslek	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-)Memur	206	8,71	3,64292	2,692	,014	Fark yok
2-)İşçi	56	7,41	3,66694			
3-)Esnaf	11	8,82	2,40076			
4-)Ev Hanımı	19	9,68	3,16320			
5-)Emekli	20	7,75	3,02403			
6-)İşsiz	102	8,67	3,55253			
7-)Diğer	38	6,92	3,83005			
TOPLAM	452	8,39	3,61552			

Tablo 6.5.12’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (9,68) ev hanımı meslek grubuna ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (8,82), memur (8,71), işsiz (8,67), emekli (7,75) ve işçi (7,41) meslek grubu takip etmektedir. Ölüm kaygısı

düzeylerinde en düşük ortalamanın ise diğer (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna ait olduğu olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Anlamlılık düzeyindeki bu farklılıkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek için gerçekleştirilen Scheffe analizi sonucunda ise gruplar arasında anlamlılık derecesinde bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır ($p < 0,05$).

Tablo 6.5.13. Sosyo-Kültürel ve Demografik Faktörlerle Örneklemin Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Analizi)

Genel Ölüm Kaygısı (Genel Ortalama)		Eğitim	Yaş	Gelir
	r	,014	-,075	,099*
	sig	,770	,107	,034
	N	466	466	464

** $p < 0,01$ düzeyinde anlamlı

* $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı

Ölüm Kaygısı Düzeyleri ile sosyo-kültürel ve demografik faktörlerden sürekli değişkenler arasında nasıl bir ilişki olduğunu tespit etmek için pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda katılımcıların yaş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir ($p > 0,05$). Benzer şekilde katılımcıların eğitim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir ($p > 0,05$). Diğer taraftan katılımcıların gelir durumları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin gelir durumları arttıkça genel ölüm kaygısı düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir.

6.6. Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklara Dair Bulgular

Tablo 6.6.1. Katılımcıların Dinî Davranışları Yerine Getirme Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Dunnett C $p < 0,05$)

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-) Düşük	85	2,76	1,39427	4,784	,009	1 ile 3 arasında
2-) Orta	186	3,03	1,43200			
3-) Yüksek	194	3,29	1,22024			
TOPLAM	465	3,09	1,35126			

Tablo 6.6.1’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin dinî davranışları yerine getirme durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,29) yüksek ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla ölüm kaygısı düzeyi orta düzeyde olanlar (3,03) takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dini davranışları yerine getirme durumları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüş fakat levene testinde varyansların homojen olmadığı ($p < 0,05$) görüldüğü için bu farklılıkların nereden kaynaklandığını anlamaya yönelik olarak ikili karşılaştırmalarda scheffe testi yerine Dunnett C testi yapılmıştır. Buna göre karşılaştırmalarda söz konusu farkın düşük ölüm kaygısı ile yüksek ölüm kaygısına sahip olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla ölüm kaygısı yüksek olanların düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara göre dinî davranışları yerine getirme düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Tablo 6.6.2. Katılımcıların Dinî Duygu Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,05$; Dunnett C $p < 0,05$)

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-) Düşük	85	2,78	1,41305	4,058	,018	1 ile 3 arasında
2-) Orta	187	3,03	1,47536			
3-) Yüksek	194	3,27	1,22378			
TOPLAM	466	3,08	1,37312			

Tablo 6.6.2’de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin dinî duygu düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,27) yüksek ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla ölüm kaygısı düzeyi orta olanlar (3,03) takip etmektedir. Dinî duygu düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî duyguları hissetme durumları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüş fakat levene testinde varyansların homojen olmadığı ($p < 0,05$) görüldüğü için yapılan Dunnett C testi sonucunda söz konusu farkın düşük ölüm kaygısı ile yüksek ölüm kaygısına sahip olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla ölüm kaygısı yüksek olanların orta ve düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara göre dinî duygularının daha yoğun olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Tablo 6.6.3. Katılımcıların Dini Biliş Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p < 0,01$; Dunnett C $p < 0,05$)

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-) Düşük	85	2,44	1,00467	9,617	,000	1 ile 3 arasında
2-) Orta	187	2,66	1,02312			
3-) Yüksek	194	2,95	,81903			
TOPLAM	466	2,74	,95708			

Tablo 6.6.3’te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin dinî biliş düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,95) yüksek ölüm kaygısına sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla ölüm kaygısı düzeyi (2,66) orta derecede olanlar takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî biliş arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüş fakat levene testinde varyansların homojen olmadığı ($p < 0,05$) görüldüğü için scheffe testi yerine yapılan Dunnett C testi sonucunda söz konusu farkın düşük ölüm kaygısı ile yüksek ölüm kaygısına sahip olan kişiler arasındaki farktan kaynaklandığı görülmüştür. Dolayısıyla ölüm kaygısı yüksek olanların düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara göre dinî biliş düzeylerinin daha fazla olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Tablo 6.6.4. Katılımcıların Dinî İlişki Durumlarına Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (Tek Yönlü Varyans Analiz- ANOVA $p>0,05$).

Ölüm Kaygısı Düzeyleri	N	A.Ort.	Std.S.	F	P	Fark
1-) Düşük	85	2,83	,69683	,495	,610	Fark yok
2-) Orta	187	2,81	,66140			
3-) Yüksek	194	2,87	,51679			
TOPLAM	466	2,84	,61184			

Tablo 6.6.4'te görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin Allah'la ilişki içerisinde olma düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,87) yüksek ölüm kaygısına sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla düşük derecede ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlar (2,81) takip etmektedir. Dinî ilişki düzeylerine göre en düşük ortalamanın ise orta düzeyde ölüm kaygısına sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yapılan varyans analizi sonucunda ise katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî ilişki durumları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Tablo 6.6.5. Katılımcıların Ölüm Kaygısı Düzeyleri İle Dindarlık Boyutları ve Genel Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Analizi)

		Dinî Davranış Boyutu	Dinî Duygu Boyutu	Dinî İlişki Boyutu	Dinî Biliş Boyutu	Genel Dindarlık
Ölüm Kaygısı	R	,149**	,148**	,046	,216**	,303**
	Sig	,001	,001	,325	,000	,000
	N	465	466	466	466	466

** $p<0,01$ düzeyinde anlamlı

* $p<0,05$ düzeyinde anlamlı

Ölüm Kaygısı Düzeyleri ile dindarlık arasında nasıl bir ilişki olduğunu tespit etmek için pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda katılımcıların Katılımcıları dinî davranış boyutu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Başka bir deyişle katılımcıların dinî davranış düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Dinî duygu boyutu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Yani dinî duygu düzeyleri

arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Buna karşılık katılımcıların dinî ilişki boyutu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. ($p>0,05$). Diğer taraftan katılımcıların dinî biliş boyutu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Yani dinî biliş düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Katılımcıların genel dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Yani katılımcıların genel dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.

Tablo 6.6.6. Katılımcıların Ölüm Kaygısı Düzeyleri İle Dindarlık Boyutları ve Genel Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişki (Kısmi Partial Korelasyon Analizi)

Kontrol Değişkenleri: (Yaş,gelir durm, eğitim düz.)		Dini Davranış Boyutu	Dini Duygu Boyutu	Dini İlişki Boyutu	Dini Biliş Boyutu	Genel Dindarlık
Ölüm Kaygısı	r	,829	,790	,647	,853	,989
	Sig	,000	,000	,000	,000	,000
	df	492	492	492	492	492

Yukarıda tablo 6.6.6' da görüleceği üzere araştırmada sürekli değişkenler olan yaş, gelir, eğitim durumu vs. kontrol edildiğinde de iki ana değişken olan dindarlık ve dindarlık boyutları ile ölüm kaygısı arasında var olan pozitif ilişkinin mevcudiyetini devam ettirdiği görülmektedir.

YEDİNCİ BÖLÜM

TARTIŞMA VE SONUÇ

7.1. Yetişkinlerde Sosyo-Kültürel ve Demografik Değişkenler ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutlarının İlişkilerine Dair Bulguların Değerlendirilmesi

Çalışmamızda dindarlıkla ilgili sorular oluşturulurken Dinî Tutum Ölçeği dâhilinde davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutu olmak üzere 4 boyut esas alınmıştır. Bu ölçek, içerisinde dindarlığın boyutlarıyla ilgili ifadeler bulunan ve bunlara verilen yanıtlar doğrultusunda deneklerin dindarlık düzeylerini tespit eden bir ölçektir. Yetişkinlerde dindarlığı etkileyen demografik etkenlere dair bulguların ortaya konması için ise yaş, cinsiyet, meslek, öğrenim durumu ve sosyo-ekonomik durumlarına dair analizlere yer verilmiştir.

7.1.1. Cinsiyet ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar

Araştırma kapsamında yapılan t-testi analizleri sonucunda, cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Buna göre yetişkinlik döneminde kadınlar erkeklere oranla daha dindardır. Zira cinsiyet grupları arasındaki farkı ortaya koyan T-testi sonucunda kadınlar ve erkeklerin dindarlık ortalama puanları arasındaki farkın $P < .01$ güvenilirlik düzeyinde anlamlı olduğunu ve kadınların dindarlık ortalama puanlarının erkeklerin dindarlık puanlarından daha yüksek olduğu saptanmıştır. Bu durumda cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki olduğuna dair hipotezimiz doğrulanmaktadır.

Taş³⁵⁸ (2004), yaptığı çalışmada da dindarlık ve dindarlığın boyutları ile cinsiyet değişkeni arasında ilişki olduğu belirtilmiş, ayrıca bu bulgunun başka araştırmalarda da desteklendiği (Sezen, 1993; Kaya, 1998; Fırat, 1977; Bayyigit, 1989; Koştaş, 1995; Uysal, 1996; Köktaş, 1993, Karaca 1997) görülmektedir.

Yaptığımız literatür taramasında dindarlıkla cinsiyet arasında ilişki olduğunu göstererek bulgularımızı destekleyen başka çalışmaların da olduğu tespit edilmiş; ancak bu araştırmalardan bazılarında araştırma verilerimizin aksine erkeklerin kadınlardan daha dindar olduğuna dair bulgularla da karşılaşmıştır. Bu çalışmalardan bazılarında kadınların ve erkeklerin dindarlıkları arasında tespit edilen farklılık sonucunda erkeklerin dindarlık

³⁵⁸ Kemalettin Taş, "Dindarlığa Etki Eden Faktörler", *SDÜİFD*, 2004, ss.65-66.

puanının kadınlarınkinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Örneğin, Şahin³⁵⁹ (1993) yetiştirme yurdundaki gençleri örneklem olarak yaptığı çalışmasında da erkeklerin, kadınlardan daha dindar olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Aynı şekilde, Yıldız (1998) üniversite öğrencilerini örneklem olarak yaptığı çalışmasında erkeklerin belirgin olarak kadınlardan daha dindar olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁶⁰ Sevindik(2015) araştırmasında, erkeklerin dindarlık düzeyi kadınlardan yüksek olduğunu tespit etmiştir.³⁶¹ Ilgaz (2015) da kendi çalışmasında erkeklerin dindarlık düzeylerinin kadınlardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁶²

Küçükalp (2004) üniversite öğrencilerini örneklem olarak yaptığı çalışmasında ise bizim araştırma bulgularımıza benzer şekilde kadınların erkeklerden daha dindar olduğunu ortaya koymuştur.³⁶³ Dağlı (2010) yüksek lisans tez çalışmasında da kadınların erkeklerden daha dindar olduğu sonucuna ulaşmıştır³⁶⁴. Kımtır (2008) doktora tez çalışmasında genel olarak kadınların erkeklere göre daha dindar olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁶⁵ Ok ve Cirhinlioğlu (2011) yaptıkları çalışmada kadınların dindarlıklarının erkeklerinkinden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁶⁶ Asım Yapıcı'nın çalışmasında da dinî hayatın bazı görüntülerinde kadınların erkeklerden daha dindar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³⁶⁷

Demir³⁶⁸ (2013) yaptığı çalışmasında dindarlık ile cinsiyet arasındaki ilişkiye bakıldığında, örneklem grubunun cinsiyete göre dindarlık ortalamaları farklılık göstermiştir. Buna göre cinsiyet değişkeni açısından, dindarlık ölçeğinden alınan puanların ortalamalarına bakıldığında, kadınların aldıkları puanların ortalaması erkeklerin aldıkları puanların ortalamasından daha yüksek olduğu görülmüştür. Kadınların erkeklerden daha dindar

³⁵⁹ Adem Şahin, Yetiştirme Yurtlarındaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Çalışma, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1993, s.71.

³⁶⁰ Murat Yıldız, Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1998, s.76.

³⁶¹ Durmuş Sevindik, a.g.t., s.76.

³⁶² Abdülkadir Ilgaz, Depresyon ve Dindarlık İlişkisi Kastamonu Örneği, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu, 2015, s.62.

³⁶³ Emine Küçükalp, Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Arasındaki İlişki, U.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2004, s.89.

³⁶⁴ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.87.

³⁶⁵ Nurten Kımtır, Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi, U.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa, 2008, s.192.

³⁶⁶ Üzeyir Ok, Fatma Gül Cirhinlioğlu, Kadınlar mı Yoksa Erkekler mi Daha Dindar?, *Journal Of World Of Turks*, cilt:3, sy.1, s.132.

³⁶⁷ Asım Yapıcı, a.g.e., s.311.

³⁶⁸ Şükran Çevik Demir, Ergenlerde Benlik Saygısı ve Dini Başa Çıkma, U.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi,Bursa, 2013, s.87.

oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Yoğurtçu'nun³⁶⁹ (2009) çalışmasında ortaya çıkan sonuca göre, kadınlar ile erkeklerin dindarlık düzeyi aritmetik ortalaması arasında istatistiksel bakımdan anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bulgular sonucunda, kadınların erkeklere oranla daha dindar oldukları ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle kadınların, dinin kendi hayatlarındaki etkisini hissetme, dinde anlam bulma, dine önem atfetme ve dini öğrenme ve yaşamaya zaman ayırma gibi hususlarda erkeklere göre daha başarılı oldukları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan bazı araştırmalarda ise cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlılık düzeyinde bir ilişki olmadığı gözlenmektedir. Örneğin; Kıraç³⁷⁰ (2007) yüksek lisans tezinde üniversite öğrencilerini örneklem olarak yaptığı çalışmasında cinsiyet durumunun dindarlık üzerinde bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayten'in³⁷¹ (2004) yaptığı çalışmada da cinsiyet durumunun dindarlık üzerinde bir fark yaratmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Yıldız³⁷² (2002) ilahiyat öğrencilerini örneklem olarak yaptığı araştırmasında dindarlık ortalama puanları açısından kız öğrencilerle erkek öğrenciler arasında anlamlı bir fark saptanmamıştır.

Türkiye dışında yapılan çalışmalara baktığımızda Albaum and Peterson³⁷³ (2006) yaptıkları çalışmada kadınların erkeklerden daha dindar olduğu sonucuna varmışlardır. Fiori³⁷⁴ (2007), araştırmasında cinsiyet ve dindarlık arasında anlamlı ilişkiler saptamıştır.

Sergej³⁷⁵ (2002) ise yaptığı araştırmasında cinsiyetin dindarlık üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bakrac³⁷⁶ (2016) da aynı şekilde araştırmasında cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkiye ulaşamamıştır. Benstead, Jamal, and Lust³⁷⁷ (2015) kendi yaptıkları araştırmalarında aynı şekilde cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki

³⁶⁹ Fatma Yoğurtçu, a.g.t., s.51.

³⁷⁰ Ferdi Kıraç, Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007, s.128.

³⁷¹ Ali Ayten, Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004, s.84.

³⁷² Murat Yıldız, İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy.14, 2002, s.169.

³⁷³ Gerald Albaum and Robert A. Peterson, "Ethical Attitudes of Future Business Leaders Do They Vary by Gender and Religiosity?", *Business And Society*, 45(3), 2006, ss.300-321.

³⁷⁴ Katherina L. Fiori, "Locus of Control as a Mediator of the Relationship Between Religiosity and Life Satisfaction: Age, Race, and Gender differences," *Mental Health, Religion and Culture*, sy.9, 2006, ss.239-263.

³⁷⁵ Flere Sergej, Gender and religiosity, *Sociologija*, sy. 44, cilt: 3,2002, ss.255-270.

³⁷⁶ Viladimir Barzac, "Religiosity And Gender Differences In The Example Of The Young", *Facta Universitatis Series*, vol.15, sy.3, 2016, ss.63-70.

³⁷⁷ Lindsay J. Benstead vd. "Is It Gender, Religiosity or Both? A Role Congruity Theory of Candidate Electability in Transitional Tunisia", *American Political Science Association*, 2015, s.80.

saptayamamışlardır. Diğer taraftan Kate L. Collier, Henny M. W. Bos, Michael S. Merry, Theo G. M. Sandfort³⁷⁸ (2013) yaptıkları çalışmada ise erkeklerin kadınlardan daha dindardır olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Din psikologlarına göre öncelikle kadın ve erkekler arasında duygularda ve benlik biçimlerinde gözlenen farklılıklar onların dindarlık düzeyini etkilemektedir. Bazı araştırmalar kadınların erkeklere göre kaygı (Stein, Walker, Forde, 1994), korku, suçluluk ve utanç hissetmeye daha fazla eğilimli olduğunu göstermektedir (Fischer, Manstead, Mosquera ve van Vianen, 2004; Tangney ve Dearing, 2002). Diğer taraftan kadın erkek arasındaki kişilik farklılıkları üzerine odaklanan yaklaşım dindarlıkta gözlenen cinsiyet farklılıklarını açıklamak için risk alma tercihlerindeki farklılıklar üzerinde de durmuştur. Miller ve Hoffman (1995) dindarlıkta görülen cinsiyet farklılıklarını kısmen risk arama davranışlarındaki cinsiyet farklılıklarına bağlamışlardır. Miller ve Hoffman (1995) risk alma konusunda yapılan psikolojik araştırmalara dayanarak dini inançların reddedilmesini risk alma davranışı olarak ve dinî kabulü risk karşıtı davranış olarak ele almışlardır.³⁷⁹

Erkekler risk almak üzere toplumsallaştırıldığı için dinî aktivitelere katılma olasılıkları daha düşük düzeydedir. Buna karşın kadınlar riskten kaçınmak üzere toplumsallaştırıldıkları için din yaşamlarında önemli bir yer tutmaktadır diyebiliriz.

Araştırmamızda dindarlığın boyutları ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkiler de analiz edilmiştir. Araştırmamızda dindarlığın davranış boyutu ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre, yetişkinlik döneminde kadınların erkeklere oranla dinî davranışlarını daha fazla yerine getirmektedir. Uyguladığımız T-testi de kadın ve erkek yetişkinlerin dindarlık davranış boyutu ortalama puanları arasındaki farkın $P < .01$ düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymuştur. Yine ulaşılan analiz sonuçları kadınların dindarlığın davranış boyutu puanlarının erkeklerin puanlarından yüksek olduğunu göstermiştir. Bu sonuç cinsiyet ile dindarlığın davranış boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezimizi desteklemektedir.

Bu sonuçlara göre, dindarlık üzerinde etkili olduğunu ifade ettiğimiz cinsiyet faktörünün dinî davranış üzerinde de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bunda kadın ve erkek

³⁷⁸ Kate L. Collier vd., "Gender, Ethnicity, Religiosity, and Same-sex Sexual Attraction and the Acceptance of Same-sex Sexuality and Gender Non-conformity", *Sex Roles*, 68(11-12), 2013, ss.724-737.

³⁷⁹A. S. Miller, J. P.Hoffmann, "Risk and Religion an Explanation of Gender Differences in Religiosity", *Journal for the Scientific Study of Religion*, (34), 1995, ss.63-75., A. H.Fischer ve diğerleri, "Gender and Culture Differences in Emotion", *Emotion*, 4 (1), 2004, ss 87-94., M. B. Stein ve diğerleri, "Setting Diagnostic Thresholds", *Am J Psychiatry*, (151), (1994), s. 408.

psikolojisinin farklılığı ve kadınların daha duygusal ve sadık olmalarının dindarlıkları üzerindeki etkileri görülmektedir.

Yıldız³⁸⁰ (2002) ilahiyat öğrencilerini örneklem aldığı çalışmasında cinsiyet ve dindarlığın davranış boyutu arasında anlamlı bir farklılığa ulaşılmadığı görülmüştür. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalara bakıldığında, Hasyılmaz'ın³⁸¹ (2007) yaşlılar üzerinde yaptığı araştırmasında da hiç namaz kılmayan erkeklerin daha fazla olduğu; bayanların oruç ibadetine daha fazla riayet ettiği, bayanların daha fazla dua ettikleri ve erkeklere oranla ibadet etme sıklıklarının daha fazla olduğu görülmektedir.

Kımtır³⁸² (2008) yaptığı çalışmasında da kız öğrencilerin dinî hayatla ilgili ibadet ve pratikleri yerine getirme eğilimleri erkeklerden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmamızda dindarlığın duygu boyutu ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre, yetişkinlik döneminde kadınların erkeklere oranla dinî duyguları daha yüksektir. Uyguladığımız T-testi de kadın ve erkek yetişkinlerin dindarlık duygu boyutu ortalama puanları arasındaki farkın $P < .01$ güvenirlilik düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya koymuştur. Yine ulaşılan analiz sonuçları kadınların dindarlığın duygu boyutu puanlarının erkeklerin puanlarından yüksek olduğunu göstermiştir. Bu sonuç cinsiyet ile dindarlığın duygu boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezimizi desteklemektedir.

Hasyılmaz³⁸³'ın çalışmasında da bizim çalışmamıza banzer şekilde dinî hayatın duygu boyutuyla cinsiyet arasında bir ilişki vardır ve bayanların erkeklere göre dinî duyguları daha yüksektir. Dağlı'nın³⁸⁴ çalışmasında da aynı şekilde dinî hayatın duygu boyutuyla cinsiyet arasında bir ilişki saptanmıştır. Buna göre kadınların dinî duyguları erkeklere göre daha yüksek çıkmıştır.

Yıldız³⁸⁵ (2002) yaptığı çalışmasında ise dinî hayatın duygu boyutuyla cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Araştırmamızda yetişkinlikte kadınların erkeklere göre daha fazla dinî bilgiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Yapılan T-testi de kadınların dindarlığın bilgi boyutu ortalama puanlarının erkeklerin puanlarından daha fazla

³⁸⁰ Murat Yıldız, 2002, a.g.m. ,169.

³⁸¹ Hüseyin Hasyılmaz, Huzurevinde Yaşayan Yaşlılarda Dini Hayat(Antalya Örneği), S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007,s.126.

³⁸² Nurten Kımtır, 2008, a.g.t., s.188.

³⁸³ Hüseyin Hasyılmaz, a.g.t., s.134.

³⁸⁴ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.93.

³⁸⁵ Murat Yıldız, 2002, a.g.m., s.169.

olduğunu göstermektedir. Bu sonuç hipotezimizi desteklemekte ve cinsiyet ile dindarlığın bilgi boyutu arasında anlamlı ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Dağlı'nın³⁸⁶ çalışmasında dinî hayatın biliş boyutunda erkeklerin kadınlara göre daha fazla dinî bilgiye sahip olduğu görülmüştür.

Yıldız³⁸⁷ (2002) yaptığı çalışmasında ise dinî hayatın biliş boyutuyla ilgili olarak erkeklerin kadınlardan daha çok dinî bilgiye sahip oldukları görülmüştür. Fakat bu analiz anlamlılık derecesine ulaşamamıştır. Sezgin³⁸⁸ (2016) yaptığı araştırmasında kadınların dindarlığının duygu ve davranış boyutlarındaki düzeyinin erkeklerden anlamlı bir oranda yüksek olduğu, dindarlığın inanç ve bilgi alt boyutlarında ise anlamlı fark olmadığı görülmüştür.

Araştırmamızda yetişkinlikte kadınların erkeklere göre yaratıcı ile daha fazla dinî ilişki kurdukları saptanmıştır. Yapılan T-testi de kadınların dindarlığın ilişki boyutu ortalama puanlarının erkeklerin puanlarından daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu sonuç hipotezimizi desteklemekte ve cinsiyet ile dindarlığın ilişki boyutu arasında anlamlı ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak cinsiyet değişkeni açısından bakıldığında kadın ve erkekler arasında hem dindarlık, hem de dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutları açısından anlamlı farklılık saptanmıştır. Kadınlar erkeklerden daha dindar olduğu gibi dinî davranış, dini duygu, dini biliş ve dinî ilişki yönünden de din ile daha ilgilidirler. Bununla birlikte gerek yurtiçinde gerekse yurt dışında tersi yönde ve nötr yönde araştırma bulgularının olduğu da görülmektedir.

7.1.2. Yaş ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar

Araştırmamızın alt hipotezlerinden biri “*deneklerin yaş, cinsiyet, meslek, ekonomik durum, öğrenim durumu gibi demografik özellikleriyle dindarlık ve dindarlığın davranış, biliş, duygu, ilişki boyutları arasında anlamlı ilişkiler vardır.*” şeklinde ifade edilmişti. Bu hipotezimizin denetlenmesi amacı ile yetişkinlerden oluşan deneklerimizin verdiği yanıtlar doğrultusunda yaş ve dindarlık ilişkisi ile ilgili verilere bu başlık altında değerlendirilecektir.

³⁸⁶ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.94.

³⁸⁷ Murat Yıldız, 2002, a.g.m., s.169.

³⁸⁸ Kasım Sezgin, Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Sağlık ve Dindarlık Düzeylerinin İncelenmesi, D.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2016, s.62.

Araştırmamızda katılımcıların yaşları ile genel dindarlık düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu durumda araştırmamızda yaş ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki saptanamadığından hipotezimizin yaş değişkeni ile ilgili kısmı doğrulanamamıştır.

Bizim araştırma sonuçlarımızı destekler mahiyette olan çalışmalara baktığımızda Gürsu³⁸⁹(2011) yaptığı çalışmada yaş ile dindarlık arasında anlamlı bir farkın olmadığını tespit etmiştir. Kılıç'ın³⁹⁰ (2011), yaptığı araştırmada yaş ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlenmemiştir. Aynı şekilde Ayten'in³⁹¹(2013) çalışmada yaş ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Asım Yapıcı'nın çalışmada da yaş ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkiye ulaşılamamıştır.³⁹²

Konuyla ilgili olarak Taş'ın yaptığı çalışmada ise her yaş grubunun bir önceki yaş grubuna göre dine karşı daha olumlu tutumlara sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan bazı araştırmalarda ise yaşın ilerlemesiyle kişilerin daha da dindarlaştığı (Günay, 1999; Uysal, 1996; Sezen, 1993; Köktaş, 1993) ortaya çıkmıştır.³⁹³

Aydemir³⁹⁴(2008) yaptığı çalışmada, araştırmaya katılan bireylerden 31-35 yaş grubu bireylerin dindarlık puan ortalaması, 20-25 ve 26-30 yaş grubuna göre daha yüksek olduğu görülmüştür. “İleri yaşlarda olan bireylerin dindarlık düzeylerinin, alt yaşlarda olan bireylerin dindarlık düzeylerine göre daha yüksek” olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sevindik³⁹⁵(2015) 51-60 yaş aralığının dindarlık düzeyinin, 41-50 yaş aralığının dindarlık düzeyinden yüksek olduğu tespit edilmiştir. “İleri yaşlardaki bireylerin dindarlık düzeylerinin, alt yaşlardaki bireylerin dindarlık düzeylerine göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yoğurtçu'nun³⁹⁶(2009) gerçekleştirdiği araştırmasında yaş ile dindarlık arasında pozitif bir ilişki saptanmıştır. Araştırma sonucunda yaş ilerledikçe dindarlık düzeyinin arttığı

³⁸⁹ Orhan Gürsu, Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s.168.

³⁹⁰ Büşra Kılıç, Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2011, s.71.

³⁹¹ Ali Ayten, “Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:13, sy.3, 2013, s.20.

³⁹² Asım Yapıcı, a.g.e., s.313.

³⁹³ Kemalettin Taş, a.g.m., ss.66-68.

³⁹⁴ Rüveyda Efdal Aydemir, Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi(İlk Yetişkinlik Dönemi), O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2008, s.47.

³⁹⁵ Durmuş Sevindik, a.g.t., s.78.

³⁹⁶ Fatma Yoğurtçu, a.g.e., ss.56-57.

görülmüştür. Ceviz³⁹⁷ (2009), yaptığı çalışmasında genel dindarlık bakımından orta yaş dönemindeki bireylerin ortalama puanının, yaşlı bireylere göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak orta yaş döneminde olanların dindarlık eğilimlerinin yaşlılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Demir³⁹⁸(2013) ergenlik dönemindeki kişileri örneklem olarak yaptığı çalışmasında 14 ve altı yaş grubu ile 15- 16 yaş grubundaki ergenlerin, 17-18 yaş grubu ergenlerine göre dindarlık düzeylerinin daha düşük olduğu görülmüştür. Buna göre, yaş yükseldikçe örneklem grubunun dindarlık düzeyinin yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız³⁹⁹(1998) çalışmasında dindarlıkla yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Çalışmada 16–22 yaş grubunun dindarlık düzeyi 23–28 yaş grubundan anlamlı şekilde düşüktür. Yani üniversite öğrencilerinde yaş attıkça dindarlık da artmaktadır. Gruplar arasında anlamlı farklılık dindarlığın davranış ve bilgi boyutlarında da ortaya çıkmıştır.

Benzer şekilde araştırmamızda katılımcıların yaş ile dindarlığın davranış boyutu arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Dinî davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,48) 46-55 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla 36- 45 yaş aralığı (3,13) takip etmektedir. Dinî davranış boyutunda en düşük ortalamanın ise 26-35 yaş (3,01) aralığına ait olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş arttıkça dinî davranış düzeylerinde de bir artış eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuç yaş ile dindarlığın davranış boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezi doğrulamaktadır. Araştırmamızda yaş ile dinî duygu ve dinî biliş boyutu arasında ise anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu sonuç ilgili hipotezimizin tamamen doğrulanmadığını göstermektedir. Başka bir deyişle yaş ile dindarlığın duygu ve biliş boyutu arasında anlamlı ilişkiler tespit edilemediğinden söz konusu hipotezin bir kısmı doğrulanmamıştır.

Diğer taraftan araştırmada yaş ile dindarlığın dinî ilişki (Allah ile ilişki) boyutu arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,96) 46-55 yaş aralığına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları 36- 45

³⁹⁷ Fatma Hayrunnisa Ceviz, Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, ss.57-58.

³⁹⁸ Şükran Çevik Demir, a.g.t., s.87.

³⁹⁹ Murat Yıldız, a.g.t., s.77.

yaş aralığı (2,93) takip etmektedir. Dinî ilişki boyutunda en düşük ortalamannın ise 26-35 yaş (2,79) aralığına ait olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaşları arttıkça dinî ilişki düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, yaş ile dindarlığın ilişki boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezi doğrulamaktadır.

Yetişkin bireylerde yaşlılık dönemine yaklaşıldıkça dine yönelik bir eğilim kendini göstermektedir. Yaşlılığa geçiş sürecinin başlangıcını ifade eden 45-55 yaş arası bireylerde dini davranış ve dini ilişki düzeylerinin artması bunu göstermektedir. Orta yaş krizi ile birlikte bireylerde din önemli bir yer edinmektedir. Bununla birlikte din ile kurulan ilişkiler de daha anlamlı hale gelmektedir.

Tokur'un⁴⁰⁰ (2011) çalışmasında, yaş ile dindarlığın duygu ve inanç boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki olmadığı, dindarlığın ibadet boyutu, içsel dinî motivasyon ve toplam dindarlık puanı arasında ise anlamlı, pozitif bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yaş arttıkça ibadetin, dinî motivasyonun ve toplam dindarlığın arttığı görülmüştür.

Yıldız'ın⁴⁰¹(2002) ilahiyat öğrencilerini örneklem aldığı çalışmasında öğrencilerin dindarlık ortalama puanlarında, 1. sınıfa oranla, 4. sınıfa gelindiğinde bir düşüşün olduğu ve bu farkın da anlamlı olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte bu anlamlı farkın, dinî hayatın inanç, davranış ve bilgi boyutlarından ziyade duygu boyutundaki anlamlı değişiklikten kaynaklandığı saptanmıştır.

Koç'un⁴⁰²(2008) yaptığı çalışmasında yaş ile içgüdümlü dindarlık modeli arasında pozitif yönde önemli düzeyde anlamlı bir ilişki görülmüştür. Buna göre katılımcıların yaşları yükseldikçe içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimleri artmakta; yaşları düştükçe de içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimleri düşmektedir. Bunun yanı sıra yaş ile dışgüdümlü dindarlık modeli arasında da pozitif yönde önemli düzeyde anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Buna göre katılımcıların yaşları yükseldikçe dışgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimleri artmakta; yaşları düştükçe dışgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimleri de düşmektedir.

⁴⁰⁰ Behlül Tokur, Stres- Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, ss.132-142.

⁴⁰¹ Murat Yıldız, 2002, a.g.m., s.169.

⁴⁰² Mustafa Koç, Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki, U.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2008, ss.126-127.

Sezgin⁴⁰³(2016) yaptığı çalışmasında öğrencilerin yaşının artmasıyla birlikte dinî bilgi düzeylerinin de arttığı görülmektedir. Duygu boyutunda ise öğrencilerin yaşları arttıkça dinî duygu düzeylerinin azaldığı görülmektedir. İnanç ve davranış boyutlarında ise anlamlı bir fark görülmemektedir.

Birleşik Devletlerde yaş ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştıran bazı araştırma sonuçları, 18 ile 30 yaşları arasında dinsel etkinlikte kesin bir düşüş olduğunu, bunu 30. yaştan sonra sürekli bir artışın takip ettiğini ortaya çıkarmıştır. Fakat bu konuda boylamsal araştırmalara ait farklı sonuçlar olduğu için 30 ile 60 yaşları arasında dinî davranış ve inançlarda meydana gelen değişiklikleri tanımlamak üzere üç farklı model önerilmiştir. Bazı araştırmalar, 15. yaştan 30. yaşa kadar dinsel etkinlikte bir düşüşü, sonraki yaşlarda ise sürekli bir artışı ifade eden “geleneksel” modele dayanır. İkinci grupta yer alanlar, yaş ile hiçbir değişikliğin olmadığını belirten “sabitlik” modelini benimsemiştir. Üçüncü model ise, yaşın yükselmesiyle birlikte dinsel etkinlikte sürekli bir düşüş olduğunu söyleyen “kayıtsızlık” modelidir.⁴⁰⁴

Ilgaz⁴⁰⁵ (2013) yaptığı çalışmasında yaş ve dindarlıkla ilgili anlamlı ilişkilere ulaşmıştır. Araştırmaya göre gençlerin yaşlılardan daha dindar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla söz konusu araştırmada kayıtsızlık modelini yani üçüncü modeli destekler mahiyette bulgular elde edilmiştir.

Hunsberger⁴⁰⁶(1985) yaptığı araştırmasında 20 yaşın altındaki denekler ile dindarlık arasında anlamlı bir fark görülmemiştir. Fakat yaş arttıkça dindarlık ile arasındaki bu fark anlamlılık derecesine ulaşıldığı görülmüştür. Fiori⁴⁰⁷ (2007)da gerçekleştirdiği araştırmasında yaş ile dindarlık arasında anlamlı ilişkilere ulaşmıştır. Sawyer, Strauss ve Yan⁴⁰⁸(2005) ise yaptıkları araştırmalarında yaş ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki tespit edememişlerdir.

Yapılan araştırmalarda yaş ile dindarlık arasındaki ilişkiye dair genellikle pozitif yönde bir korelasyon görülmüştür. Yaşın ilerlemesiyle dindarlığın da arttığına yönelik

⁴⁰³ Kasım Sezgin, a.g.t., ss.60-61.

⁴⁰⁴ Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:18, sy.2, 2009. s.11.

⁴⁰⁵ Abdülkadir Ilgaz, a.g.t., s.63.

⁴⁰⁶ B. Hunsberger, “Religion, Age, Life Satisfaction, and Perceived Sources of Religiousness: A Study of Older Persons,” *U.S. National Library of Medicine*, 40(5), 1985, ss.615-20.

⁴⁰⁷ Katherina L. Fiori, a.g.m., ss.239-263.

⁴⁰⁸ Olukemi O. Sawyer vd. “Individual Value Structure and Diversity Attitudes: The Moderating Effects of Age, Gender, Race, and Religiosity”, *Journal of Managerial Psychology*, Vol.20 Issue: 6, 2005, ss.498-521,

sonuçlar elde edilmiştir. Fakat bizim araştırmamızda yaş ile dindarlık aransında istatikselsel olarak anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Bunun nedeni araştırmanın örneklem grubudur. Yaş aralıkları araştırmamız örnekleminde dengeli dağılmamıştır. Ayrıca yetişkinlik dönemi gençlik ve yaşlılık dönemi arasındaki bir geçiş dönemini ifade etmesi sebebiyle bireyler bu dönemde daha çok dine karşı bir sorgulama ve de sorularını cevaplama arayışındadır. Yetişkinlik döneminin son aşamalarında bir dindarlaşmadan ya da dindarlığın artmasından bahsedebilir. Bununla ilgili olarak araştırmamızda yaş ile dindarlığın davranış ve ilişki boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler görülmüştür. Yaşın artmasıyla beraber dini davranışlarda ve Allah ile ilişki kurmada bir artış kendini göstermiştir. Bunun sebebi yaşın ilerlemesi ve yaşlılık dönemine yaklaşılmasının bir sonucu olarak dinin kişide güvenli bir alan oluşturabilme özelliği olabilmektedir. Orta yaş bunalımından geçen birey içinde bulunduğu karışıklıkları dine yönelerek zezebilmekte ve geri kalan yaşamına bir düzen verebilmektedir.

7.1.3. Eğitim Düzeyi ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar

Çalışmamızda ulaştığımız bulgulara göre eğitim düzeyleri ile genel dindarlık durumları arasında istatikselsel olarak anlamlılılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla katılımcıların eğitim düzeyleri arttıka dindarlık düzeylerinde bir düşüş eğilimi olduğunu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç öğrenim durumu ile dindarlığın arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezi doğrulamaktadır.

Araştırmamızda katılımcıların eğitim düzeyleri ile dini davranış düzeyleri arasında negatif yönde ve istatikselsel olarak anlamlılılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle rneklemnin öğrenim durumları arttıka dini davranış düzeylerinde de bir düşüş eğilimi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç eğitim durumu ile dindarlığın davranış boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezi doğrulamaktadır. Davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,35) ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (3,33) ve niversite (3,05) mezunları takip etmektedir. Dinî davranış boyutundan en düşük ortalamanın ise (2,69) yüksekokul mezunlarına ait olduğu olduğu görülmektedir. Uygulanan tek yönlü varyans analizinde de öğrenim düzeyi gruplarının dinî davranış puanlarının ortalamaları arasındaki farkın $P < .0,05$ düzeyinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılıkların ilköğretim mezunları ile yüksekokul ve niversite mezunları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Araştırmamızda katılımcıların eğitim düzeyleri ile dinî duygu düzeyleri arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin öğrenim durumları arttıkça dinî duygu düzeylerinde de bir düşüş eğilimi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç öğrenim durumu ile dindarlığın duygu boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezi doğrulamaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî duygu boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,44) ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (3,22) ve üniversite (3,06) mezunları takip etmektedir. Dinî duygu boyutundan en düşük ortalamanın ise yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî duygu boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,05$). Söz konusu farklılıkların ilköğretim mezunları ile yüksekokul ve üniversite mezunları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilköğretim mezunu olan kişilerin yüksekokul ve üniversite mezunlarına göre dinî duyguları daha yüksektir.

Araştırmamızda katılımcıların eğitim düzeyleri ile dinî biliş düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu sonuç, ilgili hipotezin dindarlığın biliş boyutu ile ilgili kısmının doğrulanmadığını ortaya koymaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî biliş boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,40) ilköğretim okulu mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (2,84) ve üniversite (2,73) mezunları takip etmektedir. Dini biliş boyutundan en düşük puan ortalamasının ise (2,43) yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dini biliş boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,05$).

Araştırmamızda katılımcıların eğitim düzeyleri ile dinî ilişki düzeyleri arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin öğrenim durumları arttıkça dinî ilişki düzeylerinde de bir düşüş eğilimi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç öğrenim durumu ile dindarlığın ilişki boyutu arasında anlamlı ilişki olduğuna dair hipotezi doğrulamaktadır. Araştırmaya katılan kişilerin eğitim düzeylerine göre dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,50) ilköğretim okulu mezunlarına ait

olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla lise (2,92) ve üniversite (2,82) mezunları takip etmektedir. Dinî ilişki boyutundan en düşük ortalamanın ise (2,71) yüksekokul mezunlarına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların dinî ilişki boyutundaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,05$). Söz konusu farklılıkların ilköğretim mezunları ile yüksekokul ve üniversite mezunları arasındaki farklılıktan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla ilköğretim mezunu olan kişilerin yüksekokul ve üniversite mezunlarına göre Allah'la daha fazla ilişki içerisinde bulunmaktadır.

Dağlı⁴⁰⁹ (2010), yaptığı araştırmasında eğitim durumu ile dindarlığın duygu boyutunda negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptamıştır. Eğitim durumu ile dindarlığın davranış boyutu arasında anlamlı bir korelasyon olmadığı, eğitim durumu ile dindarlığın bilgi boyutunda ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

İlgaz⁴¹⁰ (2015) yaptığı çalışmasında ise eğitim düzeyi düşük olan hastaların daha dindar oldukları sonucuna ulaşmıştır. Acar, Yıldırım ve Ergene⁴¹¹ (1996) yaptıkları çalışmada eğitim düzeyi yükseldikçe çok dindar ve dindarların oranında bir azalma gözlenmekte, buna karşılık, özellikle üniversite veya yüksek okul mezunları arasında din ile hiç ilgisi olmayanların oranında bir yükselme ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak eğitim düzeyi düştükçe çok dindar ve dindarların oranında bir artış; buna karşın din ile hiç ilgisi olmayanların en çok eğitim düzeyi yüksek gruplar arasında yer aldıkları görülmektedir.

Sevindik⁴¹² (2015) tarafından araştırmaya katılan bireylerin dindarlık düzeyi ortalamalarının eğitim durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, grup ortalamaları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlı bulunmamıştır. Analiz sonucunda, eğitim durumunun dindarlık düzeyini belirleyen bir etken olmadığı sonucu çıkmıştır.

Koç⁴¹³ (2010) çalışmasında yaş ile iç ve dış güdümlü dindarlık arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmada, katılımcıların iç ve dış güdümlü dindarlığa ilişkin aldıkları puanların

⁴⁰⁹ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., ss.130-131.

⁴¹⁰ Abdülkadir İlgaz, a.g.t., s.64.

⁴¹¹ Nilüfer Voltan Acar vd. "Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.12, 1996, s.50.

⁴¹² Durmuş Sevinç, a.g.t., s.80.

⁴¹³ Mustafa Koç, "Demografik Özellikler İle Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, sy.2, 2010, ss.229-230.

ortalamları dikkate alındığında ilköğretim düzeyindeki ilkokul ve ortaokul mezunu olanların puan ortalaması en yüksek, üniversite mezunu olup aynı zamanda lisansüstü derecesine sahip olanların puan ortalaması ise en düşük çıkmıştır. Buna göre ilköğretim mezunu katılımcıların içgüdümlü ve dış güdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta lisansüstü derecesine sahip üniversite mezunları olmak üzere yükseköğretim ve ortaöğretim mezunu katılımcılardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmanın sonuçları bizim araştırmamızın sonuçlarını destekler mahiyettedir.

Bizim çalışmamızın sonuçlarını destekleyen bir diğer çalışma da Yoğurtçu⁴¹⁴(2009) yaptığı çalışmadır. Araştırmanın sonucunda eğitim düzeyi ile dindarlık arasında negatif ve anlamlılık derecesinde bir ilişki görülmüştür. Buna göre eğitim düzeyi arttıkça dindarlık düzeyi azalmaktadır.

Sezgin⁴¹⁵ (2016) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmasında öğrenim durumu ile dindarlığın bilgi ve duygu boyutlarında anlamlı bir fark tespit etmiştir. Öğrencilerin sınıf düzeylerinin artmasıyla birlikte dini bilgi düzeylerinin de arttığı, duygu boyutunda ise üst sınıftakilerin ortalamalarının daha az olduğu görülmüştür.

Tokur⁴¹⁶(2011) çalışmasında eğitim düzeyi ile dindarlığın ibadet, inanç, içsel dinî motivasyon ve toplam dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki olduğu; dindarlığın duygu boyutuyla ise önem düzeyinde anlamsız bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Bulgular, eğitim seviyesi arttıkça dindarlığın alt boyutlarından ibadetin, inancın, dinî motivasyonun ve dindarlık toplam puanının azaldığını göstermektedir.

Karaca'nın⁴¹⁷(1997) gerçekleştirdiği araştırmasında da benzer şekilde, ortaokul veya lise mezunlarının, fakülte mezunları ile akademisyenlerden daha dindar oldukları sonucuna ulaşmıştır. Aynı araştırmada, ortaokul ve lise mezunlarının içsel dinî motivasyonlarının fakülte mezunları ile akademisyenlerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Karaca bu sonucu, ortaokul ve lise mezunlarının dine daha teslimiyetçi bir tavırla yaklaşmaları ve eğitim seviyesinin yükselmesiyle dine yönelik şüphelerin yoğunluk kazanması ile açıklamaktadır.

---

⁴¹⁴ Fatma Yoğurtçu, a.g.t., s.58.

⁴¹⁵ Kasım Sezgin, a.g.t., s.65.

⁴¹⁶ Behlül Tokur, a.g.t., s.163.

⁴¹⁷ Faruk Karaca, a.g.e., s.348.

Ülkemiz örneğinde çıkan sonuçlar genelde eğitim düzeyinin artmasıyla dindarlığın azaldığı yönündedir. Aynı şekilde bizim araştırmamızda eğitim düzeyi ile dindarlık arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bunun sebebi eğitim düzeyinin artmasıyla bireylerde dine karşı sorgulamalarda şüphenin artması olarak gösterilebilir. Artan eğitim düzeyiyle beraber bilimin ve bilmenin daha etkili olması ve bu yüzden dinin ve de inancın gözardı edilmesi de bir sebep olarak sunulabilir. Ayrıca yüksek öğretimin kişileri sekülerleştirdiği de söylenebilir. Zira dini içerikli yüksek eğitim veren kurumlarda eğitim ile dindarlık arasında pozitif bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Örneğin; Asım Yapıcı'nın çalışmasında İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin “dinin etkisini hissetme”, “namaz kılma”, “oruç tutma”, “dua etme”, “tövbe etme” ve “dine önem verme” açısından en yüksek puanı alan grup olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴¹⁸

7.1.4. Gelir Düzeyi ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar

Araştırmamızın alt hipotezlerinden birisi de *“deneklerin gelir düzeyi ile dindarlık ve dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutları arasında anlamlı ilişkiler olduğu”* şeklindeydi.

Yaptığımız araştırma sonucunda katılımcıların gelir durumları ile genel dindarlık düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak ($p < 0,05$) anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin gelir durumları arttıkça dindarlık düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmamızda gelir düzeyleri ile dindarlığın dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişki boyutları arasında istatistiksel olarak ($p < 0,05$) anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların gelir düzeyi arttıkça dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişkileri artmaktadır.. *Bu sonuçlar gelir düzeyi ile dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutu arasında anlamlı ilişkilerin olduğuna dair hipotezimizi doğrulamaktadır.*

İlgili literatüre göz attığımızda gelir durumu ile dindarlık arasındaki ilişkiyi araştıran; araştırma verilerimizi destekleyen ve bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki tespit eden çalışmalar da vardır. Dağlı'nın⁴¹⁹ (2010) çalışmasında gerçekleştirilen analizler sonucunda dindarlık ile gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre gelir düzeyi

⁴¹⁸ Asım Yapıcı, *a.g.e.*, s.313.

⁴¹⁹ Emel Nuriye Dağlı, *a.g.t.*, ss.132-133.

arttıkça dindarlık da artmaktadır. Buna karşılık dindarlığın duygu, davranış ve bilgi boyutları ile gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Kınter⁴²⁰ (2008) üniversite öğrencilerini örneklem olarak yaptığı çalışmasında öğrencilerin ailelerinin gelir durumlarına göre dinî hayatın inanç ve ibadet boyutlarındaki tutum ve davranışlarında ailesi zengin olan öğrenciler lehine anlamlılık düzeyine ulaşan farklılıklara ulaşmıştır. Yani gelir durumu bakımından ailelerini zengin olarak nitelendiren öğrencilerin dinî inançları benimseme ve dinî pratikleri yerine getirme dereceleri daha yüksektir. Dinî etki boyutunda da ailesi zengin olan öğrencilerin dinî etki boyutundaki ortalamaları diğerlerinden farklılık gösterse de anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır.

Aydemir'in⁴²¹ (2008) 254 yetişkini örneklem üzerinde yaptığı çalışmasında gelir durumuna göre dindarlık puanları açısından iyi gelir düzeyine sahip olanların puan ortalamalarının, diğerlerine göre daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Sıralamaya bakıldığında bunları orta, çok düşük ve çok iyi ve düşük gelir durumuna sahip olanların takip ettiği görülmüştür. Bu araştırmanın sonuçları araştırmamızın sonuçlarını destekler mahiyette olan bir çalışmadır.

Öte yandan gelir düzeyi ve dindarlık arasında negatif yönde ilişki saptayan çalışmalar da bulunmaktadır. Gelir düzeyi ile dindarlığın boyutları arasındaki ilişkiye dair çalışmasında Taş⁴²² (2004), dinin ibadet boyutunda gelir durumu orta ve düşük olanların, geliri çok iyi ve çok düşük olanlara göre daha olumlu tutumlara sahip olduğu; en olumlu tutumun gelir düzeyi orta olanlarda en olumsuz tutumun ise çok düşük olanlarda görüldüğünü tespit etmiştir. Sonuç olarak gelir durumu orta olan kimselerin yüksek kişilerden daha dindar olduğu görülmüştür.

Koç⁴²³ (2008) da kendi çalışmasında katılımcıların konuya ilişkin aldıkları puanların ortalamaları dikkate alındığında alt sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması en yüksek, üst sosyo-ekonomik düzeye sahip olanların puan ortalaması ise en düşük olduğu görülmüştür. Buna göre alt sosyo-ekonomik düzeydeki katılımcıların içgüdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta üst ve ortanın üstü sosyo-ekonomik düzeydeki

⁴²⁰ Nurten Kınter, a.g.t., ss.191.192.

⁴²¹ Riveyda Efdal Aydemir, a.g.t., s.51.

⁴²² Kemalettin Taş, a.g.m., s.80.

⁴²³ Mustafa Koç, a.g.t., ss.128-129.

katılımcılar olmak üzere diğer sosyo-ekonomik düzeylerdeki katılımcılardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ceviz⁴²⁴(2009) yaptığı çalışmasında genel dindarlık düzeyinde en yüksek ortalama puana sahip olan grup ekonomik durumu düşük olanların olduğu sonucuna ulaşmıştır. Fakat bu sonuç anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır.

Küçükalp⁴²⁵(2004) yaptığı araştırmasında gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı ilişkilere ulaşmıştır. Sonuçlara göre gelir düzeyi düşük olanların dindarlık düzeyleri gelir durumu yüksek olanlardan daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık ilişkisiyle ilgili yapılan çalışmalarda birbirinden farklı sonuçlar elde edilmiştir. Batı'daki çalışmalar, dinî faaliyetlerin daha çok alt gelire sahip bireyler tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Çalışmalara göre üst gelir grubunda olanlar daha çok göze hitabeden dinî faaliyetler içerisinde yer alırken, alt gelir grubundakiler, genellikle dinin duygusal ve manevi boyutu ile meşgul olmaktadır. Anlaşıldığı gibi gelir düzeyinin etkileri, dinî hayatın boyutlarına göre değişebilmektedir.⁴²⁶

Lehrer⁴²⁷(2004) yaptığı çalışmasında gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlılık düzeyinde ilişkiler saptamıştır. Tu, Bulte ve Tan⁴²⁸ (2010) yaptıkları kendi çalışmalarında gelir düzeyi ile dindarlık arasında pozitif bir ilişki saptamışlardır. Kılıç⁴²⁹(2011) yaptığı çalışmasında ise gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Aynı şekilde Karaca⁴³⁰(1997) yaptığı çalışmada da gelir düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Sezgin(2016) ve Yoğurtçu(2009) da yaptıkları araştırmalarında ekonomik durum ile dindarlık düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁴³¹

Sonuç olarak yapılan araştırmalarda gelir düzeyi ile dindarlık arasında farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bizim araştırmamızda gelir düzeyi arttıkça dindarlık ve dindarlığın boyutlarında da bir artış olduğu sonucu tespit edilmiştir. Genelde maddi sıkıntı yaşayan

⁴²⁴Fatma Hayrunnisa Ceviz, a.g.t., ss.68-69.

⁴²⁵ Emine Küçükalp, a.g.t., s.91.

⁴²⁶ Nuriman Karayığit, "Sosyo Ekonomik Düzeyin Psiko Sosyal Gelişim ve Dindarlığa Etkileri", *P.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.7, 2017 s.127.

⁴²⁷ Evelyn L. Lehrer, "Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States", *Population and Development Review*, Vol. 30, Issue 4, 2004, ss. 579-802 .

⁴²⁸ Quin Tu, vd., "Religiosity and Economic Performance: Micro-econometric Evidence From Tibetan Area", *China Economic Review*, Vol. 22, Issue 1, 2011, ss. 55-63.

⁴²⁹ Büşra Kılıç, a.g.t., s.75.

⁴³⁰ Faruk Karaca, a.g.e., s.300.

⁴³¹ Kasım Sezgin, a.g.t., s.71., Fatma Yoğurtçu, a.g.t., s.59.

bireylerde Allah'ı hatırlamak ve dua etmek yaygın bir eğilimdi ve hala öyledir. Sıkıntılar karşısında birey Allah'a sığınarak ya da teslim olarak, o bilinçle hayata tutunmaya ve geleceğe umutla bakmaya çalışmaktadır. Fakat günümüzde gelir durumu yüksek olan kişilerde de böyle bir tutum karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi olarak maddiyatın artık yetmediği insanların artık manevi bir doyum aramaları ve özlemelerini söyleyebiliriz. Maddi açıdan tamamlandıkça daha fazlasını isteyen insan bir süre sonra bu düşünce biçimlerinin de etkisiyle maddiyatta anlam bulamamaya ve dine yönelmeye başlamaktadırlar. Diğer bir sebep ise yıllarca uğraştıkları birikimlerinin yokolmasının korkusunu ve kaygısını din sayesinde gidermeye çalışmak ve kendilerini rahatlatmak istemeleri olabilir.

7.1.5. Meslek Grupları ile Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları Arasındaki Farklılıklar

Çalışmamızda ulaştığımız bulgulara göre meslek grupları ile dindarlık ve dindarlığın boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla “ *meslek gruplarının genel dindarlık ve dindarlığın boyutlarıyla arasında anlamlı ilişkiler vardır*” şeklindeki hipotezimizin doğrulandığını söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre genel dindarlık düzeyi puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,59) ev hanımlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (2,44), emekli (2,33), memur (2,32) işsiz (2,27) ve işçiler (2,10) takip etmektedir. Ev hanımı ile işçi ve ‘diğer’ grubuna giren meslek grupları arasında genel dindarlık düzeyleri bakımından ev hanımı olanların lehine istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde fark vardır ($p < 0,05$). Dolayısıyla ev hanımlarının genel dindarlık düzeyleri, işçi ve ‘diğer’ grubuna giren meslek gruplarından daha yüksektir.

Araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî davranış boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamasının (4,04) ev hanımlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (3,77), emekli (3,36), memur (3,19) işsiz (2,91) ve işçiler (2,71) takip etmektedir. Dinî davranış boyutundan en düşük ortalamanın ise ‘diğer’ (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis) ait olduğu görülmektedir. Buna göre karşılaştırmalarda ev hanımı olan kişiler ile memur, işçi, işsiz ve ‘diğer’ grubuna giren meslek grubundan olan kişiler arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde bir fark tespit edilmiştir. Dolayısıyla ev

hanımı olan kişilerin memur, işçi, işsiz ve ‘diğer’ grubuna giren mesleklere mensup kişilere göre dinî davranış ve pratikleri daha fazla yerine getirmektedirler. ($p < 0,05$).

Araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî duygu boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (4,15) ev hanımlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (3,64), memur (3,22), emekli (3,02) işsiz (2,83) ve ‘diğer’ (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, ressam, mimar, mühendis vb.) (2,78) grubuna giren mesleklere ait olduğu görülmektedir. Dinî duygu boyutundan en düşük ortalamanın ise işçilere ait olduğu görülmektedir. karşılaştırmalarda ev hanımı olan kişiler ile memur, işçi, emekli, işsiz ve ‘diğer’ meslek gruplarından olan kişiler arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde bir fark tespit edilmiştir. Dolayısıyla ev hanımı olan kişilerin memur, işçi, emekli, işsiz ve ‘diğer’ meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî duyguları daha fazla hissettikleri görülmüştür ($p < 0,05$).

Araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî biliş boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,25) ev hanımlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla esnaf (2,92), memur (2,89), emekli (2,70), işsiz (2,64) ve işçi (2,43) olanlar takip etmektedir. Dinî biliş boyutundan en düşük ortalamanın ise ‘diğer’ (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna girenlere ait olduğu görülmektedir. Buna göre karşılaştırmalarda ev hanımı olan kişiler ile işçi, işsiz ve ‘diğer’ meslek grubundan olan kişiler arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde bir fark tespit edilmiştir. Dolayısıyla ev hanımı olan kişilerin işçi, işsiz ve ‘diğer’ meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî biliş düzeylerinin istatistiksel olarak daha yüksek anlamlılık düzeyinde olduğu görülmektedir ($p < 0,05$).

Araştırmaya katılan kişilerin mesleklerine göre dinî ilişki boyutundaki puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,11) ev hanımlarına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla emekli (3,03), esnaf (2,95), memur (2,91), işçi (2,73) ve işsiz (2,72) meslek grupları takip etmektedir. Dinî ilişki boyutundan en düşük ortalamanın ise ‘diğer’ (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna giren kişilere ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda ‘diğer’ (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubundan olan kişiler ile

memur, ev hanımı ve emekli olan kişiler arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde bir fark tespit edilmiştir. Dolayısıyla ‘diğer’ (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, doktor, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna giren kişilerin Allah’la ilişki düzeylerinin memur, ev hanımı ve emekli meslek gruplarına mensup kişilere göre anlamlılık derecesinde daha düşük olduğu görülmektedir ($p < 0,05$). Bütün bu sonuçlar ilgili hipotezimi doğrulamaktadır.

Tokur’un⁴³²(2011), 1000 kişiyi örneklem alarak yaptığı çalışmasında meslek grupları ile dindarlığın ibadet, duygu, içsel dinî motivasyon ve toplam dindarlık puanı arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu; dindarlığın inanç alt boyutuyla ise anlamsız bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada, dindarlığın ibadet boyutunda emeklilerin, duygu boyutunda öğretmenlerin, içsel dinî motivasyon düzeyinde çiftçilerin ve dindarlık toplam puanında yine çiftçilerin en yüksek skorlara sahip oldukları görülürken; söz konusu düzeylerin tamamında polislerin en düşük skorlara sahip oldukları görülmüştür.

Sevindik’in⁴³³(2015) 384 yetişkinleri örneklem alarak yaptığı çalışmasında bireylerin dindarlık düzeyi ile meslekleri arasında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Mesleği memur olanların dindarlık düzeyi mesleği öğretmen olanların dindarlık düzeyinden yüksek bulunmuştur. Mesleği memur olanların dindarlık düzeyi, mesleği ‘diğer’ olanların dindarlık düzeyinden yüksek bulunmuştur. Mesleği öğretmen olanların dindarlık düzeyi, mesleği ‘diğer’ olanların dindarlık düzeyinden yüksek bulunmuştur.

Şengül’ün⁴³⁴(2007) 336 kişiyi örneklem alarak yaptığı çalışmasında deneklerin mesleki durumlarının, dindarlıkları üzerinde anlamlı farka yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır. Aydemir’in⁴³⁵(2008) 254 yetişkin üzerinden yaptığı çalışmasında da meslek grubuna göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında önemli bir farkın olmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmamızda meslek grupları içerisinde genel dindarlık ve dindarlığın davranış, biliş, duygu ve ilişki boyutu düzeyi puan ortalamalarına bakıldığında en yüksek ortalamanın ev hanımlarına ait olduğu görülmüştür. Kadınların erkeklerden daha duygusal bir yapıya sahip olmalarından ötürü erkeklere göre daha çok dine eğilimli olmaları bir sebep olarak

⁴³² Behlül Tokur, a.g.t., ss.171-172.

⁴³³ Durmuş Sevindik, a.g.t., s.84.

⁴³⁴ Fatma Şengül, Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.129.

⁴³⁵ Ruvéyda Efdal Aydemir, a.g.t., s.57.

gösterilebilir. Ayrıca aile içindeki maddi ve ailevi sıkıntılar kadınların dine karşı daha teslimiyetçi bir tutum göstermesine sebep olabilir. Meslek grupları içerisinde en düşük ortalamanın 'diğer' (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, ressam, mimar, mühendis vb) meslek grubuna ait olduğu görülmüştür. Araştırmamızın eğitim ile ilgili bulgularında değindiğimiz gibi, eğitim düzeyinin artmasıyla akla verilen önemin etkisi ile beraber dine karşı sorgulayıcı tutum ve şüpheler artmaktaydı. Bu durumda eğitim düzeyinin artması bir sebep olarak gösterilebilir.

7.2. Yetişkinlerde Sosyo-Kültürel ve Demografik Değişkenlerin Ölüm Kaygısı ile İlişkinin Değerlendirilmesi

Araştırmamızın alt hipotezlerinden biri "*deneklerin yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, eğitim durumu, meslek gibi demografik özellikleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı ilişkiler vardır.*" şeklinde belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak hipotezimizin doğrulanıp doğrulanmadığının tespit edilmesi için öncelikle ölüm kaygısı ile cinsiyet değişkeni arasındaki ilişkiye dair analiz sonuçları değerlendirilecektir.

7.2.1. Cinsiyet ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar

Çalışmamızda ölüm kaygısı ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($P < .01$). Kadınlar erkeklere oranla daha yüksek düzeyde ölüm kaygısı hissetmektedirler. Bu bulgu konuyla ilgili hipotezimizi doğrulamaktadır. Yapılan t-testi de kadınların ölüm kaygısı ortalama puanları ($x = 9,31$) ile erkek deneklerin ölüm kaygısı ortalama puanları ($x = 7,41$) arasındaki farkın anlamlı olduğunu göstermektedir ($t = -5,80$, $P < .05$). 0-15 arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden örneklemin aldığı puan ortalamalarına bakıldığında cinsiyetlerine göre erkeklerin orta, kadınların ise yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip oldukları görülmüştür. Bu sonuç ölüm kaygısı ile cinsiyet arasında anlamlı ilişkilerin olduğuna dair hipotezimizi doğrulamaktadır.

Cinsiyet ve ölüm kaygısı ilişkisine dair açıklamalarda ölümü kaygısının kadınlarda erkeklerden daha fazla olduğunu ortaya koyan çalışmaların yanında, ölüm kaygısı ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir ilişki saptayamamış çalışmalar da bulunmaktadır. Bununla birlikte konuyla ilgili araştırmalarda çoğunlukla bizim bulgularımızı destekler sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda ölüm kaygısı ile cinsiyet arasında anlamlı ilişkinin olduğu ve kadınların erkeklerden daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğuna dair

bulgulara ulaşan yurtiçinde yapılan araştırma sonuçları olduğu gibi (Hökelekli⁴³⁶, 1992; Karaca⁴³⁷, 1997; Yıldız⁴³⁸, 1998; Dağlı,⁴³⁹ 2010; Kıracı⁴⁴⁰, 2007; Çınar⁴⁴¹, 2015; Kumcağız ve Yılmaz⁴⁴², 2012; Ayten,⁴⁴³ 2009; Koçanoğlu⁴⁴⁴, 2005; Seyhan⁴⁴⁵, 2015; Acehan ve Eker,⁴⁴⁶ 2013) yurtdışında yapılan çalışmalar da (Amjad⁴⁴⁷, 2014; Suhail ve Akram⁴⁴⁸, 2002; Harding⁴⁴⁹, 2007, Chuin⁴⁵⁰, 2010) mevcuttur.

Bununla birlikte bazı araştırmalarda erkeklerin kadınlardan daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Örneğin; Bilge, Embel ve Kaya'nın⁴⁵¹ (2013) yaptıkları araştırmada Kurtulan ve Kararımak'ın⁴⁵²(2016) yaptıkları çalışmada erkeklerin kadınlara göre daha fazla ölüm kaygısına sahip oldukları tespit edilmiştir. Dalda'nın⁴⁵³ (2011) yaptığı yüksek lisans tezi araştırmasında aynı şekilde erkeklerin kadınlardan daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğu saptanmıştır.

Kadınların erkeklerden daha fazla ölüm kaygısı yaşamalarının en önemli nedeni kadınların daha duygusal bir yapıya sahip olmalarıdır. Toplumsal yapının oluşturduğu toplumsal cinsiyet rolleri kadınların genel kaygı düzeyinin erkeklerden daha yüksek

⁴³⁶ Hayati Hökelekli, “Ölüm ile İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.4, cilt:4, 1992, ss.69-70.

⁴³⁷ Faruk Karaca, a.g.e., s.328.

⁴³⁸ Murat Yıldız, a.g.t., ss.67-68.

⁴³⁹ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.134.

⁴⁴⁰ Ferdi Kıracı, a.g.t., s.103.

⁴⁴¹ Mehmet Çınar, a.g.t, s.80.

⁴⁴² Hatice Kumcağız ve Müge Yılmaz, “Psikolojik Danışma ve Rehberlik Lisans Öğrencilerinin Cinsiyet ve Sınıf Değişkenine Göre Ölüm Kaygı Düzeyleri”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(2), 2012, s.224.

⁴⁴³ Ali Ayten, “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı:Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı:4, 2009, s.98.

⁴⁴⁴ Aysel Koçanoğlu, Ölüm Verilen Anlamaların ve Dindarlığın Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı ve Ölüm Korkusunu Yordaması, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.7.

⁴⁴⁵ Beyazıt Yaşar Seyhan, a.g.m., s.876.

⁴⁴⁶ Gülten Acehan ve Fatma Eker, “Acil Tıp Hizmeti Veren Sağlık Personelinin Ölüm Kaygısı, Ölüm İlişkin Depresyon Düzeyleri ve Kullandıkları Başa Çıkma Yolları”, *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 4(1), 2013, s.29.

⁴⁴⁷ Affaf Amjad, “Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity”, *J. Appl. Environ. Biol. Sci.*, 4(9S), 2014, s.334.

⁴⁴⁸ K. Suhail and S.Akram, “Correlates of Death Anxiety in Pakistan”, *Death Studies*, 26(1), 2002, ss.39-50.

⁴⁴⁹ Stephen R. Harding, “The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance”, *Mental Health, Religion and Culture*, vol.8, 2007, ss.253-261.

⁴⁵⁰ Chan Li Chuin, a.g.m., s.8

⁴⁵¹ Ayşegül Bilge vd. “Sağlık Profesyoneli Olacak Öğrencilerin Ölümüne Karşı Tutumları, Ölüm Kaygıları Arasındaki İlişki ve Bunları Etkileyen Değişkenler”, *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 4(3), 2013, s.121.

⁴⁵² Merve Halıcı Kurtulan ve Özlem Kararımak, “ Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Spiritual Psychology and Counseling*, 1, 2016, s.171.

⁴⁵³ Başak Dalda, İlişkiye Bağlılığın ve Cinsiyetin Türkiye’deki Genç Yetişkinlerde Ölüm Kaygısına Etkileri: Dehşet Yönetimi Teorisi Perspektifi, ODTÜ Psikoloji Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s.31.

olmasına neden olabilir. Bu yüzden kadınlar erkeklere göre daha fazla ölüm kaygısı yaşayabilmektedirler. Cinsiyetle ilgili farkların ortaya çıkmasında biyolojik özelliklerin ve hormonların etkisi, ayrıca çevre tarafından toplumsal cinsiyet rollerinin küçüklükten çocuğa öğretilmesi önemli bir sebep olabilmektedir. Çünkü toplumumuzda erkeklerden genelde bazı korku verici durumlarda korku göstermemeleri ve güçlü olmaları beklenir ve buna göre çocuklukta bu rollere uygun yetiştirilir. Onlardan duygu ve davranışlarını kontrol etmeleri ve güçlü olmaları beklenirken, kadınlardan ise duygusal ve daha hassas olmaları beklenir.

Diğer taraftan konuyla ilgili olarak ölüm kaygısı ve cinsiyet arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını gösteren araştırmalar da (Avcı⁴⁵⁴, 2012; Mutlu⁴⁵⁵, 2013; Erdoğan ve Özkan⁴⁵⁶, 2007; Hui Wen⁴⁵⁷, 2010, Yaşar, Saraç ve Top⁴⁵⁸, 2010; Öztürk⁴⁵⁹, 2010) mevcuttur.

7.2.2. Yaş ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar

Araştırmamızda katılımcıların yaş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu sonuç, ilgili hipotezimizin desteklenmediğini göstermektedir. Yapılan varyans analizi sonucu da 26-35 yaş arası bireylerin ölüm kaygısı puanları ($x=8,53$), 36-45 yaş arası bireylerin ölüm kaygısı puanları ($x=8,31$) ve 46-55 yaş arası bireylerin ölüm kaygısı puanları ($x=7,59$) arasındaki farkın anlamlı olmadığını göstermektedir ($p>0,01$). Örneklem 0-15 yaş arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden aldığı puan ortalamalarına bakıldığında yaş düzeylerine göre 26-35 yaş arası bireylerin yüksek 36-45 yaş ve 46-55 yaş arası bireylerin orta düzeyde ölüm kaygısına sahip olduğu görülmüştür.

Araştırma sonucumuzu destekleyen araştırmalardan birisi olan Yıldız'ın⁴⁶⁰(1998) üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Avcı'nın⁴⁶¹(2012) üniversite öğrencilerini

⁴⁵⁴ Nagihan Avcı, a.g.t., s.60.

⁴⁵⁵ Emine Mutlu, a.g.t., s.48.

⁴⁵⁶ M.Yüksel Erdoğan ve Mustafa Özkan, "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14(3), 2007, s.176.

⁴⁵⁷ Ya Hui Wen, "Religiosity and Death Anxiety", *The Journal of Human Resource and Adult Learning* Vol. 6, Num. 2, 2010, s.34.

⁴⁵⁸ Fadime Üstüner Top vd. "Huzurevinde Yaşayan Bireylerde Depresyon Düzeyi, Ölüm Kaygısı ve Günlük Yaşam İşlevlerinin Belirlenmesi", *Klinik Psikiyatri*, sayı:13, 2010, s.17.

⁴⁵⁹ Zehra Kaloğlu Öztürk, a.g.t., s.45.

⁴⁶⁰ Murat Yıldız, a.g.t., s.72.

⁴⁶¹ Nagihan Avcı, a.g.t., s.60.

örneklem olarak yaptığı çalışmasında da yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır. Top, Yaşar ve Saraç'ın⁴⁶²(2010) yaptıkları çalışmada da yaş ve ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir.

Hökelekli'nin⁴⁶³ (1992) gerçekleştirdiği araştırmada da yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Çınar'ın⁴⁶⁴ (2015) yaşlılar ve yetişkinler üzerinde yaptığı çalışmasında da yaş ve ölüm kaygısı arasında anlamlı herhangi bir ilişkiye ulaşılamamıştır. Öztürk'ün⁴⁶⁵ (2010) araştırmasında da benzer şekilde yaş gruplarına göre yaşla ölüm kaygısı puanları arasında istatistiksel olarak bir ilişki saptanamamıştır.

Bununla birlikte bazı araştırmalarda yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlılık derecesinde ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda örneğin Karaca⁴⁶⁶(1997) nın ve Dağlı'nın⁴⁶⁷ (2010) yaptıkları çalışmalarda yaş ile ölüm kaygısı arasında anlamlılık derecesinde negatif bir ilişki saptanmıştır. Bu bulgulara göre yaş düzeyi arttıkça ölüm kaygısı düzeyinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ayten'in⁴⁶⁸(2009) yaptığı çalışmasında elde ettiği bulgulara göre, son ergenlik ve ilk yetişkinlerden oluşan örneklemin ölüm kaygısı düzeylerinin ortalamasının üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Yani yaş düzeyi arttıkça ölüm kaygısının yükseldiği gözlenmiştir.

7.2.3. Eğitim Düzeyi ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar

Araştırmamızda katılımcıların eğitim durumu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu sonuç ilgili hipotezimizi desteklememektedir. Yapılan varyans analizi de ilköğretim mezunu bireylerin ölüm kaygısı puanları ($x=8,29$), lise mezunu bireylerin ölüm kaygısı puanları ($x=8,19$) ile üniversite mezunu bireylerin ölüm kaygısı puanları ($x=8,41$) arasındaki farkın anlamlı olmadığını göstermektedir. ($p > 0,01$) Ayrıca örneklemin 0-15 arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden aldığı puan ortalamalarına bakıldığında eğitim düzeylerine göre ilköğretim ve

⁴⁶² Fadime Üstüner Top vd., a.g.m., s.17.

⁴⁶³ Hayati Hökelekli, a.g.m., s.68.

⁴⁶⁴ Mehmet Çınar, a.g.m., s.81.

⁴⁶⁵ Zehra Kaloğlu Öztürk, a.g.t., s.45.

⁴⁶⁶ Faruk Karaca, a.g.e., s.327.

⁴⁶⁷ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.136.

⁴⁶⁸ Ali Ayten, a.g.m., ss.100-101.

lise mezunlarının orta, üniversite mezunlarının yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip olduğu görülmüştür.

Yıldız'ın⁴⁶⁹ (1998) 16-42 yaşlar arasında 555 kişilik örneklem grubu üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında eğitim durumu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Avcı'nın⁴⁷⁰ (2012) gerçekleştirdiği araştırmada da eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmada en yüksek düzeyde ölüm kaygısı yaşayanların son sınıf öğrencileri olduğu bulgulanmıştır. Gruplar arası farkların hangi gruplar arasındaki farklılıktan kaynaklandığını tespit etmek amacıyla yapılan Scheffe testinin sonuçlarına göre 5.sınıf öğrencilerinin ölüm kaygısı düzeylerinin 2., 3., ve 4.sınıf öğrencilerden daha yüksek olduğu bulunmuştur. Çınar'ın⁴⁷¹ (2015) yaptığı çalışmada da eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısı düzeylerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Erdoğan ve Özkan'ın⁴⁷² (2007) 240 kişiyi örneklem alarak yaptıkları çalışmada ise eğitim düzeyi arttıkça ölüm kaygısının da azaldığı tespit edilmiştir.

7.2.4. Gelir Düzeyi ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar

Araştırmamızda katılımcıların gelir düzeyi ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki görülmüştür. Gelir düzeyi arttıkça ölüm kaygısı da artmaktadır. Bu sonuç, ilgili hipotezimizi desteklemektedir. Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda düşük gelir düzeyi olanların ölüm kaygısı puanlarının ($x=7,11$), orta gelir düzeyinde olanların ölüm kaygısı puanlarının ($x=8,49$) ve iyi gelir düzeyinde olanların ölüm kaygısı puanlarının ($x=8,61$) arasındaki farkların anlamlı olduğu görülmektedir ($p < 0,01$). Örneklemin 0-15 arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden aldığı puan ortalamalarına bakıldığında gelir düzeylerine göre düşük gelir düzeyine sahip olanların, orta ve iyi gelir düzeyine sahip olanların yüksek düzeyde ölüm kaygısına sahip olduğu görülmüştür.

Erdoğan ve Özkan⁴⁷³ (2007) yaptıkları çalışmada örneklem grubundaki bireylerin gelir düzeylerine göre ölüm kaygıları arasında anlamlılık düzeyinde farklılıklar bulunmuştur. Buna göre alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyde bulunanların ölüm kaygısı düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Üst sosyo-ekonomik düzeydeki bireylerin

⁴⁶⁹ Murat Yıldız, a.g.t., ss.95-96.

⁴⁷⁰ Nagihan Avcı, a.g.t., s.61.

⁴⁷¹ Mehmet Çınar, a.g.t., ss.83-84.

⁴⁷² M.Yüksel Erdoğan ve Mustafa Özkan, a.g.m.,s.176.

⁴⁷³ A.g.m., s.175.

ekonomik olarak var olan rahatlığın ölümle sona ereceği düşüncesinin, alt sosyo-ekonomik düzeydeki bireylerinde daha huzurlu bir yaşam umudunun varlığı bu gruptaki ölüm kaygısını artıran nedenler olarak düşünülmektedir.

Kıraç⁴⁷⁴ (2007) 461 öğrenciyi örneklem olarak yaptığı çalışmasında da gelir düzeyi çok iyi olanların, iyi, orta ve kötü olanlara göre ölüm kaygısı puanlarının daha yüksek olduğu bulunmuştur. Dağlı'nın⁴⁷⁵ (2010) ve Yıldız'ın⁴⁷⁶ (1998) yaptıkları çalışmalarda ise gelir durumu ile ölüm kaygısı arasında anlamlı düzeyde bir ilişki tespit edilememiştir.

7.2.5. Meslek Grupları ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki ve Farklılıklar

Araştırmamızda katılımcıların meslekleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu sonuç ilgili hipotezimizin desteklenmediğini göstermektedir. Katılımcıların mesleklerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın ev hanımlarına (9,68) ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla esnaf (8,82), memur (8,71), işsiz (8,67), emekli (7,75) ve işçilerin (7,41) takip ettiği görülmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise 'diğer' (psikolog, yüksek lisans öğrencisi, oyuncu, doktora öğrencisi, ressam, mimar, mühendis vb.) meslek grubuna giren kişilere ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p < 0,01$).

Araştırmamızın sonuçları ile ilgili olarak karşılaştırmalarda bulunabileceğimiz az sayıda çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Rana Tanrıdağ'ın⁴⁷⁷ 100 hemşireyi örneklem olarak yaptığı çalışmasında hemşirelerin, ölüm kaygıları ile genel kaygı düzeyleri arasındaki ilişki anlamlı bulunmuştur. Bir başka araştırma ise Acehan ve Eker⁴⁷⁸ (2013) 141 kişiyi örneklem olarak yaptıkları çalışmadır. Bu araştırmanın bulgularına göre ise ölüm kaygısı ile ölüme ilişkin depresyon arasında ve acil tıp hizmetlerinde çalışma süresi ile ölüme ilişkin depresyon arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu bulunmuştur. Ertufan⁴⁷⁹ (2008) doktorlar üzerinde yaptığı çalışmasında ise bizim araştırma bulgularımıza benzer şekilde

⁴⁷⁴ Ferdi Kıraç, Dindarlık Eğilimi, a.g.t., ss.131-132.

⁴⁷⁵ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.137.

⁴⁷⁶ Murat Yıldız, a.g.t., s.95.

⁴⁷⁷ Ş. Rana Tanrıdağ, "Hemşirelerin Ölüm Kaygıları ve Genel Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, cilt:2, sy.8, s.37.

⁴⁷⁸ Gülten Acehan ve Fatma Eker, a.g.m., s.27.

⁴⁷⁹ Hakan Ertufan, Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2008, s.72.

ölüm kaygısı ile meslekler arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir. Buna karşılık yaş arttıkça ölüm kaygısının azaldığı sonucuna varmışlardır. Ve bunun sonucunda da doktorların meslekte geçirdikleri süre arttıkça ölüm kaygılarının da düşeceği sonucuna ulaşılmıştır. Karaca'nın gerçekleştirdiği araştırmada ise ⁴⁸⁰(1997) deneklerin ölüm kaygısı düzeylerinin meslek değişkenine göre değiştiği gözlenmiştir. 6 meslek grubundan kişiler en yüksek ölüm kaygısı düzeyini sergilerken polisler ise en düşük ölüm kaygısı sergileyen grup olmuştur. Polisten sonra en az ölüm kaygısı gösteren grup öğretmenler olmuştur. Öğretmen, doktor ve emekli öğretmenlerin ölüm kaygısı ölçeğinden aldıkları puanlar ise birbirlerine oldukça yakın ve yükseklik bakımından öğrencilerden sonra ikinci sırada bulunmaktadır.

7.3. Ölüm Kaygısının Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları ile İlişkinin Değerlendirilmesi

Araştırmamızın ana hipotezi “*Yetişkinlik dönemindeki kişilerde ölüm kaygısı ile dindarlık ve dindarlığın inanç, duygu, davranış ve bilgi boyutları arasında anlamlı ilişkiler vardır.*” şeklindedir. Hipotezimizi test etmek için öncelikle dindarlık ve ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığına, deneklerin dindarlık ortalama puanlarına göre ölüm kaygısı düzeyleri arasında farklılıklara dair analizlerin değerlendirilmesine yer verilecektir.

Hipotezimizi test etmek için yaptığımız analizler neticesinde yetişkinlerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu, ölüm kaygısı yükseldikçe dindarlığın da arttığı tespit edilmiştir. Buna göre “*Yetişkinlik dönemindeki bireylerde dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişki vardır*” şeklindeki hipotezimiz doğrulanmıştır.

Hipotezlerin dindarlığın boyutları açısından değerlendirilmesine gelince; dindarlığın davranış ($r=.149$, $P<0,01$) duygu ($r=.148$, $P<0,01$) ve biliş boyutları ($r=.216$, $P<0,01$) ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişkiler vardır. Yetişkinlerde ölüm kaygısı puanları yükseldikçe dindarlığın davranış, duygu ve biliş boyutlarından alınan puanlar da yükselmektedir. Diğer taraftan dindarlığın ilişki boyutu ile ölüm kaygısı arasındaki ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. ($p>0,05$)

---

⁴⁸⁰ Faruk Karaca, a.g.e., s.328.

Çalışmamızda araştırmaya katılan kişilerin dinî davranışları yerine getirme durumlarına göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,29) yüksek ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla orta ve yüksek ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlar (3,03) takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük dindarlık düzeyine sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî davranışları yerine getirme durumları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($P<0,01$). Dolayısıyla ölüm kaygısı yüksek olanların orta ve düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara göre dinî davranışları yerine getirme düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan kişilerin dinî duygu düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (3,27) yüksek ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla orta ölüm kaygısı düzeyi ve düşük ölüm kaygısı düzeyinde olanlar (3,03) takip etmektedir. Dinî duygu düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî duyguları hissetme durumları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($P<0,01$). Dolayısıyla ölüm kaygısı yüksek olanların orta ve düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara göre dinî duygularının daha yoğun olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan kişilerin dinî bilgi düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,95) yüksek ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla orta ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlar (2,66) takip etmektedir. Ölüm kaygısı düzeylerinde en düşük ortalamanın ise düşük ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Yapılan varyans analizi sonucunda da katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî davranışları yerine getirme durumları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaştığı görülmüştür ($P<0,01$). Dolayısıyla ölüm kaygısı yüksek olanların düşük ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlara göre dinî bilgi düzeylerinin daha fazla olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan kişilerin Allah'la ilişki içerisinde olma düzeylerine göre ölüm kaygısı düzeylerine bakıldığında en yüksek ortalamanın (2,87) yüksek ölüm kaygısına ait olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırayla orta ölüm kaygısı düzeyine sahip olanlar (2,81) takip etmektedir. Dinî ilişki düzeylerine göre en düşük ortalamanın ise düşük ölüm

kaygısına sahip olanlara ait olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yapılan varyans analizi sonucunda ise katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre dinî ilişki düzeyleri arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşmadığı görülmüştür ($p>0,05$).

Hökeleli⁴⁸¹ (1992) “Ölümlle İlgili Tutumların Dinî Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma” isimli çalışmasında, ölümlle ilgili tutumların dinî davranışla olan ilişkisini konu edinmiştir. Araştırma 24-60+ yaşları arasında hepsi yüksek öğrenim görmüş yedi değişik meslek grubundan 378 kişinin, araştırmacının hazırlamış olduğu anket sorularına verdikleri cevaplar üzerine temellendirilmiştir. Sonucunda ise ölümlle ilgili olarak geliştirilen duygu, düşünce ve tutumlar ile dinî inanç ve uygulamalar arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.

Karaca⁴⁸² (1997) tarafından gerçekleştirilen “Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi” isimli doktora tezinde ise, ölüm korkusu ile dinî inanç arasındaki ilişki ise araştırmacının ana temasını oluşturmuştur. Bu ilişkiyi test etmek amacıyla, ölüm fenomenini çeşitli açılardan ele alan sorularla oluşturulan anket formu 523 kişiye uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular sonucunda, ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.

Murat Yıldız “Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”⁴⁸³ isimli doktora çalışmasında, dinî hayatı bilgi, duygu, inanç ve davranış boyutu olmak üzere dört boyuttan ele almış ve dinî hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi araştırmacının odak noktası yapmıştır. 555 kişinin katılımıyla gerçekleştirilen araştırmaya katılan deneklerin tamamı değişik alanlarda öğrenim gören üniversite öğrencileridir. Elde edilen verilerin istatistiksel analizi sonucunda dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir korelasyon tespit edilmiştir

Emel Nuriye Dağlı, “Yaşlı bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık”⁴⁸⁴ isimli yüksek lisans çalışmasında yaşlılık dönemindeki bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmasında yaşlılarda dindarlıkla ölüm kaygısı arasında bir ilişkinin olup olmadığının açıklanması amaçlanmıştır. Araştırma örneklemini Konya ilindeki yaşlılardan tesadüfi yöntemle seçilen 212 denekten oluşmaktadır. Araştırmacının sonucunda

⁴⁸¹ Hayati Hökeleli, a.g.m.,s.83.

⁴⁸² Faruk Karaca, a.g.e.,, s.349.

⁴⁸³ Murat Yıldız, a.g.t., s.108.

⁴⁸⁴ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.139.

ise ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür. Ayrıca dindarlığın duygu ve davranış boyutları ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yaşlılarda dindarlığın duygu ve davranış boyutlarından alınan puanlar yükseldikçe, ölüm kaygısı puanları da yükselmektedir. Diğer taraftan dindarlığın bilgi boyutu ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin negatif yönde ve anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada dindarlığın inanç boyutundan tüm denekler aynı puanı aldığı için bu boyutla ölüm kaygısı arasında ilişkiye dair analiz yapılamamıştır.

Murat Yıldız, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine"⁴⁸⁵ adlı araştırmasında ise ilahiyat öğrencilerinde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma 20-24 yaş arası 187 ilahiyat fakültesi öğrencisinden oluşmaktadır. Araştırmanın sonucunda dört yıllık bir süreç sonunda öğrenciler arasında ölüm kaygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılık gözlenmezken, dinî hayatın duygu boyutu ortalama puanlarında düşme yönünde anlamlı bir değişikliğin olduğu saptanmıştır.

Emine Mutlu "İç güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık ve Ölüm"⁴⁸⁶ adlı yüksek lisans tezinde ölüm kaygısı ile dindarlık tipleri arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Araştırması üniversite öğrencisi 140 denekten oluşmaktadır. İçgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dışgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.

Kurtulan ve Kararımak⁴⁸⁷(2005) yaptıkları kendi çalışmalarında ölüm kaygısı ve dindarlık eğilimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmanın sonucunda ise ölüm kaygısı ile dindarlık eğilimi arasında anlamlı bir ilişki saptanamadığı görülmüştür.

Kıraç⁴⁸⁸ (2007) İslam dinine inanan 461 üniversite öğrencisi üzerinde yaptığı çalışmada dindarlık eğilimi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye dışında yapılmış çalışmalara baktığımızda Chan Li Chun⁴⁸⁹ yaptığı çalışmada ölüm kaygısı ile dindarlık, yaş ve cinsiyet arasındaki ilişkilerin incelenmesi

⁴⁸⁵ Murat Yıldız, 2002, a.g.m., s.170.

⁴⁸⁶ Emine Mutlu, a.g.t., s.46.

⁴⁸⁷ Merve Halıcı Kurtulan ve Özlem Kararımak, a.g.m., s.172.

⁴⁸⁸ Ferdi Kıraç, a.g.t., s.118.

⁴⁸⁹ Chan Li Chuin, a.g.m., s.13.

amaçlanmıştır. Araştırmanın sonucunda ise dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir.

Marc Falkenhain ve Paul J. Handal⁴⁹⁰, yaptıkları çalışmada ölüm kaygısı, dindarlık ve ölümden sonra yaşam arasındaki ilişkileri incelemeyi amaçlamışlardır. Araştırmanın sonucunda, ölüm kaygısı ile dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür. Bununla birlikte ölüm kaygısı ile ölümden sonra yaşam arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir.

Ya-Hui Wen⁴⁹¹, yaptığı çalışmasında dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bunun için katolik ve protestanlardan oluşan 165 denek kullanmıştır. Araştırmanın sonucunda ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.

Affaf Amjad⁴⁹², yaptığı çalışmasında dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu araştırma için 35-59 yaş arası 120 denek kullanmıştır. Araştırmanın sonucunda dindarlık azaldıkça ölüm kaygısının arttığı, dindarlık arttıkça da ölüm kaygısının azaldığı görülmüştür.

Mohammad N. Al Sabwah ve Ahmed M. Abdel Khalek⁴⁹³, yaptıkları çalışmada dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki saptamıştır. Cristine H. Rasmussen ve Mark E. Johnson⁴⁹⁴, yaptıkları çalışmada dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişkiye ulaşamamıştır.

Lucinda Lee Roff , Ruta Butkeviciene ve David L. Klemmack⁴⁹⁵ yaptıkları ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Dindarlık arttıkça ölüm kaygısının azaldığı görülmüştür.

Kısacası ölüm gerek ülkemizde gerekse yurtdışında yapılan araştırmalarda dindarlık ile ölüm kaygısı arasında farklı türden ilişkilerin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte

⁴⁹⁰ M. Falkenhain ve P.J Handal, Religion, Death Attitudes, and Belief in Afterlife in the Elderly: Untangling the Relationships, *Journal of Religion and Health*, 42(1), 2003, s.67

⁴⁹¹ Hui Ya Wen, a.g.m., s.34.

⁴⁹² Amjad Affaf, "Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity", *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 4(9), 2014, s.333.

⁴⁹³ M.N. Al Sabwah ve A. M. Abdel Khalek , "Religiosity and Death Distress in Arabic College Students", *Death Studies*, 30(4), 2006, Ss.365-375.

⁴⁹⁴ Cristine H.Rasmussen ve Mark E. Johnson, "Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety", *University of Alaska*, 29(4), 1994, ss.313-318.

⁴⁹⁵ Lucinda Lee Roff vd. "Death Anxiety And Religiosity Among Lithuanian Health And Social Service Professionals", *Death Studies*, 26(9), 2010, ss.665-675.

ülkemizde yapılan araştırmalarda genellikle her iki değişken arasında pozitif ve anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu görülürken yurtdışında yapılan araştırmalarda ise genellikle her iki değişken arasında negatif yönde ve nötr ilişkilerin olduğu görölmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ölüm evrensel bir gerçekliktir. Ona kafa yoran ve onu düşünen her insanda belli başlı tepkileri açığa çıkarmaktadır. İnsanlarda içgüdüsel olarak varolan, hayatını koruma ve sonsuza kadar yaşama isteği ve arzusu, ölüme karşı gösterilen tepkilerin ve korkuların ilk nedenini oluşturmaktadır. Herkes ölüm karşısındaki tepkisini kendi hayatlarına yaklaşım tarzlarına göre gösterir. Ölüme karşı korkular insanların hayatlarına yaklaşım tarzlarına göre ortaya çıkar. Bunlar arasında dengeyi kurmak, ölüme karşı kişisel bir tutum oluşturmak ve ölüm korkusuyla başedebilmek konusunda ise dinin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Araştırmamızda yetişkinlerde dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Yetişkinlik dönemindeki bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi tespit etmek için Dinî Tutum Ölçeği ve Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmış ve ölçeklerden elde edilen veriler istatistiksel analizlere tâbi tutularak değerlendirilmiştir. Araştırmamızda ayrıca bu iki ölçeğinin yanı sıra, ölüm kaygısı ve dindarlıkla ilgili demografik değişkenler hakkında bulgulara ulaşabilmek için yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu ve sosyo-ekonomik duruma dair sorular da sorulmuştur.

Araştırmaya katılanların cinsiyet dağılımına baktığımızda yaklaşık yarısını kadınlar (250 kişi) diğer yarısını da erkekler (247 kişi) oluşturmaktadır. Eğitim düzeylerine göre araştırmaya katılanlara baktığımızda büyük bir çoğunluğunu üniversite mezunlarının oluşturduğu görülmektedir. Daha sonra ise bunları sırasıyla lise ve yüksekokul mezunları izlemektedir.

Araştırmaya katılanların yaşlarına göre büyük bir kısmını 25-35 yaş aralığındaki kişiler oluşturmaktadır. Daha sonra bunları 36-45 yaş aralığındaki kişiler takip etmektedir. Araştırmaya katılanlardan yaşlarına göre sayı ve oran bakımından en düşük olanların ise 46-55 yaş aralığındaki kişiler olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılanların gelir düzeylerine göre çoğunluğunu orta gelir düzeyindeki kişiler oluşturmaktadır. Daha sonra bunları sırasıyla iyi ve düşük gelir düzeyindeki kişiler takip etmektedir. Araştırmaya katılanların gelir düzeylerine göre sayı ve oran bakımından en düşük olanların ise gelir düzeyi çok iyi durumda olanlar olduğu görülmektedir.

Araştırmaya mesleklerine göre en çok memurlardan katılım olduğu görülmektedir. Daha sonra bunları sırasıyla işsiz ve işçi grubuna ait kişiler takip etmektedir. Araştırmaya en az katılımın ise esnaf grubunda olduğunu görmekteyiz.

Araştırmamızda cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Kadınlar, erkeklere oranla daha dindar oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Kadınların dindarlık ortalama puanları erkeklerin puanından daha yüksektir.

Araştırmamızda katılımcıların yaş düzeyleri ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Buna karşılık katılımcıların gelir durumları ile genel dindarlık düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Örneklemin gelir durumları arttıkça dindarlık düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan katılımcıların eğitim düzeyleri ile genel dindarlık durumları arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça dindarlık düzeylerinde bir düşüş eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Katılımcıların meslekleri ile dindarlık arasında da anlamlılık derecesinde farklılıklar tespit edilmiştir. Dolayısıyla ev hanımlarının genel dindarlık düzeyleri, işçi ve ‘diğer’ grubuna giren meslek gruplarından daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmaya katılan yetişkinlerin cinsiyetlerine göre dindarlığın, davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutlarına baktığımızda; dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutları ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılıklar bulunmaktadır. Kadınların dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki puanları erkeklerin davranış, duygu, biliş ve ilişki puanlarından yüksektir. Buna göre kadınların erkeklere göre dini davranış ve pratikleri daha fazla yerine getirdiklerini, dinî duygu ve dinî biliş düzeylerinin daha yüksek olduğunu ve Allah ile ilişki düzeylerinin daha yoğun olduğunu görmekteyiz.

Araştırmamızda katılımcıların yaş ile dindarlığın davranış boyutu arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların yaş arttıkça dinî davranış düzeylerinde de bir artış eğilimi olduğunu söylemek mümkündür. Araştırmamızda yaş ile dinî duygu ve dinî biliş boyutu arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Yaş ile dinî ilişki (Allah ile ilişki) düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Katılımcıların yaşları arttıkça dinî ilişki düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların yaş düzeyleri ile genel dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir.

Araştırmamızda gelir düzeyleri ile dindarlığın dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişki boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu

tespit edilmiştir. Katılımcıların gelir düzeyi arttıkça dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişkileri artmaktadır. Benzer şekilde katılımcıların gelir durumları ile genel dindarlık düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür.

Araştırmamızda eğitim düzeyleri ile dindarlığın dinî davranış, dinî duygu ve dinî ilişki boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça dinî davranış, dinî duygu ve dinî ilişki düzeylerinde bir azalma görülmektedir. Katılımcıların eğitim ile dinî biliş düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir.

Dindarlığın davranış ve duygu boyutlarında ev hanımı olan kişilerin memur, işçi, emekli, işsiz ve diğer meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî duyguları daha fazla hissettikleri görülmüştür. Dindarlığın biliş boyutunda ev hanımı meslek grubuna sahip olan kişilerin işçi, işsiz ve diğer meslek gruplarına mensup kişilere göre dinî biliş düzeylerinin istatistiksel olarak daha yüksek anlamlılık düzeyinde olduğu görülmüştür. Allah'la ilişki boyutunda ise memur, ev hanımı ve emekli meslek gruplarına mensup kişilere göre anlamlılık derecesinde daha düşük olduğu görülmüştür.

Çalışmamızda yetişkinlerde ölüm kaygısı ile bağımsız değişkenler ve dindarlık arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bulgularımıza göre yetişkin kadınların erkeklerden daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca genel olarak örneklemimizin orta derecede ölüm kaygısına sahip olduğu görülmüştür.

Araştırmamızda katılımcıların yaş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Benzer şekilde katılımcıların eğitim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Diğer taraftan katılımcıların gelir durumları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Örneklemin gelir durumları arttıkça genel ölüm kaygısı düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılar meslekleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da anlamlılık derecesinde bir farklılık tespit edilememiştir.

Katılımcıların genel dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu görülmüştür. Katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri arttıkça genel dindarlık düzeylerinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmamızda katılımcıların dinî davranış boyutu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatikselsel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Katılımcıların dinî davranış düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.

Katılımcıların dinî duygu düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatikselsel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Yani dinî duygu düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.

Katılımcıların dinî biliş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatikselsel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon (ilişki) olduğu görülmüştür. Yani dinî biliş düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.

Katılımcıların dinî ilişki düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında istatikselsel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir.

Sonuç olarak, yetişkinlerde dindarlıkla ölüm kaygısı arasında kuvvetli bir ilişkinin olduğunu ortaya konmuştur. Ölüm kaygısı dindarlığı arttıran bir motivasyon kaynağı olabilmektedir. Diğer taraftan dindarlık ölüm ötesi hayatta hesaba çekilme inancı gibi nedenlerle, ölüm ile ilgili kaygıları arttırabilmektedir. Ancak dindeki korku ve ümit dengesi ölüm konusunda daha olumlu bir tavrın geliştirilmesini sağlamaktadır. Ölüm, insanî korkuların temel nedenlerinden birisidir ve bütün diğer korkuları uzaktan ve yakından ilgilendirmektedir. Korkuların psiko-dinamik çekirdeği olarak ölüm, bütün korkuların kavuşma noktasıdır.

Ölüm korkusu, doğuştan getirilen bir korku olduğundan bütün insanlarda bulunmaktadır ve diğer bütün korkuları etkileyen temel ve güçlü bir duygu olmuştur. Ne yapılırsa yapılsın kaçamadığımız, yine de varlığını devam ettiren bu korku, açıklanamaz bir bilinmezden ve belirsizlikten kaynaklanmaktadır.

Din, insanların farklı ihtiyaçlarına cevap verme kapasitesine, gerçekleri değiştirmenin mümkün olmadığı durumlarda algılamayı değiştirme, gerçeğin getirdiği acıyı kabullenme ve ona sabır göstermede etkili olduğu için ölüm kaygısı konusunda insanlara yardımcı olmaktadır ve insanların psiko-sosyal bütünlüklerini koruyabilmelerinde bir dayanak görevi üstlenmektedir.

Özellikle yetişkinlik dönemi, sıkıntılı olay ve durumlarla karşılaşılana, anlam dünyası dağılına, kontrolünü kaybeden, sorunları çözme gücünün yetersiz kaldığını hisseden kişinin

kendisini üzerinde düşündüğü bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde yetişkin kişi nasıl bir yol izlemesi gerektiğini, çözümün ne olacağını düşünerek bir nevi olgunluk çağına girmektedir. Ölümün kesinliğini ve gerçekliğini gençliğine nazaran daha iyi farketmeye ve anlamaya başlamaktadır. Bu süreçte din kişiye bir tür destek sağlayabilmektedir. Bu durum pek çok psikolog, filozof ve sosyolog tarafından da incelenmiştir.

Din Psikologları genelde dinin ‘anlam kazandırma fonksiyonu’ üzerinde durmuştur. Kişinin gücünü aşan ve kontrolünü kaybettiren zamanlarda, dinin kontrol sunma fonksiyonunun olacağını dile getirmişlerdir. Çaresizlikler karşısında dinin insana ruhsal rahatlama sağlaması ve dinin ‘teselli fonksiyonu’ insanların ölüm kaygılarında mücadelede büyük bir öneme sahiptir. Emile Durkheim farklı bir açıdan bakarak, dinin aynı inanç mensupları arasındaki yakınlık hissini güçlendirmesine vurguda bulunmuştur. Kısacası din insanların yeni anlamlar bulmalarına ve hayatlarını dönüştürmelerine de yardımcı olmaktadır.

Bireyin kendi ölümünü düşünmesi , onu cesaretle kabullenmesi, onu tümüyle kendi deneyimleri içinde bütünleştirmesi, bireye yaşama yeniden ve tümüyle farklı gözle bakmasını sağlayacaktır. Ölüm olgusundan kaçmak yerine onunla yüzleşmenin sağlayacağı psikolojik yararlar çok fazladır. İnsanın varoluşuna canlılık verip ona anlam katmaktadır. Cesaret ve özgüven verip hayatında dönüşüm sağlayacak kararlar vermesini sağlamaktadır. Yaşamda yüzeysel ve dünyevi şeylerin yerine insana yaşamda samimiyetin, maneviyatını duyguların ve olumlu düşünmenin önemini fark ettirmektedir. Yaşama bir mana verebilmektedir. İnsanı gereksiz yüklerinden kurtulmasına vesile olabilmektedir. İşte ölüm olgusuyla yüzleşmenin bu şekilde faydaları karşımıza çıkmaktadır. Bunlar kutsal kitaplarla olduğu gibi çoğu filozof ve psikolog tarafından da desteklenmektedir.

Üniversite döneminde ölüm eğitiminin verilmesi ölüm olgusuyla yüzleşmek ve onu anlamak, ölüm kaygısı ve korkusu üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmak ve kaygıyı ve korkuyu azaltmakta büyük yarar sağlayabilir. Ölüme dair korkular, çözülmemiş çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Ve özellikle de günümüzde birey bu çatışmaları çözmek yerine ölümden ve onun hissettirdiklerinden daha da fazla paranoyakça kaçmaktadır. Ama sonunda bir bütünleşme istediğimiz takdirde -ki bu dönem daha çok yetişkinlik döneminde özellikle orta yaş krizi dediğimiz döneme tekabül etmektedir. Bu korkularla yüzyüze gelmek zorunda olduğumuz için, bu kaçma durumu ayrıca kendimizle yüzleşmemizde de bir engel

olmaktadır. Ölüm eğitimi sayesinde en azından ölüme ve onu düşünmeye dair ya da ona karşı ne tepki verdiğimizize dair bir farkındalık ya da bilinç geliştirilebilir.

Ölüm korkusu, aslında bireyler için gerekli bir korkudur. Bu korku olmasaydı bireylerin zevk ve mutluluk arayışlarının sonu olmaz, bilinçsizce kendilerinden kaçmaya devam eder ve gündelik yaşamın içinde kendi benliklerini kaybedebilirlerdi. Bu açıdan bakıldığında ölüm korkusu ve ölüm kaygısının aslında ne kadar gerekli olduğunu da görüyoruz. Bu yüzden bir taraftan da ölüme karşı bu korkuların ve kaygıların ortaya çıkmasında, insanların ölümü düşünmesinde, çevremizde bir bilinç oluşturmamız. Ölüm düşüncesi uzaktan pek normal bir düşünce gibi durmasa da yüzleşildiğinde muhakkak katkısını hayatlarımızda göreceğimiz bir düşüncedir. Arkadaş ortamlarında, dışarda sohbetlerde, ölüm konusu da diğer herşey gibi sohbete dahil edilmelidir. Görünür hale getirilmelidir. Çünkü ruh sağlığı yerinde olan bir birey yaşamını ölümü düşünerek ve onun varlığını kabul ederek sağlıklı bir biçimde devam ettirebilir. Onunla yüzleşmiştir ve her an ölüm düşüncesini taşımaz artık, kendini kaygılara sürüklemeyebilir. Çünkü ölümden kaçmamıştır ve yaşamının her anında ölümlerle burun buruna olduğunu bilincine varmıştır.

Gazali, ilahi sırları öğrenmek isteyenlerin sık sık ölümü anması gerektiğini söyler. Bir kimse çok uzun yaşayacağını, ölümün kendisine tez erişemeyeceğini düşünürse, o kişi ölümü hatırlamaz olur ve onun dini vecibeleri kalpten yerine getirdiği görülemez. Ancak ölümü her gün anan bir kişi onun anlamına kavuşur ve kalp sağlığıyla ölümü gelmeden hayatının kıymetine varır ve de şükreder. Ve dinden de bu sayede alınan verim artar. İbadetlerinde, dualarında ve imanında içten hissedilebilir etkilerinin olduğunu daha net farkına varılabilir.

Bu araştırmadan elde edilen bulgular, araştırmanın yapıldığı zaman ve şartlarla, uygulama yapılan örneklem, kullanılan ölçekler ve uygulanan metot ve tekniklerle sınırlıdır. Dolayısıyla ulaşılan sonuçları genelleştirmek doğru olmadığı gibi ülkemizde dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin daha net bir şekilde ortaya koyulabilmesi için değişik örneklem grupları üzerinde ampirik ve dindarlığın çok boyutlu olarak kavramlaştırıldığı ve özellikle boylamsal nitelikte daha çok sayıda araştırmanın yapılmasına ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AFİFİ, Ebu Ala (1996). *Tasavvuf İslam'da Manevi Devrim*, (Çev:İbrahim Kaçar- Murat Sülün), Risale Yayınları, İstanbul: Risale Yayınları.
- AKGÜL, Mehmet (2012). *Türkiye'de Din ve Değişim*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ARGYLE, M. and BEIT-Hallahmi, B. (1975). *The Social Psychology of Religion*, London: Routledge and Kegan Paul.
- ARIES, Philippe (1991). *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet (2009). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet (2009). *İlkçağ Felsefe Tarihi 2*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- ATALAY, T.(2005). *İlköğretim Ve Liselerde Dindarlık*. İstanbul: DEM Yayınları.
- AYDIN, Hüseyin (1976). *Muhasibinin Tasavvuf Felsefesi*. Ankara:Pars Yayınları.
- AYDIN, Mehmet (2010). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul:Literatür Yayınları
- AYDIN, Mehmet (2011). *Din Fenomeni*. (der. Mehmet Aydın), Konya:Literatür Yayınları.
- AYTEN, Ali(2010). *Empati ve Din: Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psiko Sosyal Bir Araştırma*.İstanbul: İz yayıncılık
- AYTEN, Ali (2012). *Tanrıya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- AYTEN, Ali (2013). *Din Psikolojisi*, İstanbul:İz Yayıncılık.
- AYTEN, Ali (2013). Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi
- BATAILLE, Georges (1997). *Din Kuramı: İnsanlaşma Sürecinde Dinin Oluşumu*. (Çev: Mukadder Yakupoğlu), İstanbul:Göçebe Yayınları.
- BAUDRILLARD, Jean (2016). *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*. (Çev.Oğuz Adanır), İstanbul: Boğlaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- BAUMAN, Z.(2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. (Çev.Yavuz Aloyan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BAUMANN, Zygmund (2012). *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. (Çev. Nurgül Demirdöven, İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- BECKER, Ernest (2014). *Ölümü İnkâr*. (Çev.Arzu Tüfekçi), İstanbul: İz Yayıncılık.
- BERGER ,Peter; BERGER, Brigitte; KELLNER, Hansfried (2000). *Modernleşme ve Bilinç*, (Çev. Cevdet Cerit), İstanbul:Pınar Yayınları.
- BERGER, Peter (2005). *Kutsal Şemsiye*, (Çev. Ali Coşkun), İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Bilim Araştırmaları Merkezi (1978). *Ölüm ve Ötesi Bilimsel Bir İnceleme*. İstanbul: Bilim Araştırmaları Merkezi Yayınevi.
- BİRAND, Kamuran (1964). *İlkçağ Felsefe Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- CAMUS, Albert (2007). *Sisifos Söyleni*.(Çev. Tahsin Yücel), İstanbul: Can Yayınları.
- CANATAN, Kadir (2014). *Beden Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- CEVİZCİ, Ahmet (2014). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- CIORAN, E.M.(2016). *Var Olma Eğilimi*, (Çev. Kenan Sarıalioğlu), İstanbul: Metis Yayınları.

- CÜCELOĞLU, Doğan (2003). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÇÜÇEN, Kadir (1997). *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Bursa: Asa Yayınları.
- DEMİRCİ, Kürşat (2015). *Yahudi Mistisizmi veya Kabalacılık*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- DEMİRCİ, Kürşat (2016). *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Dinler Tarihi Ansiklopedisi (trhsz). *İslamiyet, Hıristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler*. cilt:1, İstanbul: İstanbul Gelişim Yayınları.
- D.O'FLAHERTY, Wendy (1996). *Hindu Mitolojisi*, (Çev.Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Yayınevi.
- DURKHEIM, Emile (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları*, (Çev.Enver Aytekin), İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- DURKHEIM, Emile (2002). *İntihar*. (Çev.Özer Ozankaya), İstanbul: Cem Yayınevi.
- ELİADE, Mircea (2000). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (Çev: Ali Berktaş), Cilt:2, İstanbul: Kabalcı Yayınevi,
- ERİKSON, Erik H.(1984). *İnsanın Sekiz Çağı*, (Çev. T.Bedirhan Üstün, Vedat Şar), Ankara: Birey Toplum Yayınları.
- FARABİ (1991). *El Medinetü'l Fadila*, (Çev.Alber Nâdir), (Türkçe çev.Ahmet Arslan), Ankara: el-Medînetü'l-Fazıla.
- FOULQUIE, Paul (1998). *Varoluşçunun Varoluşu*. (Çev.Yakup Şahan), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- FRANKL, Victor (2014). *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev.Selçuk Budak), İstanbul: Okuyanlar Yayınları.
- FREUD, Sigmund (1989). *Inhibitions, Symptoms and Anxiety*. (Çev.A. Strachey, ed. J. Strachey), New York, London: W. W. Norton&Company,
- FREUD, Sigmund (1999). *Dinin Kökenleri: Totem ve Tabu, Musa ve Tek Tanrıcılık ve Diğer Çalışmalar*. (çev.Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınevi.
- FREUD Sigmund (2016). *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*. (Çev. Ali Nahit Babaoğlu), İstanbul: Metis Yayınları.
- FROMM, Eric(trhsz). *Sağlıklı Toplum*. (Çev.Yurdanur Salman- Zeynep Tanrısever), İstanbul: Payel Yayınları.
- FROMM, Eric (1996a). *Özgürlükten Kaçış*, (Çev: Şemsa YeğİN), Payel Yayınevi.
- FROMM, Eric (1996). *Psikanaliz ve Din*. (Çev: Aydın Arıtan), İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- FROMM, Eric (2003). *Sahip Olmak ya da Olmamak*. (Çev.Aydın Arıtan), İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- FROMM, Eric (2015). *Kendini Arayan İnsan*. (Çev. Necla Arat), İstanbul: Say Yayınları.
- GAZALİ, İmam (2008). *Ahiret Hayatı*. (Çev:Hüseyin Okur), İstanbul: Semerkand Yayınları.
- GAZALİ, İmam (2004). *Ölüm ve Sonrası: Kabir, Kıyamet, Ahiret*. (Çev: Hüseyin Okur), İstanbul: Semerkand Yayınları.
- GAZALİ, İmam (1996). *Kimyayı Saadet*. Çelik Yayınevi.
- GAZALİ, İmam (1999). *Ölüm ve Ötesi*. İstanbul: Sağlam Yayınları.
- GEÇTAN, Engin (1990). *İnsan Olmak*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GEÇTAN, Engin (1994). *Varoluş ve Psikiyatri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- GÖKA, Erol (2010). *Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî (1959). *Mevlânâ Celaleddin*. İstanbul: İnkılab Kitabevi.
- Guthrie, W.K.C. (2001) *Yunan Felsefe Tarihi 1*, (Çev. Ergün Akçal), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- GÜNGÖREN, İlhan (2001). *Buda ve Öğretisi*, İstanbul: Yol Yayınları.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (1979). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HARMAN, Ömer Faruk.(1991). *TDVİA*. cilt:3.
- HEIDEGGER, Martin (2003). *Metafizik Nedir*. (Çev.Mazhar Şevket İpşiroğlu- Suut Kemal Yetkin), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- HORNEY, Karen (1980). *Çağımızın Tedirgin İnsanı*. (Çev. Ayla Yörükán), İstanbul: Tur Yayınları.
- HORNEY, Karen (1991).*Ruhsal Çatışmalarımız*. (Çev.Selçuk Budak), Ankara: Açı Yayıncılık.
- HORNEY, Karen (1991). *Nevrozlar ve İnsan Gelişimi*. (Çev.Selçuk Budak), Ankara: Açı Yayıncılık.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2008). *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2013). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- INWOOD, Michael (1997). *Heidegger*. (Çev: Nursu Öрге), Ankara: Dost Yayınları.
- SİNA, İbni (1959). *Fi'l Havf mine'l Mevt. "Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi", et-Tefsiru'l Kur'anî (içinde)*, (çev. M. Hami Tura), İstanbul.
- İslam'da Ahiret İnancı.(2007).*İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı*,Sivas: Sivas Yayınları.
- JASPERS, Karl (1997). *Felsefe Nedir*. (Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu), İstanbul: Say Yayınları.
- JEANROD, Werner (2007). *Teolojik Hermenötik*. (Çev: Emir Kuşçu), İstanbul: İz Yayıncılık.
- JUNG, Carl Gustav (1999). *Keşfedilmemiş Benlik*. İstanbul: İlhan Yayınevi.
- JUNG, Carl Gustav (2005). *Dört Arketip*, (Çev. Zehra Aksu Yılmazer), İstanbul: Metis Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2006). *Analitik Psikoloji*. (Çev: Ender Gürol), İstanbul: Payel Yayınevi
- JUNG, Carl Gustav (2009). *Anılar, Düşler, Düşünceler*. (çev.İris Kantemir), İstanbul: Can Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2011). *İnsanın Ruhuna Yöneliş*. (Çev.Engin Büyükinál), İstanbul: Say Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2014). *Kırmızı Kitap*.(Çev.Okhan Gündüz), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- KARACA, Faruk (2000). *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları
- KARAMAN, Hüseyin (2004). *Ebu Bekir Razi'nin Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- KAYIKLIK, Hasan (2011). *Tasavvuf Psikolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KELLEHEAR, Allan (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (Çev.Tuğçe Kılınç), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- KELLEHEAR, Allan (2015). *Ölme Üzerine Bir İnceleme*. (Çev.Barış Zeren), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KIMTER, Nurten (2012). *Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

- KIZILÇELİK, Sezgin (1994). *Sosyoloji Teorileri*. Konya: Yunus Emre Yayıncılık.
- KIERKEGAARD, Soren (2015). *Kaygı Kavramı*. (Çev.Türker Armaner), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- KIERKEGAARD, Soren (2004). *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*.(Çev. M. Mukadder Yakupoğlu), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- KİNDİ (1973). *Risale fi'l-hile li def'il-ahzan*. (Çev.Abdurrahman Bedevi),Bingazi: Resailü Felsefiye.
- KOJEVE, Alexandre (2000). *Hegel Felsefesine Giriş*. (çev. Selahattin Hilay), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KONUK, Ahmed, Avni (2005). *Fususu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- KÖSE, Ali; AYTEN, Ali (2014). *Din Psikolojisi*. İstanbul:Timaş Yayınları.
- KÜBLER ROSS, Elizabeth (1997). *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. (çev. Banu Büyükkal), İstanbul, Boyner Holding Yayınları.
- LEVİNAS, Emmanuel (2014). *Ölüm ve Zaman*. (Çev. Nami Başer), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- MAGILL, F.N.(1971). *Egzistanyalist Felsefenin Beş Klasiği*. (Çev.Vahap Mutal), Dergah Yayınları.
- MALPAS, Jeff; SOLOMON, Robert C. (2006). *Ölüm ve Felsefe*. (Çev.Nur Küçük), İstanbul: İthaki Yayınları.
- MANZUR, Ibn (1968). *Lisanu'l Arab*. (Çev:Cemaluddin Muhammed),Cilt:3, Beyrut: Daru Sadir.
- MASLOW, Abraham (2011). *İnsan Olmanın Psikolojisi*. (Çev. Okhan Gündüz), İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.
- MAY, Rollo (2014). *Kendini Arayan İnsan*. (Çev: Kerem Işık), İstanbul: Okuyanıs Yayınları.
- MAY, Rollo (2016). *Yaratma Cesareti*. (Çev.Alper Oysal), İstanbul: Metis Yayıncılık.
- MILLS, C. W. (2007). *Toplumbilimsel Düşün*. (Çev. Ünsal Oskay), İstanbul: Der Yayınları.
- MONTAIGNE (2001). *Denemeler*. (Çev.Sabahattin Eyüboğlu), İstanbul: Meb Yayınları.
- NICHOLSON, Reynold A(1978). *İslam Süfileri*. (Çev:Mehmet Dağ, Kemal Işık, Ruhi Fığlalı, Abdülkadir Şener, Rami Ayas, İsmet Kayaoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- NURBAKİ, Haluk(trhsz). *İnsan Bilinmezi*., İstanbul: Hilal Yayınları.
- OK, Üzeyir(2007). *İnanç Psikolojisi: Hayatı Anlamlandırma Biçiminin Hayat Boyu Gelişimi*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- ONUR, Bekir (2014). *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- ÖZARSLAN, Selim (2001). *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*. Konya: Kitap Dünyası Yayınevi.
- PAÇACI, Mehmet (1994). *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*. İstanbul: Nun Yayıncılık.
- PEKER, Hüseyin (2000). *Din Psikolojisi*. Samsun: Aksiseda Matbaası.
- PEKER, Hüseyin (2011). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- PETERSON, Michael.; HANSKER, William; REICHENBACH, Bruce; BASINGER, David.(2013) *Akil ve İnanç*. (Çev:Rahim Acar), İstanbul: Küre Yayınları.
- RUBEN, Walter (2000). *Budizm*. (Çev:Lütfü Bozkurt), İstanbul: Okyanus Yayınları.
- RUSSELL, Bertrand (2008). *Aylaklığa Övgü*. (Çev.Mete Ergin), İstanbul: Cem Yayınevi.
- SAĞIR, Adem (2014). *Ölüm Sosyolojisi*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- SARTRE, Jean Paul (2010). *Varlık ve Hiçlik*. (Çev.Turhan Ilgaz- Gaye Çankaya Eksen), İstanbul: İthaki Yayınları.
- SAYAR, Kemal; DİNÇ, Mehmet (2014). *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- SCHIMMEL, Annamarie (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. (Ed. Recep Kibar), İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- SCHIMMEL, Annamarie (2001). *İslamın Mistik Boyutları*. (Çev: Ergün Kocabıyık), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SCHOPENHAUER, Arthur (2005). *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*. (Çev. Levent Özşar), İstanbul: Biblos Kitabevi.
- SCHOPENHAUER, Arthur (2010). *Hayatın Anlamı*. (Çev.Ahmet Aydoğan), İstanbul: Say Yayınları.
- SCHOPENHAUER, Arthur (2013a). *Ölümün Anlamı*. (Çev.Ahmet Aydoğan), İstanbul: Say Yayınları.
- SCHOPENHAUER, Arthur (2013). *Din Üzerine*. (Çev.Ahmet Aydoğan), İstanbul: Say Yayınları.
- SCHULTZ, Duane P; SCHULTZ, Sydney Ellen (2007). *Modern Psikoloji Tarihi*. (Çev.Yasemin Aslay), İstanbul: Kaknüs Yayıncılık,
- SEYİS ÖRNEK, Sedat (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- SLATTERY, Martin (2008). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Çev. Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz), İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- SPELLMAN, W.M.(2017) *Ölümün Kısa Bir Tarihi*. (Çev. Ahmet Bora Pekiner), İstanbul: Can Yayınları.
- SUZUKİ, D.T.(1997). *Zen Budizmi*. (Çev: İlhan Güngören), İstanbul: Yol Yayınları.
- ŞAHİN, İskender (2011). *Kuran'da Diriliş Gerçeği*. Ankara: Sage Yayıncılık.
- TANGNEY, J. P; DEARING, R. L.(2002). *Shame and Guilt*. New York, Guilford Press.
- TAŞPINAR, İsmail (2003). *Duvarın Öteki Yüzü: Yahudi Kaynaklarına göre Yahudilikte Ahiret İnançları*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- THOMAS, Louis Vincent (1991). *Ölüm*. (çev:İşın Gürbüz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- TILLICH, Paul (2014). *Var Olmak Cesareti*. (çev. F. Cihan Dansuk), İstanbul: Okuyanlar Yayınları,
- TOLSTOY, Leo (2006). *İtirafımlarım*. (Çev. İhsan Özdemir), İstanbul: Karizma Yayınları.
- ÜNAL, Zeki (2011). *Hız. İsa'nın Dönüşü Meselesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- VACLAV, Havel (1994). *Siyaset ve Bilinç*. *Cogito Dergisi*, sy:2, 175-186.
- YALOM, Irvin (2000). *Varoluşçu Psikoterapi*.(çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- YALOM, Irvin (2008). *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*.(Çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- YAPICI, Asım (2013). *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Konya: Karahan Kitabevi.
- YAVUZ, H. Kamil (2007). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat
- YAZGAN, İnanç; YERLİKAYA, Banu; ESEF, Ercüment (2014). *Kişilik Kuramları*. Ankara Pegem Akademi.
- YETİM, Ünsal (2001). *Toplumdan Bireye Mutluluk Resimleri*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- YILMAZ, Hüseyin (2007). *Budist Metafiziği*. Ankara: Hece Yayınları.
- WEBER, Max (2006). *Sosyoloji Yazıları*. (çev. Taha Parla), İstanbul: İletişim Yayınları.

Makale ve Dergiler

- ACAR, Nilüfer Voltan; İbrahim Yıldırım; Tuncay Ergene (1996). Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 45-56.
- ACAR, Hatice (2014). Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme. *C.Ü. İlahiyat Üniversitesi Dergisi*, 18(2), 391-412.
- ACEHAN, Gülten; EKER, Fatma. (2013). Acil Tıp Hizmeti Veren Sağlık Personelinin Ölüm Kaygısı, Ölümüne İlişkin Depresyon Düzeyleri ve Kullandıkları Başa Çıkma Yolları. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 4(1), 27-35.
- AĞILKAYA, Zuhal (2010). İntihar ve Din: İntihar Girişiminde Bulunanlar Üzerine Empirik Bir Araştırma. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 173-202.
- AL SABVAH, M.N; ABDEL KHALEK, A. M (2006). Religiosity and Death Distress in Arabic College Students. *Death Studies*, 30(4), 365-375.
- AFFAF, Amjad (2014). Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity. *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, 4(9), 333-341.
- AKBAŞ, Muhsin (2002). Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 37-60.
- AKGÜN, Tuncay (2012). Karl Jaspers'de İmanın Felsefi Temelleri. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 5-30.
- AKPOLAT, Yıldız (2013). Ölüm Sosyolojisine Dair: Ölüm İdeolojisi ya da Ölümün Toplumsallaştırılması Olarak Eshab-ı Kehf Miti. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 121-134.
- AKŞİT, Mirpenç (trhsz). Varoluşsal Bir Problem Olarak Kierkegaard'ın Felsefesinde Ölümün Anlamı. 3. *Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi, Bildiriler Kitabı 2*, 131-140.
- ALBAUM, Gerald; ROBERT A, Peterson (2006). Ethical Attitudes of Future Business Leaders Do They Vary by Gender and Religiosity?. *Business And Society*, 45(3), 300-321.
- APAYDIN, Halil (2010). Ruh Sağlığı ve Din İlişkisi Araştırmalarına Bir Bakış. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(2), 59-77.
- ATAK, Seyit Ahmet (2007). Varoluşçularda Ölüm Problemine Genel Bakış. *Akader Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10, 83-93.
- AY, Mahmut (2003). Bireyselliğin Teolojik Temellerinden Biri Olarak İman. *Dini Araştırmalar*, 15, 89-108.
- AYDIN, Ali Rıza (2004). Din ve Psikoloji İlişkisi Üzerine. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(1), 15-30.
- AYDIN, Fuat (2015). Dinlerde Kurtuluş Anlayışı: Teorik Bir Giriş Denemesi. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 71-104.
- AYDIN, Hasan (2011). Ölüm Korkusu Karşısında Felsefenin Tesellisi: Marcus Tullus, Cicero ve Ebu Bekr Er-Razi. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 54, 27-53.
- AYDOĞDU, Hüseyin (2004). Modern Kimlikte Öznenin Ölümü. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, 115-148.
- AYTEN, Ali (2009). Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4, 86-108.
- AYTEN, Ali; GÜLÜŞAN, Göcen; SEVİNÇ, Kenan; ÖZTÜRK, E. (2012). Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane

- Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(2), 45-79.
- BARZAC, Viladimir (2016). Religiosity And Gender Differences In The Example Of The Young. *Facta Universitas Series*, 15(3), 63-70.
- BAŞAR BAŞKAYA, Dilek (2013). Hayatın Anlamı ve Ölüm: Albert Camus'den Yaşam Dersleri. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30(2), 19-29.
- BAŞERER, Dilek; BAŞERER, Zeynep (2016). Ölüm Kavramına Heidegger ve Levinas Tarafından Felsefi Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45), 424-431.
- BENSTED, Lindsay J; AMANEY A. Jamal; ELLEN, Lust (2015). Is It Gender, Religiosity or Both? A Role Congruity Theory of Candidate Electability in Transitional Tunisia, *American Political Science Association*, 74-94.
- BİLGE, Ayşegül; EMBEL, Nadide; KAYA, Fatma Gül (2013). Sağlık Profesyoneli Olacak Öğrencilerin Ölümüne Karşı Tutumları, Ölüm Kaygıları Arasındaki İlişki ve Bunları Etkileyen Değişkenler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 4(3), 119-124.
- BİRİCİK, İbrahim (2016). Albert Camus'un Yabancı Adlı Romanında Kimlik ve Yabancılaşma Problemi. *Journal of Turkish Language and Literature*, 2, 85-94.
- BOLLNOW, Otto Friedrich (2013). Ölüm Sorusu. (Çev. Rahman Akalın), *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 6(1), 162-169.
- BURCU, Esra; AKALI, Demet (2008). Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar. *Türkiyat Çalışmaları*, 9, 29-55.
- CENGİL, Muammer (2003). Tasavvufi Yaşantıya Yönelmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Nedenler. *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 214-239.
- CHUIN, Chan Li (2009). Age, Gender and Religiosity As Related To Death Anxiety. *Sunway Academic Journal*, 6, 1-16.
- COLLIER, Kate L; M. W, Henny Bos; MERRY, Michael S; SANDFORT, Theo G. M. (2013). Gender, Ethnicity, Religiosity, and Same-sex Sexual Attraction and the Acceptance of Same- sex Sexuality and Gender Non-conformity. *Sex Roles*, 68(11-12), 724-737.
- COŞKUN, Ali (2010). Peter L. Berger'in Modernleşme Anlayışı ve Din. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4, 49-66.
- ÇAKIR, Buket (2007). Belirsizlik ve Korkunun Yeni Düzenin Oluşmasına Katkısı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 36, 64-84.
- ÇELİK, İsa (2009). Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 119-146.
- ÇINAR, Mehmet (2016). Tanrıya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45, 313-338.
- ÇİFTÇİ, Erdem (2013). Bir Yazgı Olarak Kaygı. *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 6, 12-18.
- DEMİRLİ, Ekrem (2007). İbnü'l Arabi ve Mevlana Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 230-249.
- DUMAN, Musa (2011). Phaidon'da Ölüm, Felsefe ve Hakikat. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 54(2), 71-93.
- EGEMEN, Bedi Ziya (1963). Ölüm Üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 31-34.

- ERCİŞ, Aysel; KOTAN, Güzin; TÜRK, Bahar (2016). Ölüm Kaygısının Tüketici Tutumları Üzerinde Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 108-136.
- ERDOĞAN, Özudoğru; NUR, Halide (2014). Ergenlik Döneminin Dini ve Toplumsal Gelişimi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 153-165.
- ERDOĞDU, Y; ÖZKAN, M.(2007). Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler. *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 14(3), 171-179.
- ERDOĞRUCA KORKMAZ, Nuran (2014). İnanç ve İnançsızlığın Psikolojisi. *Kelam Araştırmaları*, 12(1), 275-294.
- FALKENHAIN, M; HANDAL, P.J.(2003). Religion, Death Attitudes, and Belief in Afterlife in the Elderly: Untangling the Relationships. *Journal of Religion and Health*, 42(1), 67-76.
- FIORI, Katherina L.(2006). Locus of Control As a Mediator Of The Relationship Between Religiosity and Life Satisfaction: Age, Race, and Gender Differences. *Mental Health, Religion and Culture*, 9, 239-263.
- FISCHER, A. H; Manstead, A. S. R; Mosquera, P. M. R; A. E. M. Van Vianen (2004). Gender and Culture Differences in Emotion. *Emotion*, 4(1), 87-94.
- GADAMER, Hans George (2002). Ölüm Tecrübesi. (Çev: Ali Rıza Aydın), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, 1, 105-113.
- GÖCEN, Gülüşan; KONAR, Ayşegül (2014). Din Psikolojisi Açısından İnsan Olma Sürecinde Kendini Gerçekleştirme ve Din. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 8(15), 365-383.
- GÖZAYDIN, İştar; ÖKTEN, Nazlı (2010). Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları. *Sosyoloji Dergisi*, 21, 1-15.
- GÜÇ, Ahmet; SHARAFULLINA, Aliya (2016). Tibet Budizm’inde İnanç Esasları ve Ölüm Ötesi. *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 57-88.
- GÜNGÖR, Feyza Şule (2001). Ölüm Hakkında Çağın Felsefi Senaryosu: Hakikat mi Hiçlik mi?. *Milli Eğitim Bakanlığı Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 227-240.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2003).Yahudi ve İslam Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennetten Düşüş. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 9, 1-48.
- GÜRSES, İbrahim; KILAVUZ, Akif (2011). Erikson’un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 153-166.
- HALICI KURTULAN, Merve; KARAIRMAK, Özlem (2016). Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Spiritual Psychology and Counseling*, 1, 163-187.
- HARDING, S.R.(2005). The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance. *Mental Health, Religion and Culture*, 4(8), 253-261.
- HARMAN, Vezir (2015). Psiko-Sosyal Kelam: İman Kavramı Bağlamında Duygu, Düşünce ve Davranış Etkileşimi. *Namık Kemâl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 37-73.
- HICK, John (2014). Değişen Ölüm Sosyolojisi. (Çev.Turan Koç), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 235-251.

- HOFFMAN, Louis (2015). Varoluşçu Psikoloji Din ve Maneviyat. (Çev. Mehmet Mücahid Atik), *Bilimname Düşünce Platformu*, 1, 369-382.
- HOROZCU, Ümit (2010). Tecrübî Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 210-240.
- HÖKELEKLİ, Hayati (1992). Ölümle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 57-85.
- HUNSBERGER, B.(1985). Religion, Age, Life Satisfaction, and Perceived Sources of Religiousness: A Study of Older Persons. *U.S. National Library of Medicine*, 40(5), 615-20.
- IŞIK, Server (2012). Çifte Cinayet: Tanrı'nın Ölümünden İnsanın Ölümüne. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 56, 304-321.
- İMAMOĞLU, Abdulvahit; FERŞADOĞLU, Saliha (2013).Psikolojik Açıdan Ergenlerde Dini Tutum ve Davranışların Tahlili. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 19- 40.
- KAÇAN,Softa Bahar; UÇUKOĞLU, Hülya; ULAŞ, Gülşen; ESEN, Derya (2011).Yaşlılarda Ölüm kaygısı Düzeyini Etkileyen Bazı Faktörlerin İncelenmesi”, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1(2), 67-79.
- KARACA, Faruk (2001). Ölüm Psikolojisi ile İlgili Türkçe Literatür Üzerine. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1(2).
- KARAKAYA, Talip (2003). Heidegger Felsefesinde Ölüm Problemi. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(5), 23-36.
- KARAKUŞ, Gonca; ÖZTÜRK, Zehra; TAMAM, Lut (2012). Ölüm ve Ölüm Kaygısı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 21, 42-79.
- KARAYİĞİT, Nuriman (2017). Sosyo-Ekonomik Düzeyin Psiko Sosyal Gelişim ve Dindarlığa Etkileri. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 119-133.
- KASHIMA, Y; YAMAGUCHI, S.; KIM, U.; CHOI, S.; GELFAND, M. J.; YUKI, M.(1995). Culture,Gender, and Self: A Perspective from Individualism-Collectivism Research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 925-937.
- KAYA, Mustafa (2013). Platon'da Ruh Kavramı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 171-183.
- KAYA, Mustafa (2014). Aristoteles'in Ruh Anlayışı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 91-98.
- KAYIKLIK, Hasan (2002). Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları. *Dini Araştırmalar*, 13(5), 27-40.
- KILAVUZ, Mehmet, Akif (2005).Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri. *U.Ü, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 97-112.
- KILIÇ, Metin; KOCADAŞ, Bekir (2013). Değişime Ayak Uyduramayan Gençlik ve İntihar. *7.Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, 45-55.
- KIRKPATRICK, L.A.(2006). Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi. (çev.Mustafa Koç), *Bilimname*,10, 2,133-172.
- KOÇ, Emel (1999). Yunus Emre'de Zamansallık ve Egzistansiyalistlerde Ölüm. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 29, 35-47.

- KOÇ, Emel (2009). Varoluşsal Bir Problem Olarak Ölüm Üzerine Bir Değerlendirme: Tolstoy Ivan Illich adlı Eseri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(22), 245-259.
- KOÇ, Emel (2013). Gabriel Marcel Felsefesinde Varoluşsal Bir Problem Olarak Ölüm. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 201-217.
- KOÇ, Mustafa (2002). Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açından Bir Değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 7-21.
- KOÇ, Mustafa(2004).Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 203-228.
- KOÇ, Mustafa (2004). Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 231-256.
- KOÇ, Mustafa (2010). Demografik Özellikler İle Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 217-248.
- KORLAELÇİ, Mustafa (trhsz).Gabriel Marcel'in İman Anlayışı. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 77-90.
- KÖYLÜ, Mustafa(trhsz). Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumunu Açısından Bir Değerlendirme.*Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 65-93.
- KUMCAĞIZ, Hatice; YILMAZ, Müge (2012). Psikolojik Danışma ve Rehberlik Lisans Öğrencilerinin Cinsiyet ve Sınıf Değişkenine Göre Ölüm Kaygı Düzeyleri”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(2), 215-231.
- KURT, Mustafa (2009). Dindarlığı Etkileyen Faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-26.
- LEHRER, Evelyn L.(2004). Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior inthe United States. *Population and Development Review*, 30(4), 579-802.
- LIGHTBODY, Brian (2009). Death and Liberation: A Critical Investigation of Death in Sartre's Being and Nothingness. *Minerva - An Internet Journal of Philosophy* 13, 85-98.
- M. SALSAMAN, John; CARLSON, Charles R (2004).Dinî Yönelim, Olgun İman ve Psikolojik Rahatsızlıklar: Negatif ve Pozitif İlişkiler. (Çev: Ali Ayten), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26(1), 119-131.
- MILLER, A.S; HOFFMAN, J. P.(1995). Risk and Religion an Explanation of Gender Differences in Religiosity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 63-75.
- MUSLU, Ramazan (2009). Türk Tasavvuf Kültüründe Sufilerin Ölümüne Bakışı ve Cenaze Merasimleri. *EKEV Akademi Dergisi*, 38, 62-86.
- NATHAN, N.M.L.(2011). Yahudi Monoteizmi ve Hıristiyan Tanrısı. (Çev: Mehmet Ata Az), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 178-195.
- OK, Üzeyir (2011). Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 531-549.
- OK, Üzeyir; CİRHİNLİOĞLU, Fatma Gül (trhsz). Kadınlar mı Yoksa Erkekler mi Daha Dindar?. *Journal Of World Of Turks*, 3(1), 122-141.
- ORUÇ, Cemil (2010). Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 75-96.

- ORUÇ, Cemil (2013). Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, 8(8), 971-987.
- ÖKTEN, H. Kaan (2004). Heidegger'in Varlık ve Zaman'daki Ölüm Çözümlemesi. *Cogito Dergisi*, 40, 122-157.
- PATTABANOĞLU, Fatma Zehra(2015). Senecada Ölüm ve Felsefe. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 137-158.
- RASMUSSEN, Cristine H; JOHNSON, Mark E(1994). Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety. *University of Alaska*, 29(4), 313-318.
- ROFF, L.L; BUTKEVICIENNE, R; KLEMMACK, D.L(2010). Death Anxiety And Religiosity Among Lithuanian Health And Social Service Professionals. *Death Studies*, 26(9), 731-742.
- SAĞIR, Adem (2012). Toplu Merasimlerden Belediye Hizmetlerine Kurumsallaşan Ölüm Bağlamında Bir Sosyoloji Denemesi. *Türkiye Çalışmaları*, 9(2), 903-925.
- SAĞIR, Adem(2013). Modern Dünya ve Ölüm: Batılının Ölüm Karşısındaki Tavırları. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 213-222.
- SAĞIR, Adem (2013). Bir Ölüm Sosyolojisi Deneme Bağlamında İktisadi Hayata Mezarlıklardan Bakmak. *Türkiye Çalışmaları*, 8(12), 1095-1115.
- SARUHAN, Müfit Selim (2006).İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi. *Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 87-105.
- SAWYER, Olukemi O; STRAUSS, Judy; YAN, Jun(2005). Individual Value Structure and Diversity Attitudes: The Moderating Effects of Age, Gender, Race, and Religiosity. *Journal of Managerial Psychology*, 20(6), 498-521.
- SERGEJ, Flere(2002). Gender and religiosity. *Sociologija*, 3(44), 255-270.
- SEYHAN, Beyazıt Yaşar (2015). Ölüm Kaygısı ve Dua Tutumu Üzerine Bir Araştırma. *Türkiye Çalışmaları*, 10(2), 863-882.
- SEZER, S; SAYA, Pelin (2009). Gelişimsel Açından Ölüm Kavramı. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13,151-165.
- SOYSAL, Deniz (trhsz). Schopenhauer'da Ölüm ve Ölüm Korkusu Üzerine. *Tabula Rasa Dergisi*, 25-26, 109-122.
- STEIN M. B; WALKER, J. R. FORDE, D. R.(1994). Setting Diagnostic Thresholds. *Am J Psychiatry*, 151, 408-413.
- SUHAIL, K; AKRAM, S.(2002). Correlates of Death Anxiety in Pakistan. *Death Studies*, 26(1), 39-50.
- ŞENAT KAZANCI, Aliye (2009). Mevlana'nın Ölüm Algısının Kurani Arka Planı. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2, 67-80.
- ŞİMŞEK, Eyüp.(2004). Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV*, 1, 207-221.
- TANHAN, Fuat (2013). Ölüm Eğitiminin Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olmaya Etkisi. *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 184-200.
- TANRIDAĞ, Ş.Rana (trhsz). Hemşirelerin Ölüm Kaygıları ve Genel Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2(8), 37-40.

- TAŞ, Kemalettin (2004). Dindarlığa Etki Eden Faktörler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 63-84.
- THORSON, J. A; POWELL, F. C.(1992). A Revised Death Anxiety Scale. *Death Studies*, 16, 507-521.
- TEMPLER, Donald. I.(1970). The Construction and Validation of A Death Anxiety Scale, *The Journal of General Psychology*, 82, 165-177.
- TRIANDIS, H. C; CHAN, D. K. S; BHAWUK, D. P. S; IWAO, S; SINHA, J. B.P.(1995). Multimethod Probes of Allocentrism and İdiocentrism. *International Journal of Psychology*, 30, 461-480.
- TU, Quin; ERWIN, Bulte; SHUHAO, Tan (2011). Religiosity and Economic Performance Micro- econometric Evidence From Tibetan Area. *China Economic Review*, 22(1), 55-63.
- TÜRKYILMAZ, Ümran (2003).Albert Camus'un Caligula'sında Yaşam Ölüm Diyalektiği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(2), 109-118.
- ÜNAL, Mehmet Süheyl (2011). Zamansız Ölüm:Geleneksel ve Modern Toplum Karşıtlığında Ölümün Yeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 121-133.
- ÜSTÜNER TOP, Fadime; SARAÇ, Ayşe; YAŞAR, Gülsüm (2010). Huzurevinde Yaşayan Bireylerde Depresyon Düzeyi, Ölüm Kaygısı ve Günlük Yaşam İşlevlerinin Belirlenmesi.*Giresun Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Araştırması*, 14-23.
- VERKUYTEN, M; MASON, K.(1996). Culture and Gender Differences in the Perception of Friendship by Adolescents. *International Journal of Psychology*, 31, 207-217.
- W. TROLL, Christian (1998). Tarihi Bir Olay Olarak Hristiyanlık, (Çev: Talip Özdeş), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- WULFF, David M.(2006). Transpersonal Psikoloji (Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu- Saliha Uysal), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 243-254.
- YAMAN, Sevda (2016). Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 338-354.
- YAPICI,Asım(2012). Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 1-34.
- YAZOĞLU, Ruhattin; İMAMOĞLU, Tuncay (2007). Mevlana Düşüncesinde Bir Ölümsüzlük Tecrübesi Olarak İradi ve Doğal Ölüm. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 9-19.
- YILDIZ, Muharrem; MEÇİN, Mehmet Mekin (2014). Dinlerde İç Yolculuklar: Riyazetin Kökenine Dair. *Tarih Okulu Dergisi*, 17, 221-251.
- YILDIZ, Murat (1999). Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Üzerine Bir Yorum. *Düşünen Siyaset Dergisi*, 1, 105-119.
- YILDIZ, Murat (2002). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14, 161-174.
- YILDIZ, Murat (2008). Kaygı ve Dini İnançlar. *Başka Psikiyatri ve Düşünce Dergisi*, 1, 182-186.
- YILDIZ, Murat (2012). Bağlanma Kuramı Açısından Yaşlılık Dönemine Genel Bir Bakış.*C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, 36(1), 2-30.
- WEN, Y.H.(2010). Religiosity and Death Anxiety. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 6(2) 31-37.

Tezler

- AKAR, Elvan (2007). Bertrand Russell'da Ölüm ve Ölümsüzlük Problemi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- AKBULUT, Burcu (2014). Etik Bağlamda Albert Camus'un Başkaldırı Felsefesi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- ATASAĞUN, Galip (1996). İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- AVCI, Nagehan (2012). Üniversite Öğrencilerinin Mizah Tarzlarının, Psikolojik Belirtiler ve Ölüm Kaygısı ile İlişkisi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- AYDEMİR, Rüveyda Efdal (2008). Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi (İlk Yetişkinlik Dönemi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- AYTEN, Ali (2004). Kendini Gerçekleştirme ve Dindarlık İlişkisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- CEVİZ, Fatma. Hayrunisa (2009). Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- ÇELEBİ, Vedat (2008). Kierkegaard ve Sartre'ın Varoluşçuluk Anlayışlarının Karşılaştırılması. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- ÇETİN, Nilay (2015). Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması. İstanbul Arel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ÇETİN, Ü. F. (2010). Ortaöğretim Düzeyi Gençlerde Dindarlık-Empati İlişkisi (Isparta Örneği). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- ÇEVİK DEMİR, Şükran (2013). Ergenlerde Benlik Saygısı ve Dini Başa Çıkma, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- ÇINAR, Mehmet (2015). Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- DAĞLI, Emel Nuriye (2010). Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- DALDA, Başak (2011). İlişkiye Bağlılığın ve Cinsiyetin Türkiye'deki Genç Yetişkinlerde Ölüm Kaygısına Etkileri: Dehşet Yönetimi Teorisi Perspektifi, Odtü Psikoloji Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- DEMİR, Şehmus (1995). Kuran'ın Dünya Hayatına Bakışı. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- ENGİN, R. (2004). Tarsus'ta Dini Hayat. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- ERTUFAN, Hakan (2008). Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

- GÜLER, Özlem (2007). Tanrıya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- GÜRSU, Orhan (2011). Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- HASYILMAZ, Hüseyin (2007). Huzurevinde Yaşayan Yaşlılarda Dini Hayat(Antalya Örneği), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ILGAZ, Abdülkadir (2015). Depresyon ve Dindarlık İlişkisi: Kastamonu Örneği. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- KALOĞLU ÖZTÜRK, Zehra (2010).*Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*. Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Adana.
- KARACA, Faruk (1997). Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- KIRAÇ, Ferdi (2007). Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik SağlıkÇ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KILIÇ, Büşra (2011).Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma.Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- KIRAÇ, Ferdi (2007). Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KIMTER, Nurten (2008). Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- KOÇ, Mustafa (2008). Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ve Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- KOÇANOĞLU, Aysel (2005). Ölümüne Verilen Anlamın ve Dindarlığın Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı ve Ölüm Korkusunu Yordaması. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KÜÇÜKALP, Emine (2004). Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Üzerine Bir Çalışma. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- MUTLU, Emine (2009). İç Güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık İle Ölüm. İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- SARIKAYA, Yusuf (2013). Ölüm Kaygısı Ölçeği Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- SEVİNDİK, Durmuş (2015). Orta Yaş Dönemi Bireylerde Dindarlık-Mutluluk İlişkisi: Denizli Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- SEZGİN, Kasım(2016). Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Sağlık ve Dindarlık Düzeylerinin İncelenmesi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

- SÜMER, Necati (2015). Dinlerin İntihar Olgusuna Bakışı. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ŞAHİN, Adem (1993). Yetiştirme Yurdundaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma.” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ŞENGÜL, F.(2007). Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- TOKUR, Behlül (2011). Stres- Dindarlık Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- YOĞURTÇU, Fatma (2009). Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- YILDIZ, Murat (1998). Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

EK-1

ANKET FORMU

Değerli Katılımcı;

Bu anket formu, gerçekleştirilmek istenen bilimsel bir araştırmaya esas teşkil etmek üzere hazırlanmıştır. **Anket sorularının cevaplandırılması hususunda göstereceğiniz gayret, samimiyet ve ciddiyet araştırma sonuçlarının sağlıklı ve güvenilir olması için son derece önemlidir.** Soruları cevaplarken yalnızca kendinize ait olan görüş ve eğilimlerinizi esas almanızı ve başka hiçbir etki altında kalmadan ya da yersiz bir takım endişelere kapılmadan içtenlikle cevap vermenizi ümit ediyoruz. Dolayısıyla bütün soruları dikkatle okuyarak **seçeneklerden görüşlerinize en uygun olan ifadeyi işaretleyiniz.** Lütfen **hiç bir soruyu cevapsız bırakmayınız.**

Anket sorularına vereceğiniz cevaplar tamamen bilimsel bir amaç için kullanılacağından ve toplu olarak değerlendirileceğinden anket formuna **isim, soyisim veya herhangi bir kimlik bilgisi yazmanıza gerek yoktur.**

Anket formunun doldurulması konusunda göstereceğiniz sıcak ilgi, yardım ve işbirliğine şimdiden teşekkür ederiz.

BÖLÜM I

(Aşağıdaki ifadelerde size uygun olan seçeneğin önüne

(X) işaretini koyunuz)

1) Eğitim düzeyiniz:

( ) Okur- yazar ( ) ilkokul ( ) Orta okul ( ) Lise ( ) Yüksek okul ( ) Üniversite

2) Cinsiyetiniz:

( ) Erkek ( ) Kadın ( ) Diğer

3) Yaşınız:

( ) 26-35 ( ) 36-45 ( ) 46-55

4) Ailenizin yıllık gelir durumu:

( ) Çok iyi ( ) İyi ( ) Orta ( ) Düşük ( ) Çok düşük

5) Mesleğiniz:

( ) Öğretmen ( ) Memur ( ) Ev hanımı ( ) Emekli

BÖLÜM II (

(Aşağıda yazılı olan her ifadeyi okuyarak sizin durumunuzu

en iyi tanımlayan ya da durumunuzu en iyi açıklayan seçeneğin önüne (X) işaretini koyunuz.)

6)“Amaçlı ve anlamlı bir yaşam sürdürüyorum”.

( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

7)“Her şeyin ustesinden gelemediğimi hissediyorum.”

( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

8)“Günlük aktivitelereime bağlı ve ilgiliyim”.

( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

9)“Başkalarının mutlu ve iyi olmasına aktif olarak katkıda bulunurum”.

( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

10)“ Benim için önemli olan etkinliklerde yetenekli ve yeterliyim”.

( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

11)“Kendimi başarmak zorunda olduğum şeyleri düşünürken buluyorum.”

( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

12“Ölmekten çok korkuyorum.”

( ) Evet ( ) Hayır

13) “Geleceğim hakkında iyimserim.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
 ( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

14) “İnsanların ölüm hakkında konuşmaları beni tedirgin etmez.”

- ( ) Evet ( ) Hayır

15) “İnsanlar bana saygı duyar.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
 ( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

16) “Yaşamımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Kararsızım ( ) Katılmıyorum ( ) Hiç katılmıyorum

17) “Hayatımdaki önemli değişikliklerle etkili bir şekilde başa çıkamadığımı hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

18) “Acı çekerek ölmekten çok korkarım.”

- ( ) Evet ( ) Hayır

19) “Gündelik zorlukların ustesinden başarıyla gelemediğimi hissediyorum”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

20) “Sosyal ilişkilerim destekleyici ve tatmin edicidir”.

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Biraz katılıyorum ( ) Kararsızım
 ( ) Pek katılmıyorum. ( ) Katılmıyorum. ( ) Kesinlikle katılmıyorum

21) “Bir cesedin görüntüsü bana dehşet verir.”

- ( ) Evet ( ) Hayır

22) “Kişisel sorunlarımı ele alma yeteneğime güven duymadığımı hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

23) “Zamanını nasıl kullanacağımı kontrol edemediğimi hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

24) “Hayatımdaki zorlukları kontrol edemediğimi hissediyorum.” ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

25) “Sıklıkla Tanrının veya ilahi bir varlığın varlığını hissediyorum.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Kararsızım ( ) Katılmıyorum ( ) Hiç katılmıyorum

26) “Yapılması gereken şeylerle başa çıkamadığımı fark ediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

27) “Zamanın hızlı geçmesi çoğu zaman bana sıkıntı verir.”

- ( ) Evet ( ) Hayır

28) “Hayatımdaki önemli şeyleri kontrol edemediğimi hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

29) “Kendimi sinirli ve stresli hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

30) “Ölüm düşüncesi ara sıra aklıma gelir.”

- ( ) Evet ( ) Hayır

31) “Kontrolüm dışında gelişen olaylar yüzünden ofkeleniyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

32) “Beklenmedik bir şeylerin olması nedeniyle rahatsızlık duyuyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

33) “Hayatın anlamı ile ilgili sorulara verdiği cevaplardan dolayı din benim için özellikle önemlidir.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Kararsızım ( ) Katılmıyorum ( ) Hiç katılmıyorum

34) “Problemlerimin ustesinden gelinemeyecek kadar biriktiğini hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

35) “Her şeyin yolunda gitmediğini hissediyorum.”

- ( ) Çok sık ( ) Oldukça sık ( ) Bazen ( ) Neredeyse hiçbir zaman ( ) Hiçbir zaman

36) “İnancımı hayatımın her alanına taşımaya çalışırım.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Kararsızım ( ) Katılmıyorum ( ) Hiç katılmıyorum

37) “Yalnızken ettiğim dualar daha anlamlı ve samimidir.”

- ( ) Kesinlikle katılıyorum. ( ) Katılıyorum. ( ) Kararsızım ( ) Katılmıyorum ( ) Hiç katılmıyorum

38)“Dini faaliyetlere özel olarak zaman ayırmak benim için önemlidir.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

39)“Ölümden sonraki hayat beni büyük ölçüde kaygılandırır.”

Evet Hayır

40)“Dini inancım, hayata yaklaşımımı belirler.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

41) “İnancımınla ilgili yayınları okurum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

42)“Dua etmem gerektiği öğretildiği için dua ederim.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

43)“Bir dini gruba katılma amacı sosyal arkadaşlıklar kurmaktır.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

44)“Zorunlu bir sebep olmadığı sürece ibadetimi aksatmam.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

45)“Ameliyat olacağımı düşündüğümde çok korkarım.”

Evet Hayır

46)“Dini inancın insanlara yararından çok zararı olduğunu düşünüyorum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

47)“Dini mekânlar iyi sosyal ilişkiler kurmak için en önemli mekânlardır.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

48)“Sık sık hayatın gerçekte ne kadar kısa olduğunu düşünürüm.”

Evet Hayır

49)“Duanın amacı mutlu ve huzurlu bir hayata ulaşmaktır.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

50) “Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

51)“Ben, iyi bir insanım ve iyi bir hayat yaşıyorum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Biraz katılıyorum Kararsızım

Pek katılmıyorum. Katılmıyorum. Kesinlikle katılmıyorum

52)“Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

53)“Dinin en büyük faydası kötü zamanlarda sağladığı rahatlaktır.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

54)“Ölmekten hiç korkmuyorum.”

Evet Hayır

55)“Ahlakî bir hayat yaşadığım sürece neye inandığımı farketmez.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

56)“Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

57)“Dindar bir insan olmama rağmen, dini kuralların günlük işlerimi etkilemesini istemem.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

58)“Dinle ilgilenmemin birincil sebebi, dini mekânların uygun bir sosyal faaliyet ortamı olmasıdır.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

59)“Çıkacak bir dünya savaşından söz edilmesi beni korkutur.”

Evet Hayır

60)“Sosyal ve ekonomik durumumu korumak için bazen dini inancımı arabuluculuk etmesini gerekli bulurum.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

61)“Kalp krizi geçirmekten gerçekten korkarım.”

Evet Hayır

62)“Dua etmenin birincil amacı rahatlama ve koruma elde etmektir.”

Kesinlikle katılıyorum. Katılıyorum. Kararsızım Katılmıyorum Hiç katılmıyorum

63)“Dine inanmakla beraber hayatımda daha önemli birçok şey bulunmaktadır.”

( )Kesinlikle katılıyorum. ( )Katılıyorum. ( )Kararsızım ( )Katılmıyorum ( )Hiç katılmıyorum
64)“Ölüm düşüncesi beni hiçbir zaman kaygılandırmaz.”

( )Evet ( )Hayır

65)“Din, tıpkı arkadaşlık, vatandaşlık ve diğer üyelikler gibi hayatı dengeleyici bir unsurdur.”

( )Kesinlikle katılıyorum. ( )Katılıyorum. ( )Kararsızım ( )Katılmıyorum ( )Hiç katılmıyorum

66)“Dini mekânlara gitme sebeplerinden biri toplumun bir parçası olmama yardımcı olmasındır.”

( )Kesinlikle katılıyorum. ( )Katılıyorum. ( )Kararsızım ( )Katılmıyorum ( )Hiç katılmıyorum

67)“Kansere yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum.”

( )Evet ( )Hayır

68)“İnanmışım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.”

( )Kesinlikle katılıyorum. ( )Katılıyorum. ( )Kararsızım ( )Katılmıyorum ( )Hiç katılmıyorum

69)“Gelecekte benim için korkulacak hiçbir şey olmadığını hissediyorum.”

( )Evet ( )Hayır

70)“Ezan, dua veya ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duygulanırım.”

( )Kesinlikle katılıyorum. ( )Katılıyorum. ( )Kararsızım ( )Katılmıyorum ( )Hiç katılmıyorum

71)“Dini etkinliklere katıldığında gerçekten zevk alırım.”

( )Kesinlikle katılıyorum. ( )Katılıyorum. ( )Kararsızım ( )Katılmıyorum ( )Hiç katılmıyorum

İLGİ VE YARDIMINIZ İÇİN TEKRAR TEŞEKKÜR EDERİZ....

*Anket formu hakkında belirtmek istediğiniz görüş ve düşünceleriniz varsa lütfen belirtiniz.....

EK-2

İZİN FORMLARI

T.C. İSTANBUL VALİLİĞİ

T.C.
İSTANBUL VALİLİĞİ
İl Yazı İşleri Müdürlüğü

Sayı : 85840981-044-E.45233

05/06/2017

Konu : Anket Çalışması (Özlem KÖFTEGÜL)

İlgi : Çanakkale Onsekiz Mart Üniv.Rekt.Öğr.İşl.Dai.Başkl. 29.05.2017 tarihli ve 64244 sayılı yazısı.

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Yrd.Doç.Dr.Nurten KİMTER' in danışmanlığını yapan yüksek lisans programı öğrencisi Özlem KÖFTEGÜL' ün hazırladığı "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık" isimli tez çalışması yapacağı ilgil yazı ile bildirilmiştir.

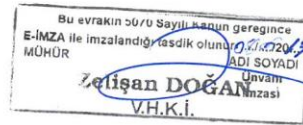
Konu ile ilgili olarak, İlimizde yapılacak olan anket çalışmasında ilgiliye gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda,

Bilgi ve gereğini rica ederim.

Cemalettin ÖZDEMİR
Vali a.
Vali Yardımcısı

Ek: İlgili yazı ve ekleri

DAĞITIM :
39 İlçe Kaymakamlığına

*Bu belge elektronik imzalıdır. imzalı suretinin aslını görmek için <https://www.e-icisleri.gov.tr/EvrakDogrulama> adresine girerek (SKVF0J-OS0K0Y-/1bj4J-3iJ5FK-Go+DnmCF) kodunu yazınız.

Ankara Caddesi 34410 Çarşamba-Fatih/İstanbul
Telefon No: (212)455 59 00 Faks No: (212)512 20 86
e-Posta: yazisleri@istanbul.gov.tr İnternet Adresi: <http://www.istanbul.gov.tr>

Bilgi için: Zelişan DOĞAN
VERİ HAZIRLAMA VE KONTROL İŞLETMENİ
Telefon No 5737

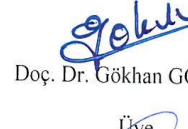
T.C.
 ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
 SOSYAL BİLİMLER VE EĞİTİM BİLİMLERİ ETİK KURULU

PROJE/ARAŞTIRMA DEĞERLENDİRME SONUÇ RAPORU

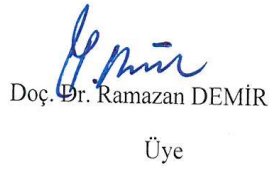
Toplantı Tarihi	13.06.2017
Toplantı Sayısı	04
Başvuru protokol numarası	2017/16
Başvuru tarihi	16.05.2017
Proje/araştırma başlığı	Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık
Proje/araştırma yürütücüsü	Özlem Köftegül
Karar	Bilimsel araştırma etik kurallarına uygundur.
Açıklamalar	-----

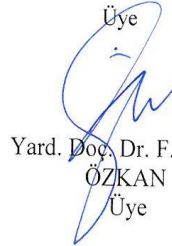

 Prof. Dr. Salih Zeki GENÇ
 Başkan

 Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
 Raportör/Üye

 Doç. Dr. Gökhan GÖKULU
 Üye

 Doç. Dr. Mustafa GÖRÜN
 Üye

 Doç. Dr. Ramazan DEMİR
 Üye

 Yard. Doç. Dr. F. Hakan
 ÖZKAN
 Üye

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Özlem Köftegöl	
Uyruğu	T.C.	
Doğum tarihi ve yeri	02.10.1989 İstanbul	
E-posta adresi	ozlemkoftegul1@gmail.com	
Eğitim derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Lise	Şehremini Anadolu Lisesi	2007
Üniversite	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	2012
Yüksek Lisans	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi	2018
Doktora		
İş deneyimi	Kurum	İş dönemi
	Haydarpaşa Mesleki ve Teknik A.L.	2017-2018
Yabancı Dil	İngilizce	
Yayımlar	yok	